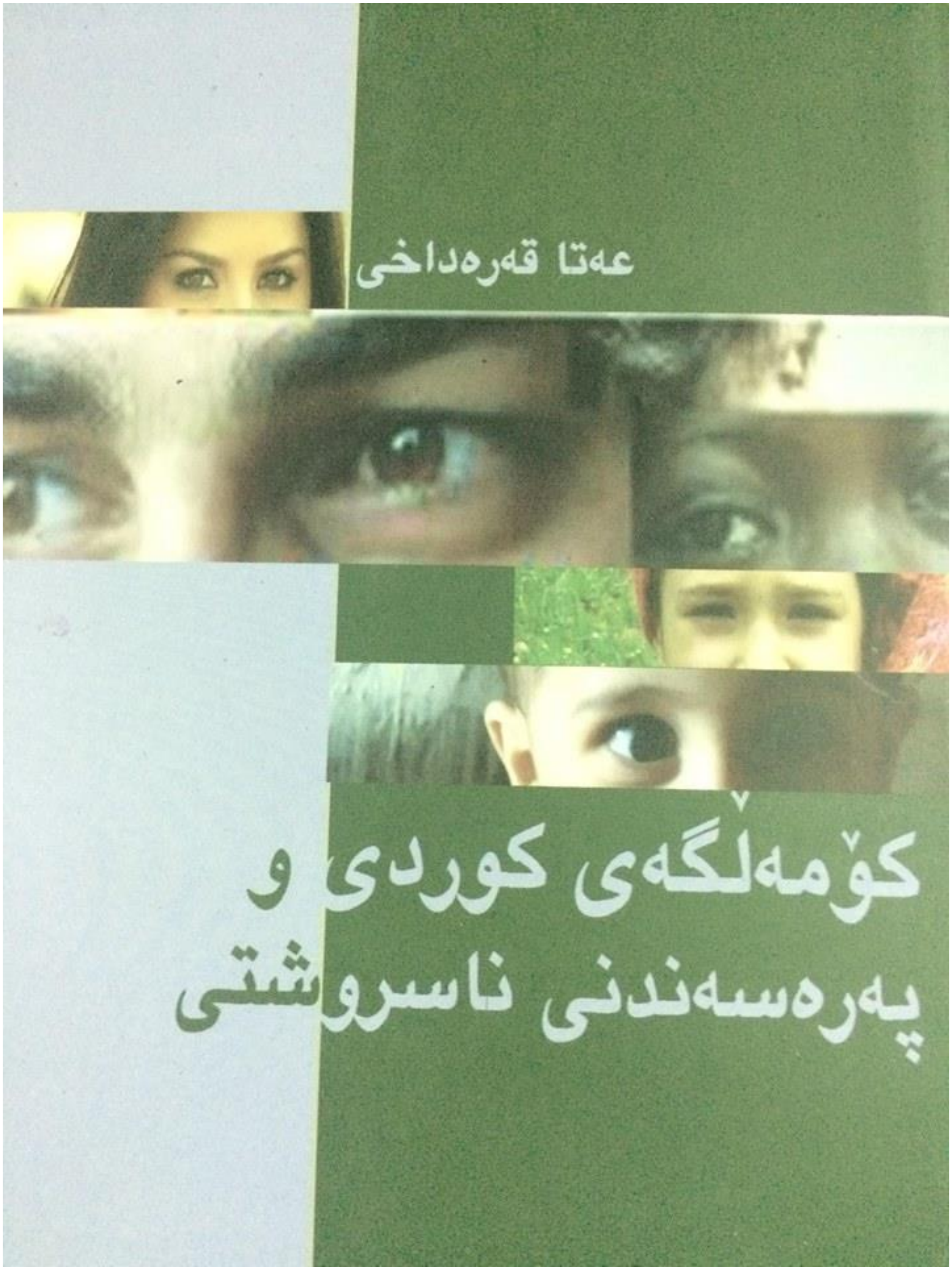
عەتا قەرەداخی
کۆمەڵگەی کوردی و
پەرەسەندنی ناسروشتی

کۆمەڵگەی کوردی و پەرەسەندنی ناسروشتی

عەتا قەرەداخی

ناوەڕۆک

1- پێشەکی
2- ڕۆڵی تۆپۆگرافیا لە شێواندنی گەشەی سروشتی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی دا.
3- خێڵایەتی کوردی و ئاستەنگەکانی بەردەم دروستبوونی فیدراسیۆن.
4- دروستنەبوونی ناوەندی ئابووری لە کوردستاندا.

پێشەکی

خوێنەری خۆشەویست ئەمەی لە دووتوێی ئەم کتێبەدا دەیخوێنیتەوە هەوڵێکە بۆ ئاخاوتن لەسەر بنیادی پێکهێنەرانەی کۆمەڵگەی کوردی و لە هەمان کاتیشدا قسەکردنە لە بارەی ئەو هۆکارە ناوخۆیانەوە کە ڕۆڵی لەبەرچاویان هەبووە لە شێواندنی سروشتی پەرەسەندنی کۆمەڵگەی کوردیدا، کە یەکێك لە سەرەکیترینی ئەو هۆکارانەش بریتییە لە نالەباری تۆپۆگرافیای کوردستان. تۆپۆگرافیای نالەبارو ئاڵۆزی کوردستان هەر لە دێر زەمانەوە کاری لە شێوازی نیشتەجێبوون کردووەو ئەوەش لە ئاستێکی تردا ڕۆڵی نێگەتیفی هەبووە لەسەر پەرتکردن و بڵاوکردنەوەی خێڵ و عەشیرەتەکانی کورد بە جۆرێکی ئەوتۆ کە هەریەکە

پانتاییەکی جوگرافیای دیاریکرا بکات بە جوگرافیای خۆی، چ ئەو خێڵ و عەشیرەتە نیشتەجێ بووبێت، چ کۆچەری، لە سنووری ئەو قەڵەمڕەوەدا جوڵاوەو هەوڵیداوە ژیان بگوزەرێنێ. ئەمەش بۆتە هۆی داخرانی خێڵ و عەشیرەتی کوردی بە ڕووی خۆیدا و دابڕاوو بێ پەیوەندی لەگەڵ خێڵ و عەشیرەتەکانی تردا.

سەرئەنجام ئەم حاڵەتی داخرانە عەقڵی تاك رەهەندو تاکڕەوانەو ستراتیژی تەنیا هەر خۆم هەمو تەنیا هەر دەبێ خۆم هەبمی لە کۆنەستی کۆمەڵایەتی کوردیدا دروست کردووە کە ئەو عەقڵیەتەش تاکو ئێستا کار دەکات و یەکێکە لە هۆیە سەرەکیەکانی مانەوەی کۆمەڵگەی کوردی لە حاڵی دوا کەوتوویی و پەڕەوازەیی و پەراوێزیداو لە رابردووەوە بۆ ئێستا ئەم کۆمەڵگەیە نەگەیشتووەتە ئاستی دروستکردنی دامەزراوە کرمەڵایەتیە باڵاکانی کە لە سەروی هەموویشیانەوە دامەزراوەی دەوڵەت.

ئەگەر کەموکورتیەکانی کۆمەڵگەی کوردی تەنیا کەموکورتی و نالەباری ئەو تۆپۆگرافیا نا لەبارە بوایە کە وڵاتەکەی هەیەتی، ئەوە دەشیا هێزی پایە ناوخۆییەکانی تری پەرەسەندنی بە جۆرێك کاریان بکردایە کە کەموکوڕی فاکتەری تۆپۆگرافی ئەو ڕۆڵە کاریگەرەی نەبینیایە، بەڵام بە پێچەوانەوە لاوازی فاکتەرەکانی تر، یان لاوازی پایەکانی تری کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵگەیە، بوون بە هۆکارێك بۆ ئەوەی ڕۆڵی تۆپۆگرافیای نالەبار بە ئاشکرا دیار بێت و سروشتی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی تووشی لادان بکات بە جۆرێکی ئەوتۆ کە کۆمەڵگەی کوردی بکاتە کۆمەڵگایەکی تایبەتی ئەوتۆ کە نەشێت بەپێی تیۆرو بنەماو پێوەرە زانستی گشتی و جیهانییەکان بۆ لێکدانەوەی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵگەیە لێکبدرێتەوە، بەڵکو پێویستی بەوە بێت کە بە پێی شیکردنەوەی تایبەتمەندانەی خودی بنیادی ئامادەی خۆی شیبکرێتەوەو لێکبدرێتەوە. هەر لێرەوە دەتوانین بڵێین کۆمەڵگەی کوردی کۆمەڵگەیەکە لە ڕووی گەشەی کۆمەڵایەتیەوە نە هاوشێوەی کۆمەڵگە گەشە ئاسایەکانە لە نموونەی کۆمەڵگەی رۆژئاوایی، نە هاوشێوەی تەواوەتی کۆمەڵگە ڕۆهەڵایەتیەکانە لە رووی بنیادو پەرەسەندنەوە، بۆیە بە پێوەری هیچ کام لەم کۆمەڵگەیانە ناپێورێت.

دیارە ئەوەی جێگای سەرنجە ئەوەیە کە سەرباری نالەباری تۆپۆگرافیای کوردستان و دەورو کاریگەریی لە شێواندنی پەرەسەندنی سروشتی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردیدا، دیسان نە خێڵایەتی کوردی گەیشتۆتە ئاستی پێکهێنای فیدراسیۆنی خێڵایەتی و لەوێشەوە بنەمای دروستکردنی دەوڵەتی خێڵایەتی کوردی فەراهەم ببوایە. نە ئابووری بەجۆرێکی ئەوتۆ لە

کوردستاندا کۆبۆتەوە کە ناوەندی ئابووری دروست ببوایە و ئابووری ڕۆڵی لە بزواندنی مێژوودا ببینیایە. لێرەدا هەوڵمانداوە ئەو سێ تەوەرە بکەینە بنەمای لێکۆڵینەوە لەسەر پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی‌و لەوێشەوە هەم ئاخاوتن لە سەر ناسروشتی شێوازی گەشەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی بکەین، هەم لەوە بدوێین کە چۆن ئەم هۆکارانە دەوریات بینیوە لە تێکەڵبوونی قۆناغە مێژوویەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کوردیدا و چۆن لە ئەنجامی ئەوەشدا سەرجەم چین و توێژەکانی کۆمەڵ بەنێویەکداچوون‌و هیچ چین و توێژێکی کۆمەڵایەتیش نەبۆتە خاوەنی خاسیەت‌و سیمای چینایەتی‌و کۆمەڵایەتی خۆی‌و لە ئەنجامی ئەوەشدا نەگەیشتۆتە ئەو ئاستەی کە لە قۆناغی مێژوویی خۆیدا ڕۆڵی کۆمەڵایەتی خۆی ببینێت.

دیارە هەر کەموکورتی‌و ناجۆرییەك لە سروشتی پێکهاتنی چین‌و توێژە کۆمەڵایەتیەکانی کۆمەڵگەی کوردیدا پەیوەندی بەو شێواندنەوە هەیە کە لە شێوازی گەشەی کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵگەیەدا ڕوویداوە کە بێگومان سەرهەڵدانی هەستی نەتەوەیی‌و دەرکەوتنی هوشیاری نەتەوەیی کوردی پەیوەندە بەو شێوازەی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵگەیەوە هەیە. دیسان دەبێت ئامارەش بۆ ئەوە بکەین کە یەکگرتنەوەی ئەم کۆمەڵگەیە و یەکبوونی ئەو کاتە دەگاتە ئەنجام کە هەستی نەتەوایەتی بە جۆرێك گەشە بکات و پەرەبسێنێت کە دیواری نێوان خێڵ و عەشیرەت و عەقڵ و ستراتیژی خێڵایەتی هەڵوەشێنێتەوەو عەقڵ‌و ستراتیژی نەتەوایەتی جێگایان بگرێتەو. بۆ ئەم سەردەمەش تەنیا لە کاتی باڵادەست بوونی هەست و هوشیاری نەتەوەیی و هەر بەوپێیەش لە کاتی دروستبوونی عەقڵ و ستراتیژی نەتەوەیی کوردیدا ئەگەری ئەوە هەیە پرۆژەی سەربەخۆیی کوردستان‌و دروستبوونی دەوڵەتی کوردی بگاتە ئەنجام. دیارە ئەوەش ئامانجی بزوتنەوەی نەتەوایەتی کوردە چ بانگشەی بۆ کرابێت یان تاکو ئێستا لەبەر زۆر هۆکار نەتوانربێت بکرێتە بەرنامەی کارو بە ناچاری یان لە لاوازییەوە پەردەی لەسەر نرابێت.

2000/10/18

بەشی یەکەم

ڕۆڵی تۆپۆگرافیا لە شێواندنی گەشەی سروشتی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کوردیدا

سەرەتا

قەسەکردن لەسەر جوگرافیا بەو مەبەستە نییە کە جوگرافیا بریتی بێت لەو ڕووبەرانەی لەسەر نەخشەی جوگرافی دیاریکراوەو بەپێی ژمارەی هێڵەکانی پانی و درێژی یان بە پێی سنووری سیاسیو پێگەی جیۆپۆلەتیکانە دەستنیشان بکرێت، بەڵکو ئەم لێکۆڵینەوەیە مەبەستیەتی کاریگەری سروشتی جوگرافی و پێکهاتەی جوگرافی کوردستانو ڕۆڵی تۆپۆگرافیای کوردستان لەسەر گەشەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی دیاری بکات و جێکەوتی ئەو کاریگەریانە لە شێواندنی پێکهاتن و پەرەسەندی کۆمەڵگەی کوردیدا بخاتە ڕوو. بە واتایەکی دی ڕۆڵی ئەو کاریگەریانە لە شێواندنی پێکهاتن و پەرەسەندنی کۆمەڵگەی کوردیدا دیاریکات. بەواتایەکی تر ئەم لێکۆڵینەوەیە مەبەستیەتی پەیوەندی نێوان سروشتی جوگرافیای کوردستان و مێژووی گەشەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی بدۆزێتەوە. لە درێژی باسەکەشدا میتۆدێکی تایبەتی لێکۆڵینەوەی سیۆسیۆلۆژی لەبەر نەگیراوە. بەڵکو هەوڵدراوە لە پێناوی ئامانجی سەرەکی باسەکەدا میتۆدو ڕێبازە جیاوازەکانی لێکۆڵینەوەو توێژینەوەی کۆمەڵناسی بەکاربهێنرێت. بێگومان جێگای خۆیەتی هەر لەم سەرتاوە ئاماژەش بۆ ئەوە بکەین کە دەبێت توێژینەوەی هەرلایەنێکی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی ڕاستەوخۆ لە نێو خودی پێکهاتەی ئەم کۆمەڵگەیەوە دەست پێبکات و پشت بە شیکردنەوەی بنیادی پێکهێنەری کۆمەڵگەی کوردی خۆی ببەستێت، دیارە ئەوەش بە بێ پشتبەستن بە تیۆرەکانی بواری سیۆسیۆلۆجی ناگاتە ئەنجام بەڵام من پێموایە خوێندنەوەی کۆمەڵگەی کوردیو لێتێگەیشتنی پێویستی بە ڕوانینی وردو تایبەتو بە کارکردنی وردی نێو خودی بنیادی ئەم کۆمەڵگەیە هەیە.

جوگرافیا لە دوو ڕووەوە دەکرێت بە بنەما بۆ قسە لەسەرکردن، یەکەمیان جوگرافیا وەکو بنەمای زەمینەی دروستکردنی مێژوو. دووەکیان جوگرافیا وەکو سروشت، ئەو سروشتەی کە لە کۆتایی عەقلانیەتی کلاسیکەوە بوو بە مەنزڵگەی لە باوەشکردنەوەی مرۆڤی راکردوی نێو پرۆسێسی ئاڵۆزو میکانیزمە جوڵەی سەرجەم توخم و ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی شارستانی ڕۆژئاوا، لە شێوازێکی ئۆرگانیدا کە هەستی ڕۆمانسیو لە لایەکی تریشەوە غەریزەی

سەرەتایی بوون چۆن لەو قۆناغەدا مرۆڤی پاڵدەنا هەتا لەو ژینگە ئاڵۆزەوە بگەڕێتەوە بۆ نێو سروشت و بۆ ئامێزی ژیانی سادەو سەرەتایی نێو سروشت. ئەوەی ئەم لێکۆڵینەوەیە خۆی پێوە خەریك دەكات بریتییە لە مامەڵەكردن لەگەڵ جوگرافیادا وەكو زەمینەو بنەمای دروستكردنی مێژوو.

هەڵبەتە جێگەی خۆیەتی ئاماژەش بۆ ئەوە بكەین كە قسەكردن لەسەر مێژوو، هەروەها پەرەسەندنی كۆمەڵایەتی بەپێی مێژوو مەبەست لە لێكۆڵینەوەیەكی ماركسیانەی یەكلایەنەیە. لە ڕوانینیشدا بۆ مێژووی شارستانیەت لە تێڕوانینی ماركس یان هیگڵەوە بەتەنیاو ڕوانینیش لە ڕوانگەی هەر فەلسەفەو ئایدۆلۆژیا و ئایینێكەوە بە شێوەیەكی سەربەخۆ دابڕاوە لە فەلسەفە و ئایدۆلۆجیا و ئایینەكانی تر. مەبەستمان ئەوە نییە كە وەها سەیری مێژوو بكەین كە هێڵێكی درێژكراوەیە لە كۆمۆنەی سەرەتاییەوە بۆ كۆمۆنەی باڵا، یان پەڕاندنەوەی كۆمەڵگە بۆ گەیشتن بە ڕۆحی ڕەها و گۆڕینی و بڵند بوونی بۆ ئاستێكی پێناسە نەكراوی تر لە ڕووی هوشیاریەوە، هەر وەك لێرەدا نامانەوێت بە چاوێكی لایەنگرانە سەیری هیچ بۆچوون و تیۆرێك بۆ پەرەسەندنی كۆمەڵایەتی و سروشتی دەسەلات و گەیشتنی كۆمەڵگە بە ئاستی پێكهێنانی دەوڵەت بكەین، بەڵكو لایەنگری یەك بۆچوون دەكەین كە ئەویش ئەوەیە بزوێنەری مێژووی هەر كۆمەڵگایەك لەناو بنیاد و پێكهاتەی ئەو كۆمەڵگەیەوە دروست دەبێت و سەرهەڵدەدات و دەشێ نە لە بزوێنەی مێژووی كۆمەڵگاكانی تر بچێت، نەوەكو ئەوانیش كار بكات. بەڵام ئەوەی كە جەختی لەسەر دەكەین ئەوەیە كە كاریگەری دەرەكی جگە لە ڕێگا خۆشكردن و بارودۆخ ئامادەكردن و زەمینە ڕەخساندن ناتوانێ دەورێكی زیاتری لە دروستكردنی مێژووی شارستانیدا هەبێت.=======

دەشێ تێڕوانینی ئێمە لە باری پەرەسەندنی كۆمەڵایەتی ئەم كۆمەڵگایە جیاواز بێت لەوەی لە ڕابردووەوە تاكو ئێستا كارپێكراوە كە ئەویش لە هاوشێوەكردنی سەرجەم دیاردە كۆمەڵایەتیەكاندا لەگەڵ كۆمەڵگا جۆراو جۆرەكانی تردا خۆی دەبینێتەوە. بە مانایەكی تر ئێمە دەمانەوێت پێ لەسەر ئەوە دابگرین كە كۆمەڵگای كوردی كۆمەڵگایەكی تایبەت و جیاوازە لە كۆمەڵگا ئاسایەكان بۆیە دەبێت بە میتۆد و ڕێبازی تایبەتیش ئاخاوتنی لەسەر بكرێت و دەبێ هەر ئاخاوتنێكیش لە بارەیەوە لەسەر بنەمای شیكردنەوەی بنیادی كۆمەڵایەتی خودی ئەم كۆمەڵگایە بێت نەك لە سەر بنەمای تیۆرە ئامادەكان و لە سەر بنەمای هاوشێوەكردن لەگەڵ

کۆمەڵگای گەشە ئاسایەکاندا قسە لەسەر کۆمەڵگای کوردی بکرێت و بەوەش دەرگای کارکردن و شیکردنەوەی بنیادی کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵگایە دوا بخرێت.

ئەگەر سەرنجی چەمکی ئەرستۆیی بدەین بۆ گەشەی کۆمەڵایەتی و شارستانیەت و تەنانەت بۆ هەر کردارو پرۆسەیەکی کۆمەڵایەتی و غیری کۆمەڵایەتیش، تەنانەت بۆ دیاردە گەردونیەکانیش ئەوا هەموو یەکێك لەم دیاردە جۆراوجۆرانە ئاراستە جوڵەیەکی هەیە کە لە سەرەتاوە دەست پێدەکات و بەرەو هەڵکشان دەچێت و لەوێشەوە بەرەو لوتکە دەڕوات، پاشان قۆناغی وەرچەرخان بەرەو داڕمان و هەرەسهێنان و کۆتایی دەست پێدەکات. لێرەوە دەشێت ئەو پرسیارە سەرهەڵبدات ئایا کۆمەڵگەی کوردی کە ئێستا لە پەراوێزو لەدەرەوەی مێژوودایە هیچ جۆرە پەرەسەندن و سووڕێکی لەو جۆرەی بەخۆیەوە بینیوە کە تیایدا گەیشتبێتە لووتکەو شارستانیەتی بەرهەمهێنانبێت و پاشان قۆناغی پیربوون دەستی پێکردبێت و لەوێشەوە جوڵەی بەرەو هەرەس و کۆتایی دەستی پێکردبێت؟ بێگومان هیچ بەڵگەیەکی تۆمارکراو لەو بارەیەوە لە ئارادا نییە، لە لایەکی تریشەوە سەرجەم ئەم کۆمەڵگەیانەی کە گەیشتونەتە لوتکەی پەرەسەندنیان لە قۆناغێکداو دواتر هەرەسیان هێناوە, ئەوە جۆرێك لە پاشماوەی ئیداری و سارستانیەتیان لە پاش بەجێماوە کە تاکو ئێستاش زیندوویی ئەوان دەسەلمێنێت، باشترین نموونەش گریك و ڕۆمان و گەلان و پێکهاتە کۆن و دێرینەکانی میزۆپۆتامیا و میسریە کۆنەکان و ..ئەوانی تریشن.

کۆمەڵگەی کوردی لە ڕابردوودا نەگەیشتۆتە ئەو ئاستەی گەشەکردن، ئێستاش هەر لە پەراوێزدایە. بێگومان کۆمەڵە هۆکارێك لەو بوارەدا دەوریان بینیووە کە هەموویان پێکەوە بوونەتە هۆی شێواندنی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵگەیەو مانەوەی لە پەراوێزدا. ئێمە لێرەدا دەربارەی یەکێك لەو هۆکارانە دەدوێین کە ئەویش ڕۆڵی تۆپۆگرافیای نالەبارو ناجۆری کوردستانە لە بواری شێواندنی شێوازی سروشتی دابەشبوونی دانیشتوان و چۆنێتی نیشتەجێبوون و دروستبوونی شارەکانی کوردستان و ئاست و سرۆشتی بەرهەمهێنان و کارکردنی هەموو ئەمانەش پێکەوە بۆ شێواندنی شێوازی سروشتی گەشە کردن و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی. دیارە بۆ قسەکردن لەسەر ئەو بابەتەش دەبێ بگەڕێینەوە بۆ توێژینەوەی پێکهاتەی جوگرافیاو تۆپۆگرافیای کوردستان.

سروشتی جوگرافیای کوردستان:

جوگرافیای کوردستان خاوەنی خەسڵەتو سیفاتی خۆیەتی، دەشێ زۆر جوگرافیای تریش هەبن کە هاوشێوەو هاوخاسێتی جوگرافیای کوردستان بن‌و کۆمەڵگەکانیشیان بە شێوەیەکی سروشتی قۆناغەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی خۆیانیان بڕیبێت، بەڵام دیارە زۆر هۆکاری تر لە جوگرافیاو تۆپۆگرافیاو شوێنی جوگرافی کوردستاندا ڕێگایان بۆ ئەوە خۆشکردووە کە جوگرافیا نەتوانێت دەورێکی ئەوتۆی هەبێت لە دروستکردنی شارستانێتیدا، کە بە گوێرەی ئەو جوگرافیایانەی تر کە هاوشێوەی جوگرافیای کوردستانن ئەو هۆکارە یارمەتیدەرانە بۆ شێواندنی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی بەو شێوەی لە کوردستاندا هەن، بوونیان نییە.

تۆپۆگرافیای کوردستان وەکو زەمینەی نیشتەجێبوونی کورد کە دەشێ بە نیشمانی کوردیش ناوبرێت لە ڕووی تۆبۆگرافیاوە ناوچەیەکی ئاڵۆزەو بواری ژیان تیایدا ئاسان نییە، تەنانەت لە مێژووی نوێدا داهێنانەکانی زانستو تەکنۆلۆژیا لەم جوگرافیایەدا نەیتوانیووە دەوری کۆنترۆڵکردنی سروست ببینێتو بگرە تاکو ئێستاش دەشێ وەها سەیری کوردستان بکرێت کە تۆپۆگرافیایەکی ئاشکرا نەکراوە. لە ڕووی تۆپۆگرافیاوە ئەم تۆپۆگرافیایە پێکهاتووە لە چیای سەختو گردو بان‌و دۆڵو ناوبەناو دەشتی تەسکیشی تێدایە، زۆربەی زۆری چیاکان بە دارستان داپۆشراون جگە لە چەند جێگایەکی سەخت کە بە هۆی بەردو تاوێرو لێژییەوە درەختیان لێنەڕواوە. ئاووهەوای کوردستان کە بریتیە لە بەشێك لە پێکهێنەری ئەتمۆسفیری ئەم وڵاتە ئاووهەوایەکی نالەبارە، زستانی ساردو سەختو بەهارو پایزی کورت تەمەن لەگەڵ هاوینی دوورو درێژو وشكو بێ باران‌و تەنانەت کەم ئاویشدا. بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین کە ساڵ لە کوردستاندا لە دوو وەرزی سەرەکی پێکهاتووە کە ئەوانیش بریتین لە زستان و هاوین .

ئەم بارەی ئاووهەوا نەك هەر کلریگەری لەسەر باری پێکهاتەی خاکەکەی هەیە، بەڵکو کاریشی لە باری سایکۆلۆژی و میزاجی مرۆڤی کورد کردووەو، ڕۆڵێکی دیارو ئاشکراشی لە گەشەی عەقڵی و هۆشی مرۆڤی کورددا بینیووەو لە ئاستێکی قوڵدا کاری لە چۆنێتی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیش کردووە. چونکە ئاووهەوا دەورێکی کاریگەری هەیە لە سروشتی پێکهاتنی باری عەقڵی و زیهنی و مەعنەوی تاکەکەس‌وکۆمەڵگەدا، هەروەك خودی ئاووهەوا فاکتەری سەرەکیە لە پێکهێنانی ژێرخانی ئابووری و ڕێکخستنی شێوازی پەرەسەندنی کۆمەڵگەدا، دیارە لە

ڕوانگەی تیۆری کۆمەڵایەتی مارکسیەوە ئابووری بزوێنەری مێژووە. هەڵبەت ئێمە لێرەدا مەبەستمان ئەوە نییە کە ڕاستی ئەو قسەیە بسەلمێنین یان دژی بووەستین، بەڵکو باس لەوە دەکەین ئەگەر ئەو تێزو بۆچوونە بۆ کۆمەڵگە گەشە ئاساییەکان راست بووبێت یان درووست بێت لە ئێستاشدا، ئەوا بۆ کۆمەڵگە دواکەوتوو، پاشکۆو خێڵایەتیەکانی وەکو کورد هەرگیز وەکو ئەوەی بۆ شیکردنەوەی ئەو کۆمەڵگەیانە دەشێت بۆ ئێرە ناشێت، چونکە فاکتەری بزوێنەری مێژوو لە کۆمەڵگەی کوردییدا بەم بارەی کە تیایەتی تەنیا فاکتەری ئابووری نییە، دیارە ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت کە ئابووری گرنگ نییە یان ناتوانێت ئەو دەورە ببینێت، نەخێر بەڵکو مەبەست ئەوەیە لەم کۆمەڵاگەیەدا ئابووری لەبەر دواکەوتنی و شێواندنی بە هۆی کاریگەری نالەباری تۆپۆگرافیاوە نەیتوانیووە ئەو دەورە ببینێت.

کوردستان بە وڵاتی چیا بەناوبانگە، ئەمەش بۆ مرۆڤی کورد لە ڕووی مەعنەویەوە مایەی شانازی پێوەکردن بووەو چیای بە هێمای سەربەرزی و شکۆمەندی زانیووە ، بەبێ ئەوەی دەرکی بەوە کردبێت کە ئەو چیایانە هۆی بەشێکی زۆری بەدبەختییەکانی ئەمن وەکو کۆمەڵگەو وەکو نەتەوە و وەکو تاکە کەسیش. دابەشبوونی چیاکانی کوردستان دوو خەسڵەتی تایبەتیان هەیە. یەکەمیان بە پانتایی جوگرافیای کوردستان بەهەر ئاراستەیەك سەیری چیایەك بکەیت، بەدوایدا و زیاتر لە شێوەی هێڵی تەریبدا چیای تر دێت. نێوان هەردوو چیا یان دوو زنجیرە چیا، دۆڵێك، شیوێك یان دەشتێکی مەودا تەسك هەیە کە بواری دروستبوونی چەند گوندێکی بچووکی تێدا بۆتەوە، ئەویش بەپێی ئەو زەوی و زارەی کە لەوێدا هەیەو بەپێی ئەو زەوی زارەی بۆ کشتوکاڵ دەشێتو بەپێی ئەو ڕێژەی بەرهەمەی کە دەشێ تیایدا بەرهەم بهێنرێت، هەروەها بەپێی ئەو لەوەڕگاو پاکژەی کە هەیەتی بۆ بەخێوکردنی مەڕومالات و بۆ دابینکردنی ژیانی دانیشتوانەکەی لە هەموو ڕوویەکەوە.

خەسڵەتی دووەمی چیاکانی کوردستان ئەوەیە کە ئاڕاستەیەکی چەق بەستوویان بەرەو ناوەندی کوردستان هەیە. واتە سەرباری ئەوەی کە چەند زنجیرە چیایەکی دیار کەوتوونەتە سەر بەشی زۆری سنوورەکانی کوردستان بەلام هەتا بە ئاراستەی ناوەندی کوردستان بڕوات لە ڕووی تۆپۆگرافیاوە، چیاکان بەرزترو سەختر دەبن، واتە چەقبەستنی چیاکان بەرەو ناوەند وای کردووە کوردستان لە بەشە ناوەندەکەیدا وەکو قەڵایەکی سەربازی پتەو خۆی بنوێنێ کە بە چوار دەوریدا بە گشتی و لە هەندێ شوێنیدا، بە تایبەتی داخوران‌و ئاراستە ڕۆچوون بۆ دەرەوەی کوردستان هەبێت.. بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین کوردو چیا لێك جیانابنەوەو

هەر کە دەشت دەستی پێکرد ئیتر کوردەکان بەجێی دێڵن بۆ عەرب‌و تورك‌و فارس، تا نزیکەی دەریاچەی وانیش بۆ ئەرمەنیەکان (1).

ئەم قسەیەش ڕاستی ئەو بۆچوونە دەسەلمێنێت کە کوردەکان ڕەگەزێکی چیانشینن‌و بە خۆڕسك ئارەزووی ژیانی نێو ئەو تۆپۆگرۆفیایان هەیە بۆیە هەر کە دەشت دەستی پێکرد بە جێی دەهێڵن بۆ کەسانی تر. یان ئەوە دەگەیەنێت کە هەر لە بنەڕەتەوە نیشتمانەکەی ئەمان لە چیا پێکهاتووەو خۆیان لەسەر ئەو زەمینەیە ناسیووەو تەنها ئەوێیان بۆ ژیانی خۆیان هەڵبژاردووە. ئەم بۆچوونە لە کەلتووری کوردی‌و تەنانەت لە پانتایی نەستی کۆمەڵایەتی کودیشدا جێگای گرتووەو کودو چیا وەك دووانەیەکی لێکجیانەکراوە سەیر دەکرێن‌و تەنانەت تاکو ئێستاش مرۆڤی چیانشینی کورد بە چاوێکی کەمتر سەیری کوردی ناوچە دەشتاییە تەسکەکانی کوردستان دەکەن، وەکو ئەوەی پێیان وابێت دەشت یەکێکە لە هۆکارەکانی دواکەوتن.

بە هەرحاڵ سروشتی ژیانیش لە کوردستاندا وەها خوڵقاوە بەڕێکراوە کە ئەو کەسەی لە ئاڵۆزترین زەمینەی جوگرافی ئەم وڵاتەدا ژیا بێت یان بژی بە لە پێشترو پیرۆزتر سەیری خۆیی کردووەو دەکات‌و بگرە سەیریشی کراوە. ڕەنگە ئەمە لە ڕویەکەوە ڕاستیەکی تێدا بێت چونکە دانیشتوانی شوێنە سەختەکانی کوردستان کە ئەویش ناوچە چیاییە سەختەکان دەگرێتەوە باشتر توانیوویانە پارێزگاری لە رەسەنایەتی کوردی‌و داب‌و نەریت‌و سیمای کوردەواری بکەن، بۆ نموونە دەتوانین سەرنجی هەورامان بدەین کە دەشێ لە هەموو شوێنێکی کوردستان زیاتر ڕەسەنایەتی کوردەواری تێدا پارێزراو بێت.

لە بارەی سەختی ناوەندی کوردستانەوە مارتن ڤان برۆنسن دەڵێت:

ناوەندی کوردستان لە چیای سەخت‌و یاخی دەست پێنەگەیشتوو پێکهاتووە(2). ئەمەش ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەکات ناوەندی کوردستان کەمتر بۆ ژیان‌و گوزەران دەشێت چونکە لە ناوچەیەکی وەها سەختتدا نەدەتوانرێت بنەماکانی سەقامگیربوون‌و ئاوەدان کردنەوە بەدیبهێنرێت، نەدەتوانرێت بەرهەمی پێویست بۆ ژیانێکی باش بەرهەم بهێنرێت، لەبەر ئەوە ئەو ناوەندە وەك قەڵایەکی سەخت بەڵام چۆڵ دەمێنێتەوە. ئەمەش بۆخۆی یەکێکە لە هۆکارەکانی لاوازکردنی ناوەند لە کوردستاندا. ئەگەر لە ناوەندی جوگرافی کوردستانەوە بەرەو هەرلایەك بە ئاراستەی سنورەکانی کوردستان برۆیت ئەوا هێدی هێدی ڕووبەڕووی گردو بان‌و پاشان دەشتەکان دەبیتەوە، کە ئەوانیش واتە دەشتەکان باشترین زەمینەن کە لە دێر

زەمانەوە مرۆڤیان تێدا نیشتەجێ بووەو گوندو پاشان شاریشیان تیادا بنیادنراوە. بەڵام بەشی ناوەندی کوردستان لەبەر شێوەی چەقبەستنی چیاکان و نەبوونی زەوی کشتوکاڵی نەیتوانیووە شار دروست بکات، بگرە بە تەواوی بواری گوند تیا دروستبوونیشی نەبووە، ئەویش لەبەر نالەباری ئەو پێکهاتە جوگرافیە و نەبوونی زەمینەی لەبار بۆ نیشتەجێبوون، ئەمەش بۆتە هۆکارێك بۆ مانەوەی کوردستان لە سنووری داخراوی پاکژو لەوەڕگادا کە ئەویش زیاتر خاسیەتی جوگرافیای سورشتی هەیە نەك جوگرافیایەك کە کۆمەڵایەتی بوونی لەسەر دروست بووبێت. دیارە جێگەی خۆیەتی لێرەدا ئامارژەش بۆ ئەوە بکرێت کە جوگرافیای کوردستان لەبەر زستانی ساردو سڕو هەندێ جاریش کەم باران و دوورو درێژیش لەبەرامبەر هاوینی گەرم و وشك و کەم ئاوو دورودرێژدا، تەنانەت وەکو لەوەڕگاو پاوانیش پەسەند نییەو لە هەمان کاتدا ئەو بارە دزێوەی هەردوو وەرزەکە خەڵکی ناچارکردووە گەرمیان و کوێستان بکەن و سامانی ئاژەڵیشی هێندە گەشەسەندو زۆر نەبێت کە بتوانرێت بە تەواوەتی بۆ ژیانێکی باش پشتی پێببەسترێت.

کۆچ و کۆچباری گەرمیان و کوێستان کە یەکێك بووە لە خاسیەتە دیارە لە بەرچاوەکانی خێڵایەتی کوردی لە ئەنجامی باری نالەباری تۆپۆگۆافیا و ئاووهەواو لاوازی لەوەڕگادا دروست بووە. باری سەخت و دوورو درێژی هەردوو وەرزی زستان و هاوین خەڵکەکەی ناچارکردووە گەرمیان و کوێستان بکەن و سامانی ئاژەڵداریش هێندە گەشەسەندو نەبێت کە ببێتە سەرچاوەو بنەمایەکی دەوڵمەندو بەهێزی داهاتی نەتەوەی و ناوەندی ئابووری دروست بکات. کۆچ و باری گەرمیان و کوێستان بارێکی شلۆقی ژیانی دروست کردووەو مرۆڤی کورد نەیتوانیووە تیایدا هەست بە پەیوەست بوونی ڕوحی خۆی بە خاکەوە بکات لەبەر ئەوەی هەردەم لە کۆچدا بووە، شوینێکی تایبەتی بە مەنزڵگاو نیشتمانی هەمیشەیی خۆی نەزانیووە، هەتا هەست بکات بوون و ژیان و ناسنامەی ئەو بە خاکەوە بەندە. دەشێ کۆچ و کۆچباری و گەرمیان و کوێستان لە خێلایەتی کوردیدا یەکێك لە هۆیە سەرەکیەکانی دواکەوتن و درەنگ سەرهەڵدان و پێگەیشتن و خەملاندنی هەستی نیشتمانی و نەتەوەیی ببووبێت لای کورد. تەنانەت لە قۆناغەکانی دواتریشدا خێڵە کۆچەرەکانی کورد دەورێکی ئەوتۆیان نەبووە لە بەشداریکردنی بزووتنەوەکانی کوردا. بەڵکو بە پێچەوانەوە رابەرایەتی بزوتنەوە نەتەوەییەکانی کورد لە دوو سەدەی ڕابردوودا شێخ و ڕابەرە ئاینییەکان و ئەو ئاغا و بەگانە کردویانە کە لە کۆنەوە نیشتەجێ بوون. ەاتە بە چەمکی کوردەواری ئەوەی پێی دەڵێن گۆران واتە خەڵکی

نیشتەجێبوو، کەواتەپەیوەندییەکی پێچەوانە لە نێوان گەرمیانو کوێستانی خێڵی کوردو سەرهەڵدانی هەستی نیشتمانیو نەتەوەیی کوردیدا هەیە.

تۆپۆگرافیای نالەباری کوردستان لەلایەك ڕێگای لەبەردەم نیشتەجێ بوونو برەو پێدانی کشتوکاڵو ئاژەڵداریدا تەسك کردۆتەوە. لەلایەکی تریشەوە خودی پێگەی جوگرافی کوردستان لە ڕووی سیاسیەوە هەر لە دێر زەمانەوە هۆکارێکی سەرەکی بووە بۆ ئەوەی هەرچۆن کورد لەسەر بنەمای گەشە کردنو پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی نەیتوانیووە بگاتە ئاستی دروست کردنی دەوڵەت، بە هەمان شێوە ئەو شوێنە جوگرافیەی کوردستان ڕێگای نەداوە لەسەر بنەمای بڕیاری سیاسیو لە ئەنجامی سیاسەتی نێودەوڵەتیدا دەوڵەت بۆ کورد دروست بکرێت.

ئەمەش دەمانگێڕێتەوە بۆ ئەو ڕاستیەی کە کوردستان وەکو خاك لە هەردوو لایەنی تۆپۆگرافیاو شوێنی جوگرافیاوە لەبار نەبووە بۆ پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی، لە ئاکامی ئەوەشدا گەیشتنی کورد بە ئاستی دروست کردنی دەوڵەت دواکەوتووەو بە شێوەیەکی سرووشتی فەراهەم نەبووە.

هەروەها لە ڕووی پێگەی جوگرافیشەوە کوردستان کەوتۆتە نێوان کۆمەڵی نەتەوەو دەوڵەتی خاوەن بەرژەوەندییەوە لە کوردستاندا، ئەو شوێنکەوتە سیاسیە بۆتە مایەی دروستکردنی بەربەستێکی گەورە لەبەردەم ڕەخساندنی زەمینەی لەباردا بۆ دروستکردنی دەوڵەتی کوردی لە ڕووی بریاڕی سیاسیەوە وەکو چۆن نەتەوەکانی تر بە بڕیاری سیاسی چەندین دەوڵەتیان بۆ درووستکراوە.

پەیوەندی نێوان تۆپۆگرافیاو شێواز نیشتەجێ بوون:

مەبەست لە زاراوەی Topography وەسفکردن یان وێنەی پڕ لە وردەکاری جێگاو زەمینەی جوگرافیو خاسێتەکانی رووی زەوییە لەو جوگرافیایەدا. لەسەر ئەو بنەمایە مەبەست لە تۆپۆگرافیای کوردستان شێوازی رووی زەوی کوردستانو پێکهاتەکانیەتی لە چیاو دەشت و گردو بانو دۆڵو شیو، لەگەڵ خاسیەتەکانی خاکی ئەو جوگرافیایەو ئاستی گونجاندنو لە باری بۆ ژیانو تێدا نیشتەجێ بوون.

پێشتر ئامارژەمان بۆ ئەوە کرد کە تۆپۆگرافیای کوردستان لە چیای سەختی یەك بە دوای یەکدا پێکهاتووە کە لە نێوانیاندا بانو گردو دۆڵو شیوو هەندێ جاریش دەشتی مەودا تەسك هەیە

كه له داميٚنی ئەو چيايانەداو به تايبەتيش له دۆڵو شيوەكاندا كانیو سەرچاوەی ئاو هەيه كه زۆربەی زۆری گوندەكانی كوردستان له سەر ئەو كانیو سەرچاوە ئاويانه دروست كراون. هەر لێرەشەوە دەردەكەوێت كه يەكێك له هۆيه هەره سەرەكيەكانی نيشتەجێ بوون له هەر جێگايەكدا بوونی سەرچاوەی ئاوە.

ئەم بارەی تۆپۆگرافيای كوردستان بۆته هۆكاری پەرتبوونو دابڕانو لێكتر دووركەوتنەوەی خێزانو بنەماڵەو هۆزو تيرەكانی خێڵێك له يەكتری. ئەمه جگه لەوەی كه به تەواوی سنووری نێوان دوو خێڵ جياوازی نێوانی ئەو دوو خێڵەی دياريكردووە. ئاستی ئەم دوو پەرتبوونه له بارێكی وەهادا بووە ئەو پەيوەندیو خەسڵەتانەی كه له سروشتی پەيوەندی خێڵدا هەنو سەرجەم له سنووری پەيوەندی خوێنو دەمارگيريدا كۆدەبنەوە لاواز بێت. دياره پەيوەنديەكانی خوێنو دەمار هۆكاری رۆحیو مەعنەوی پێكەوە بەستنی هەموو ئەندامو خێزانو بنەماڵەو هۆزو تيرەكانی خێڵه پێكەوە. به هێز بوونو پتەوی پەيوەندی خوێنو دەمار يان خزمايەتی دەبێته هۆی بەزاندنی سنووری بەرژەوەندی تايبەتی تاكه ئەندامی خێڵو له پێناوی بەرژەوەندی يەكەيەكی گەورەتردا ئيش دەكات كه ئەويش له پلەی يەكەمدا بەرژەوەندی پێكهێنەرەكانی خێڵه له بنەماڵەو تيرەو له پلەيەكی بەرزيشدا بەرژەوەندی خێڵە، بەلام دياره له پەيوەندی خێلايەتيدا بەگشتیو له خێلايەتی كورديشدا به تايبەتی بەرژەوەندی خێڵ له سنووری بوونو دەسەلاتو سنوورو جوگرافيای خێڵی خۆيدا تەواو دەبێتو، نەك هەر ناپەڕێتەوە بۆ دەرەوەی خێڵو بۆ هاريكاری لەگەڵ خێڵەكانی تردا، بەڵكو دژو ناكۆكو ناتەبايشه لەگەڵ بەرژەوەندی خێڵەكانی ترداو زۆربەی كات له بری پەيوەندیو هاوكاری، ناكۆكیو دوژمنايەتی هەيه له نێوان خێڵه جياوازەكاندا بەواتا پەيوەنديەكانی خوێنو خزمايەتی تەنيا له سنووری دامەزراوی تاكه خێڵێكدا هۆی يەكگرتنو يەكێتیو يەكبوونن، ئەگينا له سەرجەم پانتايیو رووبەری خێلايەتيدا ئەگەر گۆڕانكاريان بەسەردا نەيەتو بەرەو بڵند بوون نەچن ئەوا ناتوانن ببنه هۆكاری لەيەكتر نزيك بوونەوە. دياره ئەمەش يەكێكه له هۆكاره سەرەكيەكانی پەرتبوونو لەيەكتر دوور كەوتنەوە له نێوان خێڵەكانی كورددا. هەڵبەت بەلاوەنانی كەسێتی (تاك) له سنووری دامەزراوی خێڵداو تواندنەوەی له نێو ئەو قەوارەی دامەزراوەيەدا بنيادنەری پێكهاتەی عەقڵی دەستەجەميەوەو بكوژو له نێوبەری گەوهەرو ماهيەتی تاكه كەسه لەناو خودی دامەزراوەكەداو بوونی تاك به بوونی دامەزراوە خێلايەتيەكەوە بەندەو له دەرەوەی بنەماڵەو تيرەو خێڵ جگه له سەرخێڵ هيچ تاكه كەسێكی تر

ئامادەبوونی نییە. تاکی بێئەسڵو ڕەگەز لە نێو کۆمەڵگەی خێڵایەتیدا توانای دەرکەوتنی نابێتو بگرە دەشسڕێتەوە. لەم بارەیەوە دکتۆر محەمەد عەبد جابری دەڵێت: هەستکردنی تاکەکەس بەوەی کە بەشێکی جیانەکراوەیە لەو خێڵەی کە ئەندامە لێی کۆبوونەوەیەکی مەعنەوییەو لەو تاکە کەسەشدا هەمیشە ئامادە بوونێك هەیە پاڵی دەنێت بۆ بەرجەستەکردنی ئەو ئینتمایە ئەویش بەتواندنەوەی کەسێتی خۆی، کەسێتی خێڵەکەی وەردەگرێت (3). ئەمە حاڵەتێکی گشتییە لە دامەزراوی خێڵایەتیداو بگرە یەکێك لە هۆیەکانی پاراستنی دامەزراوی خێڵیشە، چونکە ئەگەر ئەندامانی هەر خێڵێك بگەنە ئەو ئاستەی تێگەیشتن کە دەرك بەوە بکەنو بزانن لە ئەنجامی هەستکردن بە بوونی خۆیاندا وەکو تاکە کەسو وەکو خودی دامەزراوەکەش هەنگاوی بەرەو یەکگرتن و دروستکردنی فدراسیۆن بنێن ئەوا مانای وایە سەرەتا ئەو یەکگرتنە لە دامەزراوەی تاکە خێڵیکدا روودەداتو پاشان بە ئاراستەی فیدراسیۆنێکی فراوانتر هەنگاو دەنێت، ئەمەش لەو بۆچوونەوە سەرچاوە دەگرێت کە پێی وایە تەنیا کاتێك خێڵەکانی کۆمەڵگایەك دەتوانن یەکبگرن و فدراسیۆن دروست بکەن کە هەست بە بوونی کەسێتی سەربەخۆی خۆیان بکەن ئەویش سەرەتا وەکو دامەزراوەیەکی خاوەن شووناس کە مەبەست لەمەش شووناسی ناوخۆیی هەریەکە لەو دامەزراوانەیە کە دەبێتە مایەی هەست بە خۆکردنیان لەبەرامبەر ئەوانی ترداو ئەوەش دەشێ ببێتە هۆی هەستکردن بە بەرپرسیارێتی گەورەتر..

بەهەرحاڵ ئەو هۆکارەی کە بووەتە بەربەست لەبەردەم گەشەی سروشتی خێڵایەتی کوردیدا لە پلەی یەکەمدا شێوازی ناسروشتی دابەشبوونی خێزان و بنەماڵەو تیرەکانی تاکە خێڵێکە لە کوردستاندا، ئەویش بە هۆی نالەباری تۆپۆگرافیای کوردستانەوە روویداوە. بێگومان هەر ئەو شێواندنە لە سروشتی خێڵایەتی کوردیدا بووەتە هۆی شێواندنی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کوردی.

هەروەك ئاشکرایە باری ئاڵۆزی تۆپۆگرافیای کوردستان ڕێگای نەداوە سەرجەم ئەندامانی خێڵێك یان تیرەیەك یان تیرەکانی ئەو خێڵە یان بنەماڵەکانی عەشیرەتێك پێکەوە لە ناوچەیەکی دیاریکراودا بژین، بەڵکو ئەو بارە نالەبارەی ژینگە پەرتو بڵاوی کردوونەتەوەو تەنها بنەماڵیەك یان تیرەیەك لە شوێنێکی دیاردا ژیانیان گوزەراندووەو نیشتەجێ بوون. بگرە ئەم حاڵەتە بۆ خێڵی کۆچەری کوردیش ڕاستە چونکە ئەویش بە پێی قەڵەم ڕەوی گەرمیانو کوێستانی خۆی بەسەر چەند ناوچەیەکدا دابەش بووەو ئەوەش بۆتە هۆی زیاتر پەرتکردنو لە

یەکتر دوورخستنەوەی بەشەکانی ئەو خێڵەو وای لێکردووە لە یەکەیەکی باڵاوە بگۆڕێت بۆ چەند یەکەیەکی بچوکتر، چ لە ڕووی ژمارەوەو چ لە ڕووی ئەو پانتاییە جوگرافیەی کە تێیدا ژیاون‌و چ لە ڕووی تەسکتر کردنەوەی پەیوەندییەکانیانەوە لە سنووری داخراوی خۆیاندا.
شێوەی پەیوەندی (یەکە) دابەشبووکانی خێڵ لەجوگرافیاو تۆپۆگرافیای نالەباری کوردستاندا: پەیوەندیەکی خێزانی بووە لەسەر بنەمای هاریکاری‌و خزمایەتی یەکتری بنیادنراوە (لە سنووری خۆیاندا). زیاتر جێگیربوون‌و چەسپاندنی ئەم پەیوەندیە خێزانییە (کە پەیوەندی خوێنە) بۆتە هۆی پەرتکردنی پێکهێنەرەکانی کۆمەڵگەی خێڵایەتی‌و داخستنیان بە ڕووی خۆیاندا(4). ئەم پەرت بوونەش تەنها هەر ئەوە نەبووە لە ڕوی ئابووری‌و کۆمەڵایەتیەوە کاریگەری نێگەتیڤی هەبووبێت‌و بەربەست بووبێت لە ڕێگای گەشەسەندندا بەڵکو لە ڕووی سایکۆلۆژیشەوە گیانی تاك ڕەویی‌و پاراستنی بەرژەوندی تایبەتی‌و خۆ بە پاڵەوان بینینی دروستکردووە، ئەگەر چی لە سنووری دامەزراوەی خێڵدا "تاك" بە تەنیا بوونی نییەو بوونی بەندە بە بوونی خێڵەکەیەوە. ئەو تاك ڕەوییەی کە لە سنووری پێکهاتەکانی خێڵی کوردیدا دروست بووە، تاك ڕەویەك بووە کە دواجار ئەو ژمارە کەمەی چەند خێزان‌و بنەماڵە، یان تیرەیەك تەنها خۆیان ناسیووەو تەنهاش پشتیان بە خۆیان بەستووە لە دەستەبەرکردنی پێداویستیەکانی ژیانیاندا، لە بەگژاچوونەوەو بەرامبەر وەستانی سروشتی سەخت‌و نالەباری کوردستاندا، ئەو سروشتەی کە روحی کوردی کوشتووەو هەموو هێزو تواناو وزەی کورد لە نێو ئەودا لە پێناوی دابینکردنی ژیاندا خراوەتەکار.
کاریگەریەکی تری نیگەتیڤی پەرتبوونی پێکهاتەکانی خێڵی کوردو دابەشبوونیان بەسەر کارێزو کانی‌و سەرچاوەکانی ئاوو دەشتە مەودا تەسکەکاندا ڕوانینێکی هێجگار تەسکی لای مرۆڤی کورد دروست کردووە. بە جۆرێك وایان لە خۆیان ڕوانیووە کە خۆیان بە پاشا و سەروەری ئەو ناوچە تەسك و بچوکە زانیووە کە ژیانیان تێدا گوزەراندووە. ئەم حاڵەتەش ئەوەی لا دروستکردوون کە هەر یەك لە جێگای خۆیدا خۆی بە هەموو شت بزانێت، لە ئاکامی ئەوەشدا نەتوانێت پەیوەندی لەگەڵ دەوروبەرەکەیدا ئاڵوگۆڕ بکات. ئەمەش یەکێکە لەو هۆکارانەی کە کۆمەڵایەتی بوونی کوردی لە بنەڕەتەوە لاواز کردووەو لە ئەنجامی ئەوەشدا شێواندنی لە سروشتی کۆمەڵایەتیبوون‌و بەو پێیەش شێواندن لە پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیدا ڕوویداوە. ململانێی سەختی مرۆڤی کورد چ لە قۆناغ‌و سەردەمی پێش نیشتەجێبونداو چ لە دوای نیشتەجێ بوونیش لەگەڵ سروشتی ئاڵۆزو تۆپۆگرافیاو کەش هەوای نالەبارداو بەو

پێیەش بەزەحمەت بەدەست هێنانی هۆیەکانی ژیان، جۆرە گیانێکی ملنەدان و دان بەخۆدا گرتن و نەبەزینی لە مرۆڤی کوردا دروست کردووە، بە جۆرێکی ئەوتۆ کە ئەو حاڵەتە بۆتە بەشێك (کۆنەست)و لەوێشەوە عەقڵی تەسكو مەودا کورتی کورد دروست بووە کە پێشتر بە عەقڵی خێڵ (5) ناودێرمان کردووە، کە ئەویش عەقڵێکە تەنها خودی خۆی دەناسێ و دەبینێ و توانای گفتوگۆکردن و ناسینی دەرەوەی خۆیی نییەو مل بە هیچ شتێك نادات مەگەر هێز کۆنترۆڵی بکات. ئەم عەقڵەش کە عەقڵی باوو باڵادەستە لە کۆمەڵگەی کوردیدا، نەدەتوانێت دان بە ئەوانیتردا بنێت، نە دایەلۆگ و ڕێکەوتن لەگەڵیدا کارێکی چاوەڕوان کراوە. ئەگەر ڕووشیدا ئەوا ڕێژەیەکی زۆر نزمە تەنانەت ناشێت بە ئاسانی لە قۆناخی ئایندەی شاردا ڕێگای پیادەکردنی دەسەڵات بە سەریدا بدات، کە ئەوەش خاڵی یەکەمی پێکهاتنی سیستەمی کۆمەڵایەتی شارە، پەیوەندی شار ئەگەر بەڕاستی بنەماکانی شار بە سروشتی دروست بووبێت کە لە سەر بنەمای توانا و بوونی تاکە کەس خۆی بنیاد دەنرێت و هێزیش هەمیشە بە دەوری تاكو چینو گروپ و حزبی خاوەن کەسێتیدا کۆدەبێتەوە، واتە پەیوەندی شار خاوەن هێز دەیسەپێنێ کە ئەویش لە ڕژێمی فەرمانڕەوایدا خۆی دەبینێتەوە. لەبری ئەوەی کە پەیوەندیەکانی خوێن و خزمایەتی باڵادەست بن و هەموو جووڵە و بڕیارێكو لە هەمان کاتدا وابەستەبوونیش لە سنووری جەستەی خێڵدا بمێنیتەوە، بەڵکو دەگۆڕێن بۆ پەیوەندی بەرەو دەرەوەی جەستەی خێڵ. بۆیە لە کۆمەڵگەی شاردا لە رووی راستیەوە دەبێت پەیوەندی خێڵایەتی لە تێکبشکێ و ببێتە کۆنەستێکی سەرکوتکراو کە لە ڕێگای پلان و نەخشەی دژەوە گوزارشت لە خۆی دەکات، ئەویش لە یاخیبوون و تاوانکردن و کوشتندا بە شێوەی ئامرازی نادروست و جۆراوجۆر بە پێی دۆزینەوەکانی تەکنەلۆژیای هاوچەرخ گوزارشت لە خۆی دەکات(6). دیارە ئەوە شێوزای سروشتی گەشەکردنو گواستنەوەیە لە سیستەمی خێڵایەتیەوە وەکو سیستەمێکی کۆمەڵایەتی بۆ سیستەمی شارستانی. بەڵام ئەوەی کە ئێمە مەبەستنانە لێی بدوێین لێرەدا شێواندنی ئەو ڕەوتە سروشتییەی گەشەکردنی کۆمەڵگەی کوردەوارییە لە ژێر کاریگەری تۆپۆگرافیای نالەباردا.

سەبارەت بە نالەباری تۆپۆگرافیای کوردستان و بەرزی و نزمی خاکەکەیەوە دیارە گۆڕانە جیۆلۆجیەکان لە دێر زەمانەوە دەوریان لەو بوارەدا بینیووە، بەتایبەتی جووڵەکانی ئۆرجینی ئەلپیو کەوانەو زنجیرە چیای وەك چیاکانی ئەلپ و تۆرۆس و هیمالایە و.. ئەوانی لێپەیدا بووە، بۆیە دەتوانین ئەو ناوچەیە وەها وەسف بکەین کە بریتییە لە پێچی قۆقز کە پێچ و دۆڵی

ڕووچاڵیان دەکەوێتە نێوانەوە (7). ئەم گۆڕانە جیۆلۆجیانە بە درێژایی ملیۆنان ساڵ تۆپۆگرافیای ئەم ناوچەیەیان پێکهێناوە، کە لە کوردستاندا پێکهاتەی چیایی کە لە شێوەی زنجیرەی یەك بە دوای یەکدا پێکهاتووە کە سەرباری لوێچ و شیوو دۆڵ لە سنووری یەك زجیرەدا لە نێوان هەر زنجیرە چیایەك لەگەڵ زنجیرەی ئەم دیوو ئەو دیویدا دەشت دروست بووە کە هەتا بە ئاراستەی ناوەندی کوردستان بکشێت ئەوا زنجیرە چیاکان لە یەکتر نزیکتر دەبنەوە بە جۆرێکی ئەوتۆ کە نێوان دوو زنجیرە چیا ئەوەندە تەسك دەبێتەوە سەرباری بەپیتی ئەو زەویانە بەڵام پانتاییەکی کەمن بۆ کشتوکاڵو بەو پێیەش بوارێکی تەسكو نالەبارن بۆ نیشتەجێ بوون. پێم باشە تەنیا سەرنجی بەشێك لە زنجیرە چیاکانی باشووری کوردستان بدەین هەتا بزانین کە چۆن لە ڕووی ئاڕاستەوە هاو ئاڕاستەن و چۆنیش زنجیرە بە دوای زنجیرەدا دێنو لەسەر شێوەی هێڵی تەریب بە دوای یەکتردا ریزبوون. بۆ نموونە: زنجیرە چیاکانی سەگرمە، بازیان، هەیبەت سوڵتان، باواجی، پیرمام، ئاکری، بێخێر کە ئەم زنجیرەیە لە ڕۆژهەڵاتەوە لە بەرامبەر زنجیرەی بەمۆدا دەوەستێو لە ڕۆژئاواشەوە درێژ دەبێتەوە بۆ نێو ڕۆژئاوای کوردستان، بەڵام ئاڕاستەکەی بەرەو دابەزینە، لە کاتێکدا لە باشووردا و بەرە و ڕۆژهەڵات زنجیرە چیا تەریبەکانی هەورامان و ڕۆژهەڵاتی کوردستان بەرەو ناوەندی کوردستان ئاڕاستەی ڕیزبوونێکی تەریبی تریان هەیە کە تا ئەندازەیەك تەریب نین لەگەڵ چیاکانی باشووردا. بێگومان لە باکوریشدا دیسان زنجیرەی تەریبی یەك بەدوای یەکی چیاکان بەرەو ناوەند بەردەوامە کە تا لە ناوەندیش نزیك بێتەوە هەم چیاکان سەختر دەبن، هەم ماوەی نێوانیان تەسکتر دەبێتەوە کە دەشێ لە بازنەی ناوەندی کوردستاندا نزیکی چیاکان لە یەکترەوە شێوەی بانێکی چیایی دروست بکاتو لە ناوەنددا کوردستان وەکو قەڵایەکی سەختی لێبێت.

وەك ئاماژەمان بۆ کرد باری چەق بەستنی زنجیرە چیا یەك لە دوای یەکەکانی کوردستان بەرەو ناوەندو لە هەمان کاتدا داخورانی ڕووی تۆپۆگرافیای ئەم جوگرافیایە بەرەو دەرەوە لە خاسێتە دیارەکانی تری تۆپۆگرافیای کوردستانن، چونکە هەتا بەرەو سنووری دەرەوەی کوردستان بڕۆین سەختی چیاکان کەم دەبێتەوە، دیارە ئەوەش پەیوەندی بە گۆڕانە جیۆلۆجیەکانەوە هەیە کە ئەویش لە دەرەوەی ئامانجی ئەم باسەدایە، بەڵام ئەوەی لە ڕووی لێکدانەوەی کۆمەڵایەتیەوە گرنگە دەوری ئەو شێوازەی تۆپۆگرافیایە لەسەر کاریگەری ژینگەو تۆپۆگرافیا لەسەر ژیانی کۆمەڵایەتیو پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی. هەر بۆ زیاتر ئاشکرا کردنی سروشتی

تۆپۆگرافیا له باشووری کوردستانەوه.. تا ڕووەو باشوورو باشووری ڕۆژئاوای کوردستان بچین، واته بەرەو ناوچەی نیمچه شاخاوی، ڕادەی بەرزیو نزمی زەوی کەم دەبێتەوه(8) ئەمەش سیمای جۆرێك له داخورانی تۆپۆگرافیای کوردستان به ئاراستەی دەرەوه نیشان دەدات که ئەو داخورانەش گەلێك جێکەوتی خراپی لەسەر شێوازی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی هەبووه که دواتر باسیان دەکەین. بێگومان له جوگرافیایەکی لەبارو تۆپۆگرافیایەکی گونجاودا که سروشت بەربەستی سەختی لەبەردەم ژیاندا دروست نەکردبێت ئەوا هەر له قۆناغەکانی سەرەتای ژیانی مرۆڤدا، مرۆڤ لەگەڵ کۆمەڵایەتی بوونیدا بەرو نیشتەجێبوون چووه چونکه تۆپۆگرافیای لەبار یارمەتی زوو سەقامگیر بوونی داوه. ئێمه تاکو ئێستا لەبەر لاوازی ئاستی تۆمارکردنی ڕابردووی کورد نازانین قۆناغه سەرەتاییەکانی ژیانی چۆن بووه، چۆن له سەرتای ژیانیدا ژیاوه، چۆن یەکەمجار نیشتەجێبووه، شێوازی ژیانی سەرەتاو دروستبوونی خێزان لەلای ئەم ڕەگەزه چۆن بووه، چۆن دەسته کۆمەڵایەتیەکان له توێژو چینەکان پێکهاتووه؟ ئەگەر له ڕوانگەی چەمکی مارکسیزمەوه بڕوانین که مێژووی مرۆڤایەتی مێژووی ململانێی چینەکان بووه ئایا ئەم دیاردەیه له لای کورد چۆن بووەو چ ئاراستەیەکی هەبووه؟ له بارێکی تریشدا ئایا هەستکردن به هاوخوێنیو هاودەماری واته پەیوەندیەکانی خزمایەتی له سنووری بوونی ئەم ڕەگەزه مرۆڤیەدا له کەیەوه دەرکەوتووەو هەستی پێکراوه؟ به مانایەکی تر ئایا دامەزراوەی خێڵو سەرەتای دروستبوونی لەم کۆمەڵگەیەدا دەگەڕێتەوه بۆ کەی؟ دیاره هەر وەك له باسێکی پێشتریشدا ئاماژەمان بۆ کردووه قسەکردن لەسەر کۆمۆنەی سەرەتاییو سیستەمی کۆیلایەتی کوردیو تەنانەت سیستێمی فیدراڵی کوردیش تەمومژاوییەو مایەی گومانه. هەڵبەت ئەمەش ئەوه ناگەیەنێت که کورد باری ژیانی کۆمۆنەی سەرەتایی و ژیانی کۆیلایەتیو قۆناغی فیودیالی نەبینیووەو نەیبووەو پێیدا تێنەپەڕیووه، نەخێر بەڵکو مەبەستمان لەم قسەیه ئەوەیه که له مێژووی کۆمەڵایەتی کوردیدا قسه کردن لەسەر بوونی ئەم سیستەمه کۆمەڵایەتیانەی وەکو سیستەمی کۆیلایەتی تەنانەت سیستەمی فیودیالیش به هەموو سیماکانیەوه شایانی گفتوگۆ و ئاخاوتن لەسەر کردنن.

بەڵام ئێمه زیاتر لایەنگری لێکدانەوەیەکی تر دەکەین بۆ توێژینەوەی ژیانی کۆمەڵایەتی کوردی که ئەویش ئەوەیه کۆمەڵگەی کوردی لەو کاتەوه مێژووی بوونی دیاره که جۆرێك له سیستەمی خێڵایەتی لاوازی پێکهێناوه به مانایەکی تر مێژوو لەکۆمەڵگەی کوردیدا له سەرەتاوه بۆ ئێستا مێژووی پەیوەندیو ململانێی خێڵەکانه له پێناوی بوونو سەلماندنی

خۆیاندا، دیارە بزوێنەری خێڵایەتیو بنەمای دروستبوونی خێڵ پەیوەندیەکانی خوێنو خزمایەتییە. هەر لەم ڕوانگەیەشەوەیە کە ئێمە پێمان وایە لە کۆمەڵگەی کوردیدا پەیوەندیەکانی خوێنو دەمار یان بە دەربڕینێکی تر پەیوەندییەکانی خزمایەتی جێگای پەیوەندیە ئابووریەکانیان گرتۆتەوەو لەبری فاکتەری ئابووری بزوتنەوەی مێژوو بریتییە لە پەیوەندیەکانی خزمایەتی. ئەم قسەیەش نەك بۆ ڕابردوو بەڵکو بۆ ئێستاش ڕاستە. هۆی سەرەکی شێواندنی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کوردیو نەگەیشتنی کورد بە ئاستی دروستکردنی دەوڵەت لە ڕوانگەی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیەوە پەیوەندی بەوەوە هەیە کە ئابووری نەیتوانیووە هاوشان لەگەڵ ململانێی چینایەتیدا دەوری بزوێنەری مێژوو ببینن بەڵکو پەیوەندیەکانی خوێنو خزمایەتی جێگای ئابوورییان گرتۆتەوە، پەیوەندیەکانی خوێنو خزمایەتیش پەیوەندی ناسروشتیو نائاسایی بوون لە کۆمەڵگای کوردیدا. ئەوەش بە هۆی کاریگەری تۆپۆگرافیاوە هەر بۆیە نەیانتوانیووە کورد بگەیەننە ئاستی دروستکردنی دەوڵەتی خێڵ، هەمان شێوەی کۆمەڵگە خێڵایەتیە گەشە ئاساییەکان.

لە کاتێکدا کە مێژووی زانراوی کورد مێژووی خێڵایەتی کوردی بێت کەواتە جێگای خۆیەتی سەرنجی شێوازی نیشتەجێ بوونی خێڵەکانی کورد بدەین لەسەر جوگرافیای کوردستانو لە ژێرکاریگەری تۆپۆگرافیای کوردستاندا. دیارە لێرەدا باسی ژیانی کۆچەری ناکەین کە هەتا ناوەڕاستی سەدەی بیستیش هەربەردەوام بووە، بەڵکو باسی شێوازی نیشتەجێ بوون دەکەین لە کوردستاندا واتە چۆن خەڵك لەجێگایەکدا کۆبوونەتەوەو گوندیان دروست کردووە. ئەوەش ئاشکرایە کە زۆرێك لە سەرچاوە مێژوویەکانی کە باسی کوردستانیان کردووە، کوردستان بە وڵاتێکی هێجگار کۆن دادەنێن لە ڕوانگەی مانەوەی گەلێك پاشماوەی دێرینەوە بۆ نموونە باس لەوە دەکرێت کە هەشت هەزار ساڵە بە بەردەوامی مرۆڤ لە هەولێرو قەلاَکەیدا دەژی. ئەوەش بەڵگەیەکی باشە بۆ سەلماندنی ڕەسانەیەتی کورد لەسەر خاكو زێدی خۆی، بەڵام دیسان ئەو پاشماوە کۆنانە پێمان ناڵێن کە کورد لە ڕابردوودا خاوەنی شارستانێتی گەورە بووە بەڵکو دەتوانن ئەوە بسەلمێنن کە کورد لە دێر زەمانەوە لەم ناوچەیەدا ژیاوەو توانای نیشتەجێبوونی هەبووەو پێداویستیە سەرەتایەکانی ژیانی لە قوڕو بەردو دارو مادەکانی تر دروست کردووە.

لەبارەی بەرجەستە بوونی سیمای نەتەوایەتی کوردییەوە بۆ یەکەمجار، دکتۆر جەمال ڕەشید دەڵێت: خێڵە کیریتیەکان ڕۆڵێکی دیارو گرنگی مێژوویيان بینیووە لە بەهێزکردنی ئەو بنەمایەی کە سەرەتای دەرکەوتنی دیاردەی نەتەوایەتی شارستانی گەلی کوردی لە چەندین

سەدەی ژیاندا چاندووە (9). ئەمە بەلای نووسەرەوە کۆنترین سەرەتای ڕاستەوخۆی چاندنی سیمای نەتەوایەتی بوونی کوردە، ئەگەرچی بەلای نووسەرەوە ئەم خێڵانە باپیرەی کورد نین: کیریتیەکان بریتین لەبەشێك لەو کۆمەڵە مرۆییانەی کە کوردستانیان کردۆتە جێگای دانیشتنی خۆیانو لە قۆناغێکی دیاری کراوی مێژووی کورددا ڕۆڵی خۆیان بینیووە، ئەگینا ئەمان باپیرەی ڕاستەوخۆی کورد نین(10)لێرەدا ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەبێت کە پێش ئەوەی باسی ڕاستەوخۆی جێگیربوونو نیشتەجێ بوونی کورد بکەین لە کوردستاندا کەسانیکی تر ژیاونو نیشتەجێ بوون، بەڵام باسی شێوازی نیشتەجێ بوونەکەیان ناکرێت، بەڵکو ئەوەی گرنگە ئەو کۆمەڵە خەڵکانەش بە کۆمەڵە (خێڵێك) ناودەبرێن کەواتە لەگەڵ باسکردنی کۆنترین سەرچاوەی مێژووی وڵاتی کوردستاندا ناوی دامەزراوی خێڵ دێتە پێشەوە ئەمەش زیاتر یارمەتی سەلماندنی ئەو بۆچوونەمان دەدات کە پێمان وایە مێژووی تۆمارکراوو زانراوی کورد مێژووی خێڵایەتیە. هەر لە بارەی زیاتر سەلماندنی خێڵایەتیەوە لەم ناوچەیەدا جارێکی تر دکتۆر جەمال ڕەشید دەڵێت: خێڵە میدیەکان لە سەدەی حەوتی زاینەوە هاتوونەتە ئەم ناوچەیە (11) لە بارەی شێوازی ژیانی میدیەکانەوە هیرۆدۆتس دەڵێت خێڵە میدیەکان دوو بەشن. ئەوانیش نیشتەجێ و کۆچەرین (12). کەواتە لێرەدا ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەبێت کە کورد پێش بیستوحەوت سەدە بەشێکیان نیشتەجێو سەقامگیربوون ئەگەر ئەو بۆچوونە بە تەواوەتی پشت ڕاست بکرێتەوە کە میدییەکان کوردن، بێگومان ئەوەش ئاشکرایە کە لە دروستبوونی دەوڵەتی میددا جۆرێك لە یەکێتیو یەکبوونی خێڵەکانی کورد دروستبووە کەسیمای دیارترین فیدراسیۆنی خێڵایەتی کوردییە لە مێژووی کۆمەڵایەتی کوردیداو لەو کاتەوە تاکو ئێستا فیدراسیۆنێکی تری دیاری خێڵایەتی کوردی پێکنەهاتووە کە شایەنی باس بێت.

هەر لە یەکەم نیشتەجێ بوونی کوردەوە لە مێژووی زانراودا مێژوو، مێژووی خێڵەکانو ژیانی خێڵایەتی بووە، واتە دامەزراوی سەرەکی لە کۆمەڵگەی کوردیدا دامەزراوی خێڵ بووە. کەواتە خێڵ لە نیشتەجێ بووندا چی بەسەرهاتووەو چۆن لە تۆپۆگرافیای نالەباری کوردستاندا خێڵەکان نیشتەجێ بوون جێگای قسە لەسەر کردنە؟ دیارە گومان لەوەدا نیە کە کورد لە یەکەیەکی سادەو سەرەتایەوە هاتووە کە دەشێت لە خێزانێکەوە دروست بووبێت بە تایبەتی لە دوای نیشتەجێ بوون لە جێگایەکدا وەکو یەك خێزان بووبن. هەرچۆن لە فۆلکلۆری کوردیدا لەزمانی کوردەوە دەڵێت: ئێمە بەرەیەك بووین (13). واتە یەك خێزان بووین، دواتر لەگەڵ زیادبوونی ژمارەیاندا بەدوای بژێوی ژیاندا پەرشو بڵاو بوونەتەوە چونکە شوێنی نیشتەجێ

بوون له كوردستاندا بەهۆی ناله‌باری تۆپۆگرافیاوه بواری ئەوەی نەداوه كه سەرباری زیادبوونی ژمارەی ئەندامانی یەكەم خێزان یان یەكەم بەره هەموو هەر له جێگایەكدا پێكەوه بژین چونكه نه زەوی بەشی ئەوەی كردووه كه بتوانن تیایدا پیداویستیەكانی ژیانیان دابین بكەن نه شوێنیش بۆ نیشەتێجێبوونیان رێگای ئەوەی داوه. چونكه زەوی بەوجۆره نەبووه كه هەرچەنده ژمارەشیان زیاد بكات، ئەوا هێشتا بەشی كشتوكاڵی هەمویان بكاتو بتوانن لەسەری بژین، نه لەوەڕگاش بەشی ئەوەی كردووه كه هەرچی ئاژەڵی ئەو نەوەیه هەیه پێكەوه لەسەری بژین، بۆیه به ناچاری لەگەڵ زیادبوونی ژمارەی ئەندامانی ئەو بەرەیەدا هەر كۆمەڵه خێزانێك كه زیاتر لەیەكەوه نزیك بوون ڕوویان له جێگایەك كردووه بۆ ئەوەی تێیدا نیشتەجێ بنو لەسەری بژین. ئەگەرچی له باره سروشتیەكەیدا خێڵو عەشیرەت به هەموو پێكهاتیەكانیەوه یەكەیەكی سەربەخۆنو لەجوگرافیایەكی دیاری كراودا دەژین. كۆمەڵه خێڵایەتیه بچوكەكان وەكو خێڵو عەشیرەتو بنەماڵه زیاتر شوێنی تەسكو سنوردار بۆ خۆیان دیاری دەكەنو لەسەری دەژین(14). بەڵام تۆبۆگرافیای كوردستان شێواندنێكی تەواوی له بنیادی پێكهێنەری خێڵو عەشیرەتەكانی كورددا كردووه. ئەمەش هەر له سەرەتای نیشتەجێ بوونەوه دەستی پێكردووەو، له قۆناغەكانی دواتریشدا ئەگەرچی شار له كوردستاندا دروستبووه بەڵام پەیوەندی شار دروست نەبووه هەتا سەرجەم سیماو خاسێتیەكانی خێڵایەتی لەسەر بنەمای گۆڕینی دامەزراوەكانی خێڵو عەشیرەت بۆدامەزراوی شار هەڵبوەشێتەوه.

ئێمه وای بۆ دەچین هەرله ساتەوەختی نیشتەجێبونی كوردەوه، كۆمەڵگەی كوردی پێكهاتەیەكی خێڵایەتی هەبوو بێت بەڵگەكانیش له مێژووی زانراودا زیاتر ئەوه دەسەلمێنن كه باشترین نموونەشیان دەوڵەتی میده كه ئەو دەوڵەته له كۆمەڵه خێڵێك پێكهاتووه. ئەمەش ئەوەمان بۆدەردەخات كه كۆمەڵگەی كوردی له مێژووی زانراودا مێژووی چینایەتیو ململانێی چینایەتی تێدا نەبووه هەربۆیه دەشێ ئەم كۆمەڵگایه راستەوخۆ له كۆمۆنەی سەرەتاییەوه گواسترابێتەوه بۆ چەند پێكهاتەو دامەزراوێكی پچووك بچووكی له یەكتر جیاواز، ئەو دامەزراوانەش دامەزراوی خێڵو عەشیرەت بووبن. هەر ئەم لێكدانەوەش وامان لێدەكات كه وای بۆبچین كورد به قۆناغی كۆیلایەتیدا وەكو ئەوەی كه خاسێتەكانی قۆناغی كۆیلایەتی به تەواوی هەبووبێت دروست نەبووه تێنەپەریووه. هەر له سەر ئەو بنەمایەش دەبینین كه تێكەڵاویەكی تەواو له نێوان خێڵایەتیو فیودیالی كوردیدا هەبووەو بەشێوەیەكی گشتیش خاسێتەكانی خێڵایەتی باڵادەستتر بوون بەسەر خاسێتەكانی فیودیالیدا، بۆیه قۆناغی فیودیالی

کوردی زیاتر وەکو قۆناغی خێڵایەتی دەردەکەوێت‌و لەبری ئەوەی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی خێڵایەتی باڵادەست بن پەیوەندییەکانی خوێن‌و خزمایەتی باڵادەست بوون‌و تاکو ئێشتاش ئەو رەگەزانە واتە خوێن‌و دەمار واتە خزمایەتی بنەمای سەرەکین لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی کورددا.

واتە دەتوانین بڵێین قۆناغەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگەی کوردیدا بەو شێوەیە نەهاتوون کە لە کۆمەڵگە گەشە ئاساییەکاندا هاتوون‌و هەر قۆناغە خاوەنی سەرجەم سیفات‌و خاسێتە بنەڕەتیەکانی خۆی بووە. بەڵکو لێرە سەرجەم قۆناغەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگە بە نێو یەکداچوون‌و نە هیچ قۆناغێك بە تەواوی خاسێتەکانی خۆیی وەرگرتووە نە لە رووی بنیادی کۆمەڵایەتیشەوە بنەمای پێکهاتنی چین‌و توێژە کۆمەڵایەتییەکانی ئەو قۆناغەیە خەملاوە. هەر چۆن خێڵەکانی کورد لە قۆناغێکی دیاری کراودا نیشتەجێ نەبوون‌و تاکو قۆناغێکی زۆر درەنگیش بەشی زۆریان هەر لە کۆچی گەرمیان‌و کوێستان بەردەوامبوون. لە راستیشدا نیشتەجێبوونی خێڵە کۆچەرییەکانی کورد لە ناوەراستی سەدەی بیستدا، لە ئەنجامی دروستبوونی پەیوەندییەکانی کۆمەڵگەی شاردا نەبووە، بەڵکو لەژێر کاریگەری هۆکارە سیاسیەکان‌و بارودۆخی سیاسی دژوارو ململانێی نیوان دەوڵەتانی ناوچەکەدا بووە واتە پرۆسەی نیشتەجێ بوون لە ئەنجامی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی‌و ئابووریدا نەبووە.

شێواندنی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کوردی لە بنەڕەتدا پەیوەندی بە یەکەم سەرەتاکانی نیشتەجێ بوونەوە هەیە، واتە پەیوەندی بە دابەشبوونی پێکهێنەرەکانی یەکە سەرەتاییەکانی دروستکەری ئەم کۆمەڵگەیەوە هەیە، واتە دابەشبوونی خێڵ‌و عەشیرەتەکان بەسەر چەندین ناوچەی جیاوازو لەیەکتر پەرتبووداو، کە ئەوەش بۆتە هۆی لاوازکردنی پەیوەندییەکانی خوێن و خزمایەتی لەلایەکەوەو لەلایەکی تریشەوە ئەو دابەشبوونەو پاشان نیشتەجێ بوونیش لەشوێنی دوور لەیەك‌و پەرەوازەدا بۆتە هۆی لاوازی ئاستی کۆمەڵایەتی بوون و جۆرێك لە گۆشەگیری و تەنگەنەفەسی و کورت بینی دروستکردووە کە ئەنجامی ئەوەش کاریگەری‌و ئاسەواری خراپی لەسەر رەوتی سروشتی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی هەبووە.

ئێمە هەرچۆن نازانین کورد لەسەرەتاوە چۆن‌و کەی‌و لەکوێدا وەکو یەکەیەکی سەربەخۆ دەرکەوتووە، دیسان نازانین مێژووی یەکەم دیاری کردنی شوێن‌و تێدا نیشتەجێبوونی کەیە، بەڵام لە ڕوانگەیەکی گشتی لێکدانەوەی قۆناغەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیەوە، قۆناخی شوانکاری بە گوێرەی کۆمەڵگەکانی دنیا خاوەنی خاسێت‌و بنەمای تایبەتی خۆی بووەو بە گوێرەی

هەندێ کۆمەڵگە شوانکاری وەکو سیستەمێکی کۆمەڵایەتیشی لێهاتووە. لە بارەی کۆمەڵگەی شوانکاییەوە یان کۆمەڵە شوانکارەکانەوە واتە ئەوانەی کە توانیویانە ئاژەڵو مەڕو ماڵاتو وڵاخ بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیانەوە، هەنگاوێکی بەرەو پێشتریان ناوە بۆ دروستکردنی سنوورێك لەگەڵ کۆمەڵەو پێکهاتە وەحشی و نیمچە وەحشیەکاندا. لەم بارەیەوە فردریك ئینجلس دەڵێت: جیابوونەوەی خێڵە شوانکارەکان لە کۆمەڵە بەربەریەکانی تر دابەشبوونێکی تری کۆمەڵایەتی و دیسان دابەشبوونی کاری کۆمەڵایەتیە. واتە بە پێی بۆچوونەکانی ئینجلس قۆناغی شوانکاری قۆناغێکی پێشکەوتووتری کۆمەڵایەتیە، بەڵام داخۆ قۆناغی شوانکاری کوردی چۆن بووبێت؟ دیسان ئەوەش پرسیارێکی بێ وەڵامەو نازانین لەو قۆناغەدا جیاوازی زمان و ڕەگەز هەبووە؟ ئەگەر هەشبوو بێت هیچ لە بارەی کوردەوە نازانین. بەڵام ئەوە ئاشکرایە کورد لە مێژووی زانراوییەوە، یان خەریکی شوانکاری بووە یان بە کشتوکاڵەوە خەریك بووە. دیارە هیچ کام لەم دوو بوارەش لە کوردستاندا نە لە ڕابردووداو نە ئێستاش پەرەسەندوو نەبوون، واتە کوردستان نە وڵاتێکی کشتوکاڵی باش بووە، نە وڵاتێکی زۆر لەباریش بووە بۆ ئاژەڵداری، کە سەختی ئاووهەواو کەمی ئاوو نالەباری لەوەڕگا بۆ ئاژەڵداری وایانکردووە کە ئەم جوگرافیایە بۆ ئاژەڵداریش گونجاو نەبووبێت، بە مانایەکی تر داهاتی ئابووری کوردستان کە لەو دوو سەرچاوەوە کۆبۆتەوە، لاواز بووەو نەیتوانیووە ببێتە بنەمایەکی پتەوو بە هێزی بەدیهێنانی پاڵنەری بزوێنەری پەرەسەندنی بوارەکانی ژیانو هەر لەوێشەوە ئەو داهاتە وەکو ئابووری ببێتە بزوێنەری مێژوو. لێرەشدا شتیکی ترمان بۆ ئاشکرا دەبێت ئەویش ئەوەیە کە تۆپۆگرافیای نالەباری کوردستان دەوری سەرەکی بینیووە لەوەدا کە ئابووری نەبێتە بزوێنەری مێژوو لە کۆمەڵگەی کوردەواریدا. بە واتایەکی تر مانەوەی کۆمەڵگەی کوردی لە سنووری پەیوەندیەکانی خێڵایەتیداو نەتوانینی بەجێهێشتنی ئەو جۆرە سیستەمە کۆمەڵایەتیە بەندە بە لاوازی ئاستی هەردوو بواری شوانکاری و کشتوکاڵەوە لە رابردوودا.

لە مێژووی کۆمەڵایەتی کوردیدا نە قۆناغی شوانکارەیی بە سروشتی خەملاوەو هاتووە تا لەو قۆناغەدا کشتوکاڵیش ببوایەتە سەرچاوەیەکی تری بنیات نانی ئابووری خێزان و بەو پێیەش ئابووری کۆمەڵگە. هەر لەوێشەوە نیشتەجێبوون خۆی بسەپاندایەو بنەمای سەرەکی ئابووری لە داهاتی ئاژەڵەوە وەکو تاکە سەرچاوەیەك بگۆڕایە بۆ داهاتی کشتوکاڵو ئاژەڵداری و ئەمەش هەر لە قۆناغی زووەوە بگەیشتایەتە ئەنجامو لەوێشەوە پەیوەندی ژیانی شوانکارە کە رووبەری قەڵەمڕەوەکەی سنووری پاکژ و پاوەندو پاراستنی ئەو سنوورە بووە لە مێژوودا، بگۆڕایە بۆ

ژیانی کشتوکاڵی که گەوهەرەکەی پەیوەستبوونە بە خاکەوە واتە نیشتەجێبوون و دروستبوونی پەیوەندی مڵکدارێتی زەوی. ڕاستە نیشتەجێبوون لە دێر زەمانەوە لە کوردستاندا دەستی پێکردووەو مرۆڤ لەم جوگرافیایەدا بەلایەنی کەمەوە هەشت هەزار ساڵە بێچڕان دەژیٚو یەکەم جایش کشتوکاڵ لە گوندی چەرمۆ کراوە، بەڵام لەبەر لاوازی و کەمی زەوی کشتوکاڵی دانیشتووان زیاتر بە ئاژەڵدارییەوە خەریك بوونو کەمتر بواری کشتوکاڵ کردن هەبووە، مەگەر بە ناچاری بەشی پێداویستیەکانی ژیان دانەوێڵە کرابێت.. بەشێك لە گەلی کورد لە ژیانی کۆچەرێتی دان، بەشێکی تریان نیمچە کۆچەرین، بەڵام زۆرێکیان نیشتەجێن کە ئەوانیش جوتیارنو زەویەکی کەم دەچێنن بەڵام پیشەی سەرەکیان پەروەردەکردنی ئاژەڵە (15). دیارە ئەم قسەیە باسی قۆناغێکی زۆر درەنگ لە ژیانی کۆمەڵایەتی کوری دەکاتو دەشێ ئەویش قۆناغی سەدەی نۆزدەو نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم بێت، ئەگینا لە سەردەمی میدەکاندا کە دیارترین قۆناغی ژیانی تۆمارکراوی کوردەو لەو قۆناغەشدا سەرچاوەی سەرەکی ژیان ئاژەڵداری بووە، کشتوکاڵ سەرچاوەی دووەم بووە.

لە ڕاستیدا هیچ کام لەو قۆناغە مێژووییانەی کە بە پێی دیالێکتێکی مێژوو هاتوونو تێپەڕبوون لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، لە کوردستاندا بەو شێوەیە بەرجەستە نەبوون کە لایەنی کەمی خەسڵەتە کۆمەڵایەتیو فەلسەفیو ئەخلاقیو ئایینیەکانی ئەو قۆناغەیان تیا بەرجەستە بووبێتو لەوێشەوە گۆڕان بۆ قۆناغی دواتر بەشێوەیەکی ئاسایی ڕوویدابێت. ئەوەش وەك ئەم لێکۆڵینەوەیە جەختی لەسەر دەکات لە ژێر کاریگەری نێگەتیڤی تۆپۆگرافیای کوردستاندا ڕوویداوە.

لەم بارەیەوە شەرەفخانی بەدلیسی دەڵێت: لە هەموو لایەکەوە چیای زۆر بەرز دەوری کوردستانی داوە لە بەشە جنوبیەکەی نەبێت کە زۆری بان هەنو کانیاوی بە تەوژمی تێدانو دەشت و مەزرای زۆریشی هەیە کە بە ئاوی چەمو کانیاوەکان پاراو دەبن (16). هەڵبەتە لەلایەك دەوردانی کوردستان بەو چیا سەختانە ئەگەر ئەو بۆچوونە بەگوێرەی ڕۆژهەڵاتو باکور ڕاست بێت، بوونەتە هۆی دابڕانی کوردستان لە دەورو پشتی و ئەو چیایانە وەکو لەمپەر سروشتی کوردستانیان لە دەرەوەی خۆی پەرت کردووە کە لە ڕاستیدا دەبوو ئەوە بە بارێکی تردا بشکایەتەوەو ببوایەتە هۆی پەرتکردنی کوردستان لە وڵاتانی دەوروبەریو بواری پێکەوەلکانی سیاسیو ئیداریشی بە دەوڵەتانی دەوروبەریەوە نەدایە، بەڵام لە ڕاستیدا چیاکان بەو جۆرەی شەرەفنامە باسی دەکات چواردەوری کوردستانیان نەداوە یان بە تەواوی

نەکەوتوونەتە چێوەی کوردستانەوە. راستە زنجیرە چیاکانی زاگرۆس‌و تەورۆس وەکو لەمپەری سروشتی بۆ دیاری کردنی سنووری وڵاتی کوردان لە ڕۆژهەڵات و باکووری ڕۆژهەڵاتەوە ناودەبرێن بەڵام ئەم زنجیرە چیایانە سنوور نین بەڵکو بەشێکن لە ناوەندی کوردستان.. زنجیرە چیاکانی تەورۆس‌و زاگرۆس تاڕادەیەك بڕبڕەی پشتی ئەو وڵاتە(کوردستان) پێکدێنن کە بەشێوەیەکی گشتی زەوییەکی بەرزەو مرۆڤ دەتوانێ لە شوێنە بەرزییەکانیەوە سەرنجی زەوی چواردەوری خۆی بدات(17). لەمەوە بۆمان ئاشکرا دەبێت کە ئەم زنجیرە چیایانە لەسەر سنووری کوردستان و دەرەوە نین و وەکو هێڵێکی باریکی سنووری بن و کوردستان لە دەرەوەی خۆی پەرت بکەن. هەروەها مارتن ڤان برۆنسن دەڵێت: رۆژهەڵات یان کوردی تەورۆس‌و زنجیرەی زاگرۆس بڕبڕەی پشتی کوردستان پێکدێنن کە ئەمیش لە باکووری رۆژئاواوە درێژ دەبێتەوە بۆ باشووری رۆژهەڵات(18). ئەم قسانەش روونی دەکەنەوە کە ئەم زنجیرە چیایانە نەبونەتە سنووری رۆژهەڵات و باکووری کوردستان بەڵکو بەشێکی سەرەکی لە ناوەندی کوردستان پێکدێنن و سەختی ئەم چیایانەش بەربەستە لەبەردەم نیشتەجێ بوونێکی گونجاودا، بە مانایەکی تر ئەم زنجیرە چیایانە دەوڵەمەند نین، ئەویش لەژێر دوو هۆکار یەکەمیان لەبەر بارینی بەفرێکی زۆر لێیان کە بەشێوەیەکی گشتی زۆربەی وەرزی زستان دادەپۆشرێن، دووەمیش لەبەر سروشت‌و جۆری خاکەکەی‌و پێکهاتنی بەشێکی زۆریشی لەبەردو تاوێرو گلێکی بێ پیت. ئەم دوو زنجیرە چیایەو زۆربەی چیاکانی تریش لە کوردستاندا هەمان ئەو دوو خاسیەتەیان هەیەو لە ڕاستیشدا ڕووبەرێکی فراوانی کوردستان چیا داگیری کردووەو نێو چیاو قەد چیاش بە دەگمەن بۆ نیشتەجێ بوون دەستدەدات. هەر بۆیە لەڕووی دیموگرافیەوە ناوچەیەکی زۆری کوردستان کە لە چیاکان پێکهاتوون وەکو چۆڵەوانی وان‌و بەناچاری دانیشتوانی کوردستان لەسەر کانی‌و کارێزەکان‌و لە دەشتە تەسکەکانی دامێنی ئەو چیایانەدا نیشتەجێ بوون کە ئەویش لەبەر تەسکی‌و کەم مەودابیان جێگای ژمارەکی کەمی خەڵکیان تێدا بۆتەوە کە زۆربەی کات تەنانەت تیرەو بنەماڵەکانی خێڵێکیش بەناچاری دابەش بوون بەسەر چەند ناوچەیەکداو نەیاتوانیووە پێکەوە بژێوی ژیان لە یەك شوێندا بەدەست بهێنن، بەوەش رایەڵەکانی پەیوەندی خوێن‌و خزمایەتی سست‌و لاوازبوون‌و نەك هەر توانای بڵندبوون‌و یەکگرتنیان لەگەڵ خێڵەکانی تردا نەبووە بەڵکو لە بەشەکانی تری خێڵ‌و عەشیرەتەکەی خۆشیان پەرت بوون‌و بەوەش لەگەڵ رۆیشتنی کاتدا ڕاهاوتن لەگەڵ ئەو جۆرە ژیانەدا کە ژیانی پەرتبوون‌و پەرەوازەیی بوونە کە ئەوەش وایکردووە

ڕوحی له یەکتر نزیکبوونەوەو یەکێتیو یەکبوونو بەرەو هەرەسو شکست بچێت. دیاره له حاڵەتێکی وەهاشدا بنەماکانی پەرەسەندنو گەشەی کۆمەڵایەتی شێواوه چونکه له بنەڕەتەوە ئەو جۆرە دابەشبوونو پەرتبوونه باری کۆمەڵایەتی بوونی کۆمەڵگەی کوردی شێواندووه.

شێوازی سروشتی چیاکانی کوردستانو باری سەختو ئاڵۆزیانو داگیرکردنی ڕووبەرێکی بەرفراوانی جوگرافیای کوردستان پێیان له زۆر ڕووەوه کاری کردۆته سەر دابەشبوونی دانیشتوانو پەرشو بڵاوکردنەوەیان له یەکترو دوور خستنەوەیانو نزمکردنەوەی ڕێژەی تێکەڵاوبوونو لێکتر شارەزابوونو دروستبوونی بەربەستی روحیو سایکۆلۆژیو کۆمەڵایەتیو ئایینیو مەزهەبیش، له لایەکی ترەوه ئەو بەربەسته سروشتیانه بوونەته ڕێگر لەبەردەم گەشەی ئاستی ژیانو پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنانو هۆیەکانی بژێویدا، به ئەندازەیەکی ئەوتۆ هەر خێزانو بنەماڵەو تیرەو خێڵێك، یان عەشیرەتێك هەست به سەربەخۆیی خۆی بکاتو له سنووری جوگرافیای داخراوی خۆیدا وەك قەوارەیەکی سەربەخۆ لەخۆی بڕوانێتو تەنانەت ئەگەر سنوورو قەڵەم ڕەوی دەسەڵاتی له سنووری کوێره گوندێکی کوردستانیش تێپەڕی نەکردبێت. ئەو شێوه پەرتو بڵاوییه وەهای کردووه له مێژووی کورددا و بگره له مێژووی حیزبو ڕێکخراوه سیاسیەکانو تەنانەت له بنیادی دەزگاکانی بەڕێوەبردنیشدا هەمان بنەماکای دامودەزگای لاوازی خێڵایەتی هەیکەلی ئەو دامودەزگا نوێیانەش پێکبهێنێتو ئەم دامودەزگایانەی که له ئێستادا هەن هەمان خاسیەتەکانی دامودەزگای خێڵایەتی لاوازی کوردیان هەیەو هەمان عەقڵیەتو هەمان ستراتیژو هەمان شێوازی بەڕێوەبردن بەڕێوەیان دەبات بۆ نموونه: هەیکەلی حیزبو شێوازی پێکهاتنی تاوەکو ئێستاش له کوردستاندا هەیکەلی خێڵه مەگره به دەگمەن ئەگینا بەشی هەره زۆری ئەندامانی سەرەوه لەسەر بنەمای خێڵو عەشیرەتەکانیان یان هەرێمو ناوچه جوگرافیاکانیان جێگایان پێدراوه، له دەزگاکانی بەڕێوەبردنیشدا هەمان شێوەیه. ئەگەر سەرنجی جێگا دیارەکانی بەڕێوەبردنی کوردیو حکومەتی کوردی بدەین به شێوەیەکی گشتی کوڕانی خێڵ و عەشیرەتەکان و ئەوانەی پشتیان له نێو سەرکردایەتی حیزبەکاندا هەیه کار بەدەستن که زۆربەی زۆریشیان بێ تواناو نەزانن. کەچی حیزبەکانی کوردستان بەم سیاسەته خێڵەکیه دواکەوتوانەشیانەوه باسی کۆمەڵگەی مەدەنیو دەسەڵاتی گەلو جەماوەر دەکەن. ئەگەر له ئیدارەی کوردستاندا کەسێکی بێ پشت له ئەنجامی ململانێی نێو سەرکردایەتی حیزبدا هێنرابێته نێو ئیدارەی حکومەتەوه ئەوه بێگومان ئەو کەسه نه هیچی بەدەستەو نه خاوەنی بڕیاریشه له جێگاکەی خۆیدا با زۆر

شارەزاش بێت چونکە ئەو پشتی نییە کە پشتیشی نەبێت هیچ کەس گوێی لێناگرێتو کاری بۆ ڕاییی ناکرێت ئەمەش هەموو جێکەوتو ئاسەواری عەقڵو ستراتیژی خێڵایەتی ناسروشتیو داوکەوتووی کوردەواریە کە نەك هەر ڕابردوومانی کوشتووە بەڵکو بۆتە حاڵەتێکی هەمیشی ئامادە لە نەستی کۆمەڵایەتی کورددا بیرکردنەوەی کورد بە گشتی مەوداو ڕەهەندێکی تەسکی هەیەو لە سنووری عەقڵو ستراتیجی خێڵایەتی تێپەڕ ناکاتو ناگاتە ئاستی عەقڵو ستراتیجی نەتەوایەتی. باری شێواوو نائاسایی گەشەو پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کوردی لە کۆنەوە بۆ ئێستا وای کردووە کە جگە لە دامودەزگای لاوازی خێڵایەتی یان شێوە خێڵایەتی هیچ دامودەزگایەکی گەشەسەندوتر دروست نەبێت.

دامەزراوەی کۆمەڵایەتیو ئیداریو کەلتوریو ئیتینیکیو ئایینی سەرجەم پابەندی تاکە دامەزراوەیەکی تری لاواز بن کە ئەویش دامەزراوەی لاوازو بێ توانای خێڵایەتیە کە وەك پێشتر وتمان دامەزراوەی خێڵایەتیش بە شێوەیەکی ئیفلیجو ناتەواو لە کوردستاندا دروستبووە. جا هەر کاتێك دەگەڕێینەوە بۆ قسەکردن لەسەر ناسنامەو پرۆژەو بەرنامەو بنەمای ئازادیو سەربەخۆیی کورد دەبێت ئەوە لەبەرچاو بگیرێت کە ژێرخانی کۆمەڵایەتی کوردی نەیتوانیووە سەرخان وەکو پێویست بەرهەم بهێنێت، بەڵکو سەرخانێکی لاوازی هاوشانی خودی ژێرخانەکە پێکهاتووە، گەرچی ئێستا قسە لەسەر نادروستیو نەگونجاندنی ئەو جۆرە لێکدانەوەیە دەکرێت، بۆ خودی زاراوەکانی سەرخانو ژێرخانو پەیوەندی نێوانیان چونکە زۆربەی لێکدانەوە کۆمەڵایەتیەکانی ئێستا ناتوانن بڕوا بەو لێکدانەوە مارکسیە بکەن. بە هەر حاڵ ئەوەی بەلای ئێمەوە گرنگە لێرەدا ئەوەیە کە هەر چۆن باری ئابووری کوردستان لەوپەڕی دواکەوتوویدا بووە بە هەمان شێوە کورد لە ڕووی عەقڵو فیکرو تێگەیشتنو پەیبردنو بەرهەمهێنانی فیکریشەوە لەو پەڕی دواکەوتوویدا بووەو ئەم قسەیە بۆ ئێستاش ڕاستە.

لێرەداو لە ئەنجامی نەبوونی سەرخانێکی کۆمەڵایەتی کوردی خاوەن خاسیێتو بنەمای نەتەوایەتی، دەتوانین بڵێین کورد سەرخانێکی خێڵایەتی دواکەوتووی هەیە، خۆ ئەگەر لە ڕوانگەی نەتەوایەتیشەوە سەیری بکەین ئەوا سەرخانی کۆمەڵایەتی کوردی سەرخانێکی وەهمییە چونکە هیچ کام لەو ڕەگەزە پێویستانەی تێدا نییە کە بەبێ بوونیان قسەکردن لەسەر ئایندەو سەربەخۆیو گەیشتنی کورد بە ئاستی دروستکردنی دەوڵەت، خولانەوەی کورد بووە لە سنووری بازنەیەکی بۆشدا کە وەهم ڕابەرایەتی کردووەو ڕێنیشاندەر بووە تێیدا. ئەمەش

بەو مانایە نییە کە کورد ناتوانێت لە ئێستاو لە ئایندەشدا هیچ بکات، نەخێر بەڵکو کورد پێویستی بە هاوکاری هەیە لە ماهیەتی خۆیدا. کەواتە ئەو گۆڕانکارییە چۆن دەبێت؟

ڕەنگە لێرەشدا ئەو پرسیارە سەر هەڵبدات ئایا بۆچی لە مێژووی کوردا ئەو بنەمایانەی کە پێویستن بۆ دروستبوونی دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکان پێکنەهاتوون؟ دیارە ئەم پرسیارەش سەرتاپای مێژووی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کوردی دەگرێتەوە. دۆزینەوەی وەڵامی ئەم پرسیارەش ڕاستەوخۆ بە شێوەیەکی گشتی لەوەدا بەرجەستە دەبێت کە بەربەستی هەمە جۆری تۆپۆگرافیاو جوگرافی لە کوردستاندا بە جۆرێك شێوازی سروشتی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی شێواندووە کە بنەمای پێکهاتنی دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکانیش بشێوێت. هەر لەم ڕوانگەیەوە تۆپۆگرافیای نالەبارەی کوردستان هەر چۆن لە قۆناغی ژیانی شوانکاریدا زەمینەی ژیانی ئاژەڵداری خۆش نەکردووە بە هەمان ئاراستەو شێوازیش ڕێگای دروستبوونی دامەزراوەکانی خێڵیشی بە شێوەیەکی تەواو نەداوە لەو قۆناغەدا کە قۆناغی نیشتەجێ بوون و سەرهەڵدان یان خەریکبوون بە کوشتوکاڵەوە بووە. هەر لە ژێر کاریگەری ئەو تۆپۆگرافیایەدا دامودەزگای خێڵایەتی و، بە دوای ئەویشدا خەسڵەتەکانی کۆمەڵگەی فیودیاڵی بەرجەستە نەبوون ئەویش لەبەر ئەوەی لە کوردستاندا زەوی و زارێکی کشتوکاڵی بەرفراوان نەبووەو خەڵك هەرچۆن لە گەرمیان و کوێستاندا بوون بە دوای لەوەڕگاو ئاوو کەش و هەوای لەباردا بۆ پەروەردەکردنی ئاژەڵ و مەڕو ماڵاتەکانیان بە هەمان شیوە هەر بنەماڵەو هۆزو تیرەیەك لە دەوری کارێزیك، کانیەك، چەمێك یان لەسەر ڕووبارو لقەکانی بەمەبەستی دابینکردنی ئاوو خۆراك (ئاڵەف) بۆ مەڕو ماڵاتەکانیان و مسۆگەرکردنی هەندێ زەوی و زارو ئەو ئاوەی کە کە هەیەو دەشێ بتوانن بە کاری بهێنن بۆ کشتوکاڵ، جێگیر بوون. لەبەر تەسکی ئەو زەوی و زارانەو کەمی ئاو هەرچەند خێزانێك پێکەوە جێگیربوون. هەندێ جار وا کەوتۆتەوە کە بنەماڵەو هۆزو تیرەکانی خێڵێك بە شێوەیەك پەرەوازەو لێکدابڕاو بوون کە بە ناوچە جیاوازەکانی کوردستاندا پەرش و بڵاو بوونەتەوەو هەر لەوە دەچێت لافاوی تۆقانەکەی نوح هەموو کوردی هەڵگرتبێت و تێکڕا سەر ئاو کەوتبێ و پاش هەڵمژینی ئاوەکە لە لایەن خاکەوەو بە هەڵمبوونی و وشکبوونەوەو شێوەگرتنی تۆپۆگرافیای کوردستان هەر یەکە لەسەر چیایەك، گردێك، لە قەدپاڵ و نشێوێك، لەسەر هەر دەشتۆکەو لە نزیك هەر کانی و کارێزو سەرچاوەیەك جێگیربوونەوە، بەو شێوە پەرت و بڵاوەی کە دواتر بینراوە. لێرەوە ئەگەر سەرنجی خێڵ و عەشیرەتەکانی کورد بدەین ئەوا دەبینین کە چۆن بەسەر چەند ناوچەی لە یەك دوورو

پەرەوازەدا دابەشبوون بە جۆرێکی ئەوتۆ کە مەگەر تەنیا لە کاتی مەترسی لەسەر ئەندامانی تری خێڵ و عەشیرەتەکەیان لە جێگاکانی تر هەندێ جار پەیوەندی نێوانیان نوێ بکەنەوەو ئەو یادەوەریە مەعنەویەیان زیندوو ببێتەوە. لێرەدا ئەگەر سەرنجی خێڵێکی وەکو (جاف) بدەین دەبینین لە زۆربەی ناوچەکانی باشوورو ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا بڵاوبوونەتەوە عەلادین سەجادی دەڵێت: عەشیرەتی جاف خێڵێکی کوردی کۆچەرین، مەیدانی قەلەم ڕەوی ئەم عەشیرەتە لە کفری و شێروانەوە تا کەلیخان و دەوروبەری سنەیە (19). دیارە ئەوەی مامۆستا سەجادی دەست نیشانی کردووە قەڵەمڕەوی گەرمیانو کوێستانی ئەم خێڵەیە، ئەگینا لە نیشتەجێ بوونیشدا ئەم خێڵە بە جوگرافیایەکی لەوە فراواتردا بڵاوبۆتەوە. سەرباری نیشتەجێ بوونیان لە ڕۆخەکانی ڕووباری سیروان بە ناوچەکانی شارەزوورو گەرمیان قەرەداغو تەنانەت بۆ سنووری دوکان و لە ڕۆژهەڵاتیش بە ڕۆخەکانی ڕووباری دوو ئاودا، واتە سەرچاوەکانی سیروان و تەنانەت هەتا سنووری شاری سنەش ناو بە ناو نیشتەجێ بوون. خێڵێکی تری وەکو (باجەلان) ئەوەی ئاشکران لە ناوچەی خانەقینو پشکۆی لۆرستانو باشووری موسڵ نیشتەجێبوون، عەشیرەتێکی وەکو بەرزنجی کە سەرباری بنەمای ئایینیو درەختی بنەماڵەکەیان کەواش پێناچێت مێژوویەکی هێجگار کۆنیان لە کوردستاندا بەتایبەت پەیوەست بە ناوەکەیان واتە بەرزنجەوە هەبێت. بەڵام بە شێوەیەکی هێجگار بەرفراوان بە پانتایی ڕووبەری هەموو کوردستان بڵاوبوونەتەوە. عەشیرەتێکی وەکو (مەردۆخی) کە ئەمانیش بە پێی درەختی بنەماڵەکەیان سەیدنو دەچنەوە سەر حەسەنی کوڕی ئیمامی عەلی هەرچەندە ئەم درەختی بنەملەیە جێگای گومانە. مێژووی دەرکەوتنی ئەم بنەماڵیەش ئەوەیە گوایە لەسەر وەختی عەباسیەکاندا لە شامەوە دەست پێدەکاتو لەسەردەمی سەفەویەکاندا بە گشتی و لە سەردەمی میرنشینی ئەردەڵاندا بە تایبەتی جێگایەکی دیاریان هەبووە لە سنووری دەسەڵاتی ئایینی ئەم میرنشینەداو دەسەڵاتیان بەسەر لایەنی رۆحیو ئایینی میرنشیندا کردووە، ئەگەرچی ئەم عەشیرەتە لە مێژوویەکی کۆنتردا گەیشتوونەتە ناوچەکانی هەورامان و لەوێوە بۆ ناوچەکانی تری باشووری کوردستان بڵاوبونەتەوە. هەموو ئەمانە بەڵگەی پەرتبوونو لێکدابڕانی بەشەکانی هەمان خێڵ یان هەمان عەشیرەتی کوردە کە ئەمەش بۆتە هۆی لاوازکردنی رۆحی پەرەسەندن چونکە لە هەموو دابەشبوونێکدا هێزی جووڵە دروستکەر لاواز دەبێت بەشێوەو ئەندازەیەك کە ئەگەر ئاستی دابەشبوونەکە زۆر بێت ئەو پێکهاتەیە توانای خۆپاراستنی نامێنێت.

ئەم جۆرە دابەشبوونە لە پێکهاتەی خێڵو عەشیرەتەکانی کورددا هەر لە سەرەتای دەست پێکردنی نیشتەجێ بوونەوە هۆیەکی سەرەکی مانەوەی کوردە وەکو کۆمەڵگەیەکی سەرەتایی، مەبەستمان لە سەرەتایی بوونیش لێرەدا ئەوە نییە کە هێشتا کۆمەڵگای کوردی کۆمەڵگای دەرەوەی نووسین بێت، بەڵکو مەبەستمان لە سەرەتایی بوونی کۆمەڵگەی کوردی مانەوەی ئەم کۆمەڵگەیە لە دەرەوەی گەیشتن بە حاڵەت و قۆناغی دروستکردنی دەوڵەت. ئەگەرچی لە ڕووی نووسینیشەوە تاکو ئێستا کۆمەڵگەی کوردی دەشێ وەکو کۆمەڵگەی دەرەوەی نووسین لێی بڕوانرێت چونکە تا ئێستا کۆمەڵگەی کوردی لەبری نووسین زیاتر بڕوای بە قسەو بە چالاکی زارەکیو خوتبەدانو کۆڕو کۆبوونەوەی زارەکی هەیە. واتە هێشتا نەبۆتە کۆمەڵگایەکی دۆکیومێنتی و تۆمارکەری پراکتیکی.

پەرش و بڵاوبوونەوەی بەشەکانی خێڵ و عەشیرەتەکانی کورد بەسەر ناوچە پەڕەوازەکاندا بە پێی سەرچاوەی ئاوو دەشت و زەوی کشتوکاڵ و لەوەڕگا بۆتە هۆی شێواندنی خودی دامەزراوەی خێڵ و پەیوەندییە خێڵایەتیەکان لە کاتی خۆیداو بە جۆرێك کە خاسێتەکانی پەیوەندی خوێنو خزمایەتی تووشی تێکچوون و دەرچوون لە باری سروشتی خۆیان هاتوون و مانەوەی سیفاتی خێڵایەتی خزمایەتیو خوێن لە ئەنجامی ئەو لێکدابڕانەدا وەکو سیفەتێکی سەرکوتکراوی لێهاتووەو لە کاتی خۆیدا نەگەیشتۆتە لوتکەو هەتا لەوێشەوە قۆناغی دابەزین بەرەو هەرەس هێنانی دەستی پێبکردایە، بەڵکو بە پێچەوانەوە ئەو حاڵەتەی پەرتبوون سیفاتەکانی خێڵی فرێداوەتە پانتایی نەستی کۆمەڵایەتیەوەو بۆتە بەشێك لە کەسێتی مرۆڤی کوردو لە کاتی پیادەکردنی دەسەڵاتو ئیدارە، لە کاتی خۆنواندنو خۆدەربڕیندا بەگشتی و لەو کاتانەدا کە بوار بۆ کۆنەستی کۆمەڵایەتی و نەستی تاکە کەسیش دەگرێتەوە گوزارشت لە خۆی بکات دەگەڕێتەوە بۆ ئەسڵی ماهیەتی خۆیو لەو چرکە ساتەدا کە باسی شارستانێتو کۆمەڵگەی مەدەنی و مافی تاکە کەس و دیموکراسی و عەدالەتی کۆمەڵایەتی دەکات کەچی هەمان شێوەی ئەو باپیرە گەورەی ڕەفتار دەکات کە لە سنووری خێڵدا ڕەفتاری کردووە، واتە لە ئەنجامی ئەو چەپاندنەدا ئەوی ئەندامی خێڵی پەیوەست بە کەلتوورو عەقڵی خێڵەوە، رۆحی باپیرانی دەیجوڵێنێتو لە ژێر ڕکێفی ئەو ڕابردووە شێواوو ناسروشتیە دەرباز نابێت. واتە ئەم لە بەرزترین پلەی خۆ بە شارستانی زانینەوە دەگەڕێتەوە بۆ حاڵەتی سەرەتایی بوونی خۆی و وەکو خێڵەکیەکی تەواو مامەڵە دەکات و لە دنیا دەڕوانێت. ئەمەش حاڵەتێکی باوەو مرۆڤی کورد چ وەك تاك چ وەك کۆمەڵ، چ لە شاردا بێتو چ لە لادێدا وەکو گەڕانەوەی مرۆڤی کامڵ بۆ

قۆناغی منادڵی، یان وەکو گەڕانەوەی مرۆڤی هەستیار و بێزاری نێو پەیوەندییە ئاڵۆزەکانی شار بۆ نێو سروشت رەفتار دەکات‌و دەگەڕێتەوە بۆ زیندەکردنەوەی قۆناغی خێڵایەتی کۆمەڵگە چونکە ئەو قۆناغەی بە تەواوی نەبڕیووە، هەمان شێوەی هەموو ئەو مرۆڤە گەورەبوانەی کە قۆناغی منداڵییان نەبووە، ئەمیش قۆناغەکانی ژیانی پێشتری ناتەواو بوون و ئێستا لە کۆنەستی کۆمەڵایەتیدا کە مەبەست کۆنەستی کۆمەڵایەتی کوردە ئەو ڕابردووە ناتەواوە وەکو حەزو ئارەزوو یان وەکو ویستە غەریزی‌و ئەنتۆلۆژییەکانی چەپێندراوە، بە مانایەکی تر لەبەر ئەوەی کۆمەڵگەی کوردی لە قۆناغەکانی منداڵی کۆمەڵگەدا نەیتوانیووە سیفاتەکانی خێڵایەتی خۆی دیاری بکات‌و مومارەسەی هەموو ویست‌و ئارەزووەکانی ئەو قۆناغە بکات‌و لەگەڵ پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی‌و جووڵەی بەردەوامی کۆمەڵگەدا کۆتایی بەو قۆناغە بهێنێت، بۆیە سیفاتی خێڵایەتی لە کۆمەڵگەی کوردیدا بۆتە سیفاتێکی بە جێماو لە رۆحی هەموو کورد‌داو لە هەموو کات و شوێنێکدا ئامادەیەو هەروەها لە خۆوەو بەبێ باربووکردنەوەی بوونە لە دەست چووەکانی ئەو قۆناغە کۆتایی نایەت.

مانەوەی پەیوەندییەکانی خوێن و خزمایەتی کە بنەمای خێڵایەتین‌و لە ئاستی بە سروشتی کارکردن و جوڵاندنیاندا دەشێ بەرە و بڵندبوون بچن و بنەمای ییەکگرتنەوەو یەکبوون یان بە وتەیەکی تر بنەمای دروستکردن و پێکهێنانی فیدراسیۆن بخەملێنن، بەڵام مانەوەی ئەم دوو بنەمایە لە ئاستێکی نزم و داخراوداو گواستنەوەیان لە لە حاڵەتی ئاساییەوە بۆ حاڵەتی نیمچە چەپاندن‌و سەرکوت کردن لە ژێرکاریگەری سروشت و شێوازی ناڕێك‌و نادروستی دابەشبووندا گرێی هەست بە کەمیکردن و هەست بە گۆشەگیری لای کورد دروستکردووە کە ئەوەش دەوری کاریگەری هەبووە لە شێواندنی بنەماکانی پێکهاتنی دامەزراوەکانی خێڵایەتی کوردیدا بە شێوەیەکی تەواو پێگەیشتوو.

شێواندنی بنەماکانی پەرەسەندن و گەشەکردنی کۆمەڵایەتی کوردی هەر لە سەرەتاوە مرۆڤی کوردی کردۆتە ئەو بوونەوەرو مەخلوقەی کە لە ڕووی نەشونوماکردنەوە لە بارێکی نائاسایدا بێت‌و نەتوانێت لەو حاڵەتە ئیفلیجیە کۆمەڵایەتیەی کە تێیدا دەژی دەرباز ببێت و هەستێتە سەرپێ. بێگومان هۆیەکی سەرەکی مانەوەی کورد لە دەرەوەی پەرەسەندندا ئەوە بووە کە هەموو وزەو توانای خۆیی لە پێناوی بە دەست هێنانی ژیان لەم جوگرافیا سەختەدا بە کارهێناوەو بە مانایەکی تر ئەگەر ململانێی مرۆڤ بە گشتی لەگەڵ سروشتدا بۆ ڕکێف کردنی سروشت بووبێت ئەوا ململانێی کورد لەگەڵ سروشتدا بۆ ئەوە بووە سروشت وا لێبکات بواری

ژیانی پێببەخشێت یان لە ناو سروشتدا ژیانی خۆی دابین بکات، چ لە خۆراك و پێداویستییەکانی ژیان چ لە خۆپاراستن و لە مەترسیە سەختەکانی ئەو سروشتە.

هەڵبەت جێگای خۆیەتی ئاماژەش بۆ ئەوە بکرێت کە شوێنی جوگرافی کوردستان لە نێوان شارستانی و دەوڵەت و دەسەڵاتە دیارەکانی ڕابردووی زوودا، واتە لە سەردەمی ڕۆم و فارس و میزۆپۆتامیادا هۆیەکی تری شێواندنی باری ئاسایی کۆمەڵگەی کوردی بووە چونکە زۆربەی کات کوردستان بۆتە مەیدانی شەڕو پێکدادانی هێزو سوپاکانی ئەو دەوڵەتانەو لە ئاکامیشدا کورد زەرەرمەند بووە، باشترین نموونەش تێپەڕبوونی سوپای (دە) هەزار کەسی یۆنانە لە ساڵی (401)ی پێش زایندا بە کوردستاندا. کە دیارە لەو ڕێکردنەدا سوپای یۆنانی بە سەرۆکایەتی گەزنەفۆن وێرانکارییەکی زۆریان لە کوردستاندا کردووە، ئەویش لەوەدا دەردەکەوێت کە دوای شەڕکردن و کوژرانی ژمارەیەکی دیار لە سەربازەکانی سوپای گەزنەفۆن لە نێوان گەزنەفۆن و کوردەکاندا ئاگربەستێك دەکرێت کە ناوەڕۆکەکەی ئەوەیە: کوردەکان لاشەی کوژراوە یۆنانیەکان بدەنەوە بە مەرجێ یۆنانیەکان شوێن و جێگاکانیان نەسووتێنن (20) ئەم وتەیەش ئەوە ئاشکرا دەکات کە لەو مێژووەشدا کە نزیکەی سەدەو نیوێك دوای ڕوخاندنی دەوڵەتی میدبووە، هێشتا کورد رۆحی بەرگریان هەر ماوەو سەرباری پەرت و بڵاویی و پەرەوازەیی خێڵایەتی و گەرمیان کوێستانیش هێشتا جۆرێك لە ڕۆحی یەکگرتنیان تێدابووە. ڕاستە ئەوەی لەگەڵ سوپاکەی گەزنەفۆندا جەنگاون و رێگایان پێگرتوون سوپایەکی یەکگرتووی بەهێزو ڕێکخراو نەبووە، بەڵام گومانی ئەوەش ناکرێت کە ئەو جەنگاوەرانەی کورد لە ئەندامانی بنەماڵەو خێڵێك زیاتر بوون چونکە توانیوویانە ڕێگا بە سوپایەکی گەورە بگرن کە بەپێی سەرچاوە مێژووییەکەی گەزنەفۆن خۆی ئەو سوپایە دە هەزار جەنگاوەر بوون. ئەنجا لە ڕێکەوتننامەکەی نێوان گەزنەفۆن و کوردەکاندا مەرجی کوردەکان بۆ نەسووتاندنی ماڵ و جێگاکانیان ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەکات کە کوردەکان ئەگەر کۆچەریش بووبن لەو کاتەدا جۆرە پەیوەندییەکیان بە خاکەوە هەبووەو ئەو ناوچەیە کە سنووری قەڵەمڕەوی گەرمیان و کوێستانیان بووە بە نیشتمانی خۆیانیان زانیووە بۆیە لە پێناویدا شەڕیان کردووە.

لە لایەکی تریشەوە دەردەکەوێت کە سوپاکەی کەزنەفۆن زیانی زۆری لە کورد داوەو ماڵ و حاڵیان سووتاندووە، کە ئەوەش بە دژی نیشتەجێ بوون و سەقامگیربوونی کورد بووەو لەو مێژووە کۆنەدا ئاسەوارێکی خراپی لە سەر پانتایی کۆنەستی کورد بەجێهێشتووە کە ئەویش ئەوەیە ئەم دوور لە ویستی خۆی سەرباری مەترسییەکانی سروشت و دیاردە سروشتییەکان

لەبەردەم مەترسی لە نێوبردنی خۆی و وێرانکردنی ماڵ و حاڵەکەیو بە تالان بردنی سەروەت و سامانەکەیدایە لەلایەن خەڵكو گەل و هێزەکانی دەوروپشتییەوە کە ئەوەش لەوساوە بۆ ئێستا لە کۆنەستی کۆمەلایەتی کورددا دەژی و تاکو ئێستاش کورد لە ڕووی دەرونیەوە ناتوانێت هەست بە دڵنیایی و سەقامگیری خۆی بکات، ئەویش لە ترسی هێرش و دەست درێژی دەوروپشتەکەی. ئەم هەستکردنەش وایکردووە کە کورد هەر تەنیا بۆ ئێستا بژی و بیر لە داهاتوو نەکاتەوە چونکە وا هەست دەکات داهاتووی لە بەردەم مەترسیدایە. نەبوونی پرۆژەی گرنگی نەتەوەیش بۆ ئایندە تەنانەت لە ئێستادا کە خاوەنی پڕۆژەی داهاتوویی نییەو هیچ بەرنامەیەکی نییە بۆ ئایندە بە هۆی جێکەوتو ئاسەواری ئەو مەترسیەوەیە کە لە کۆنەستی کۆمەلایەتی ئێمەدا جێگیرەو هەمیشە لە بەردەم گومانێکی خنکێنەردا بەرامبەر بە ئایندە رامان دەگرێت. بنەماکانی دروستبوونی ئەو ترسە کە ئەو گومانە بەردەوامەی لای ئێمە دروستکردووە دیسانەوە رەگ و ریشەی لە قولایی ماهیەت و گەوهەری بوونی ئێمەدا هەیە، ئەویش خولقێنراوو بەرهەم هاتووی ژێر کاریگەری تۆپۆگرافیای کوردستانە کە ڕێگای بۆ شێواندنی پەرەسەندنی سرووشتی کۆمەڵگەی کوردی خۆش کردووە.

تۆپۆگرافیای کوردستان ڕێگای نەداوە سەرجەم بنەماڵەو تیرەکانی خێڵێك یان تێکڕای بنەماڵەو لقەکانی عەشیرەتێك لە ناوچەیەکی دیاریکراودا نیشتەجێ بن و هەموو پێویستییەکانی ژیانیان لەوێدا دەستبکەوێت و دەستبەری بکەن و لە شێوەیەکی سروشتیدا پەیوەندییە کۆمەلایەتیەکان مەودای سروشتی خۆیان وەربگرن. هەر لە دروستکردنی خێزان و ژن و مێردایەتی و پەیوەندی خزمایەتی و خاوەندارێتی زەوی زارو پەیڕەوکردنی ئایین و زمانی قسەکردن و دەربڕین و جل و بەرگ و ماڵ و خواردن و تێکەلاوبوون و شین و شایی و سەرجەم داب و نەریتی کۆمەلایەتیەوە. لەسەر بنەمای هەموو ئەوانەش دامەزراوەی کۆمەلایەتی و ئیداری و ئابووری و سەربازی و ئیتنیکی و ئایینی خێلایەتیش پێکبهاتنایە. بە واتایەکی تر خێڵ خاوەنی هەموو خەسڵەت و بنەما و دامەزراوەکانی بەڕێوەبردنی خۆی بوایەو بەو پێیەش لە گەڵ گەشەسەندن و بەرەو پێشەوە چووندا ئەویش گۆڕانی بەسەردا بهاتایەو بەرەو تێکشکاندن بچوایەو لە جێگایدا دامەزراوەی نوێتر بە پێی قۆناغی مێژووی پێکبهاتبایە.

دروستنەبوون و پێکهاتنی دامەزراوەی خێڵ لەو قۆناغەدا بە کاریگەری ئەو بارە تۆپۆگرافیایەی کوردستان کە ئاماژەمان بۆ کرد وەك خاڵی یەکەمین لێی دەڕوانرێ کە لەوێوە شێواندنی گەشەی کۆمەلایەتی کۆمەڵگەی کوردی سەرچاوە دەگرێت. گەشەی سروشتی و پەرەسەندنی

سروشتی پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانو پێکهاتەی کۆمەڵایەتی قۆناغی خێڵایەتی بنیادنەری دامەزراوەو پەیوەندیو عەقڵو ستراتیژی خێڵایەتیە بۆ قۆناغێکی دیاریکراو کە دەشێ شێوەیەك لە دامەزراوەی باڵاش دروست ببێت لەم قۆناغەدا کە ئەویش دامەزراوەی دەوڵەتی خێڵە. لە نێو بنیادی پەیوەندییەکی خێلایەتی کامڵدا توخمەکانی بنیادنانی قۆناغێکی باڵاتری کۆمەڵایەتی دەخەملێ. باری سروشتی ئەو گەشەکردنە لە دەوڵەتی میزۆپۆتامیای هاوسێی کوردستاندا کە لە ڕووی جوگرافیو تۆپۆگرافیاوە زۆر جیاوازە لە کوردستان، دەوڵەتۆچکەی شاری دروست کردووە. ئەو وڵاتە واتە میزۆپۆتامیا دابەشبوو بوو بۆ چەندین قەوارەی سیاسی ئایینی کە پێیان دەوترا دەوڵەتۆچکەی شارو هەریەکەیان بریتی بوو لە مەڵبەندی شار خۆییو دەورووبەریو گوندەکانی لەگەڵ کێڵگەو باخ وبێستان و دارخورما. کە ئەمانە دەگەڕانەوە بۆ خواوەندی شارەکە، لە نێو کێڵگەکاندا پاوەندو لەوەڕگا بۆ ئاژەڵ و ولاخەکان هەبوو (21).
ئەگەر سەرنج بدەین لەو مانایەی کە لە پشتی ئەم چەند ڕستەوە وەستاوە ئەوا بۆ بۆمان دەردەکەوێت کە لە قۆناخی خێلایەتیدا لە وڵاتی میزۆپۆتامیادا شار دروست بووە، دروستبوونی شار خۆی لە خۆیدا مانای دروستبوونی سەرتای قۆناغی پەیوەندی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی شارو گواستنەوە لە پەیوەندی سادەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیەوە بۆ قۆناغی سەرهەڵدانی پیشەسازی، ئەگەرچی بۆ ئەو مێژووە ڕەنگە باسکردنی شێوازی بەرهەمهێنانو پەیوەندی بەرهەمهێنانی کۆمەڵگەی شار کە مەبەست لە کۆمەڵگەی پیشەسازییە بە تەواوی لە جێگای خۆیدا نەبێت. شار دەلالەتی دروستبوونی عەقڵو ستراتیژیەتێکی باڵاترە لە قۆناغی لادێ و ژیانی خێڵایەتی. خوای شار لە مێژووی کۆنی میزۆپۆتامیادا مانای ئامادەبوون و کارپێکردنی دامەزراوەو دەستووری ئایینی کە ڕاستەوخۆ دەبەسترانەوە بە دەستووری بەڕێوەبردنەوە، کەواتە لە دەوڵەتۆچکەی شاردا دامەزراوەی ئایینی- کۆمەڵایەتی- ئابووری- بەڕێوەبردنی هەبووەو هەر ئەوەش ڕێگا خۆشکەر بووە کە میزۆپۆتامیا ببێتە یەکەم شوێن کە دەستووری تێدا لە دایك ببێت.
دیارە ئەو دەوڵەتۆچکانەی شار کە باسمان کردن لە سنووری دەسەڵاتی خێڵێك تێپەڕیان نەکردووەو سەرجەم پەیوەندیەکانی خێڵایەتی و شێوەی بەڕێوەبردنی خێڵو عەقڵی خێڵ کاروباری ئەو دەوڵەتۆچکانەی شار ڕێکخستووەو بەڕێوەی بردووەو پەیوەندیەکانیش لە سەرۆکی خێڵەوە کە بۆتە سەرۆکی دەوڵەتۆچکەکە بۆ خوارەوە ئاراستەکراوە کە بەشی خوارەوە بریتی بووە لە هەژاران و کۆیلە و کرێگرتەی زەوی. بەڵام لە کوردستاندا لەو مێژووەدا نە شار

بەو شێوەو نە دەوڵەتۆچکەی شارو نە بارێکی وەها چەسپاوو سەقامگیر دروست نەبووە. نە سیستەمی کۆمەڵایەتی و ئابووریش لەو قۆناغەدا بە ئاشکراو بە تەواوی پێگەیشتووە.

کوردستان بەر لە دەرکەوتنی ئایینی ئیسلام گەرچی بەردەوام وەکو بەشێکی جیانەکراوە لەسەر زەمینی ئێرانی سەیریکراوەو ئەو ئەزەمینەش بە نیشتمانی فارس‌و کورد یان گەلانی ئێران ناوبراوەو سەرباری ڕوخاندنی دەوڵەتی (مید) وەکو یەکەمین دەوڵەتی کورد بەڵام هێشتا کورد وەکو گەلێکی ڕەسەنی ئێرانی سەیرکراوەو تەنانەت لە سەردەمی ساسانیەکاندا پەیامی ئایینی زەردەشتی وەك ئایینی دێرینەی کوردو گەلانی ئێرانی یان ئاریایی ڕۆژهەڵات کراوەتە ئایینی ڕەسمی دەوڵەتی ساسانی. لەو قۆناغەدا ناسنامەی ئێرانی بوون باڵادەست تر بووە لە ناسنامەی کوردی بوون یان فارسی بوون، کوردستانیش لە مێژووی پێش دەرکەوتنی ئیسلامدا بە چەند دەوڵەت‌و شارستانیەتییەکی خاوەن ناسنامە سنووردراو بووە وەکو شارستانیەتی میزۆپۆتامیاو گریکی‌و ڕۆمی‌و دەوڵەتەکانی ئەکەدی‌و سۆمەری و بابلی و ئاشوری و ساسانی. فەرمانڕەوای کۆنی ئەخمانیشتی ساسانی‌و... ئەگەرچی هەندێ لەمانە لەگەڵ هەندێك لە دەسەڵاتەکانی تری دەوروبەری کوردستاندا هاوکاتیش نەبووبن بەڵام نکۆڵی ئەوە ناکرێت کە سەرجەم کاریگەری نێگەتیڤیان لەسەر کوردستان هەبووەو، وەکو پانتاییەکی جوگرافی فراوانی بێناسنامەو بێخاوەن لەڕووی ئیداری و سیاسی‌و کەلتووری‌و شارستانیەوە سەیریان کردووە، ئەوەش وەهای کردووە کە لە سنوورە نزیکەکانی ئەو دەوڵەتانەوە هەندێ باری لێکچوو هاوشێوەی ئەوانەی دەوروبەری کوردستان لە ڕووی نیشتەجێ بوون و کاری بەڕێوەبردنەوە لە ناو کوردستانیشدا دروست ببێت، بەڵام هەرگیز ئەوە نەك هەر نەبۆتە حاڵەتێکی گشتی لە کوردستاندا بەڵکو لە قۆناغی بنەماڵەو هۆزو تیرەو خێڵەکاندا دامەزراوەی خێڵ بە لاوازی‌و لە سنووری کۆچ و ڕەوی بەردەوام و گەرمیان کوێستان‌و کشتوکاڵی وەرزی و نیشتەجێ بوونێکی بەڕێژە کەمدا ماوتەوەو نەیتوانیووە بگاتە قۆناغی تەواوەتی نیشتەجێ بوون‌و بە تەواوی دەست بکاتە کشتوکاڵ‌و پێداویستییەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی ئەو قۆناغە بە تەواوی بەرهەم بهێنێت.

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ سەرنجدانی سروشتی جوگرافیای کوردستان سەرباری ئەوەی لە چەند لایەکی سنووریەوە وەکو باکوورو بەشێکی ڕۆژهەڵات چیای سەخت‌و بەرز هەن، بەڵام تێکڕا لە ڕووی بەراورد کردنی ناوەندو سنوورەکانەوە، دەردەکەوێت لە سنوورەکانەوە بەرەو دەرەوە ئاستی تۆپۆگرافیا لە بەرزو سەخت و ئاڵۆزەوە بەرەو دەشت و بان زەوی ئاسایی دەچێت، بۆ

نموونە ئەگەر سەرنجی نێوان هەردوو (زێ) بدەین دوا چیای دیار لە نێوانیاندا چیای هەیبەت سوڵتانە کە دەکەوێتە پشتی شارۆچکەی کۆیەوە، وەکو هێڵێکی ڕاست لە سنووری ئەم (زێ)وە بۆ سنووری ئەو (زێ) دەکشێت و لە خوار ئەم چیایەوە جگە لە بان و گرد و تەپۆڵکەو پاشان دەشتی تا ڕادەیەك فراوان هیچی تر نابینین، ئەگەر سەرنجی باشووری ڕۆژئاوای سلێمانی بدەین کە ئاراستەی بەرەو کەرکوك و لە وێشەوە بەرەو عێراقی عەرەب دەگەڕێتەوە زنجیرە چیای بەرانان و سەگرمە دێت و لە دوای ئەویش بانەکانی گەرمیان و گرد و بەرازییەکانی حەوزی چەمچەماڵ و شوان دێت و سەرباری کەمی ئاو لەم ناوچانەدا بەڵام دەشت دەست پێدەکات و زیاتر وەکو ناوچەی کشتوکاڵی بەتایبەتی کشتوکاڵی دێمی دەردەکەوێت. هەروەها ڕووبارو چەمو شیوو کانیاوو کارێزەکان ئاسانتر بۆ ئاودێریو کشتوکاڵو بگرە بۆ ئاودانی مەڕوماڵاتیش بەکاردێن. ئەم ناوچانە بە ئاراستەی سنوورەکان بەسەر پانتاییەکی فراوانتردا دەکرێنەوە کە دەشێ خەڵکێکی زیاتر لە ناوچەیەکی لەو جۆرەدا بژین. بۆ نموونە ئەگەر سەرنجی شارە گەورەکان بدەین وەکو پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد بەڕێژەیەکی بەرز لە نزیك سنوورەکانەوە دروستبوون بۆ نموونە: هەولێر، موسڵ، کەرکوك، خانەقین. نزیك هێڵی سنووری کوردستانو عێراقن، کرماشان و سنەو مهاباد دەکەونە نزیك هێڵەکانی سنووری نێوان ڕۆژهەڵاتی کوردستانو وڵاتی فارسەوە، هەروەك لە باکوریش زۆربەی شارە گەورەکانی وەکو ماردین و دیاربەکر و ئورفەو وانو نەسیبێتین دەکەونە نزیك سنوورەکانی وڵاتی تورکەوەو لە ناوەندی کوردستانەوە دوورن. دیارە هۆی دروستبوونی شارەکانی کوردستان نزیك ئەو سنوورانە لە ژێر کاریگەری چەند فاکتەرێکدا بووە کە گرنگترینیان کەم بوونەوەی چیاکانە بە تایبەتی لە هەردووی سنووری باشوورو ڕۆژهەڵاتدا. هەڵبەت کەم بوونەوەی چیاکان مانای گۆڕانی تۆپۆگرافییەو زیادبوونی دەشتەکانی لێدەکەوێتەوە واتە زیادبوونی زەوی لەبار بۆ کشتوکاڵ. ئەم هۆکارانەش یارمەتی نیشتەجێ بوونیان داوە، جگە لەمانەش نزیکی ئەم سنوورانە لە پاشماوەی شارستانیەتی کۆنی میزۆپۆتامیاو شارستانی کۆنی ئێرانی ڕێگا خۆشکەر بووە بۆ ئەوەی بە کاریگەری ئەو هاوسێیەتیە بنەمای کەلتووری شارستانی ئەوان بگاتە سنوورە نزیکەکانی کوردستان، لە کاتێکدا ئەو سنوورانە لە چاو ناوەندی کوردستاندا زیاتر بۆ ئەو مەبەستە ئامادەیی تیابووەو زەمینەیەکی لەبارتر بووە. لەگەڵ هەموو ئەمانەشداو لەگەڵ دروستبوونی هەندێ شاری کۆن لە هێڵە سنووریەکاندا وەك هەولێر و نەینەوا.. هێشتا پەیوەندیەکان لە سنووری هەرە دواکەوتووی خێڵایەتیدا ماونەتەوەو دامەزراوەی خێڵ تەنانەت

دامەزراوەیەکی هێندە گەشەسەندو نەبووە کە بنەمای دامودەزگای شاری لەو جۆرەی (دەوڵەتۆچکەکانی شار)ی تیدا دروست ببێت. ئەویش لەبەر ئەوەی ئەو دانیشتوانەی کە لەم شارانەی کوردستاندا نیشتەجێ بوون، پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتیپەرەسەندووی ئەوتۆیان لە نێواندا نەبووە لە ئاستی پەیوەندی شاردا بێتو لە ژێر کاریگەری دروستبوون و میکانیزمی ناوخۆی جووڵەی بەرەو دروستبوونی کۆمەڵگەی بۆرژوازی لە هەناوی کۆمەڵگەیەکی ڤیودیالی– خێلایەتیەوە شار پەیدا بوو بێت، نەخێر لە راستیدا سرووشتی درووستبوونی شار لە کوردستاندا بەم جۆرە نەبووە، هەتا لە شاریشدا دامەزراوەی ئیداری– ئابووری– کۆمەڵایەتی– ئایینی لە ئاستێکی ئەوتۆدا بووبێت کە هەر کەسێکی هاتوو بۆ سنووری شار بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوەو بەپێی دەستووری دانراوی ئەو دامەزراوە کۆمەلایەتیە هەرکەس لێی بڕوانرێت و مامەڵە بکرێت و لە خاڵێکدا سنووری پەیوەندی و عەقڵیەت و هۆش و نەستی تاکڕەوی و مل نەدان بۆ پیادەکردنی ئەو یاساو دەستورانە بەلاوە بنرێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە کە شار دروست بوو لە کوردستاندا هەر ئەوەبووە ژمارەیەکی زیاتر لە خەڵگ پێکەوە لە پانتاییەکی جوگرافیای دیاریکراودا ژیاون کە ناونراوە شار، ئەویش لەبەر لەباربوونی جێگای شارەکان بۆ دابینکردنی هۆیەکانی ژیان لە چاو نێوەندی چیاکان و ئاراستەی بەرەو ناوەندی کوردستان، ئەگینا لە ڕووی دابەشبوونی شاوڵی و ئاسۆیشەوە هەر هەمان پێکهاتەی کۆمەڵایەتی پەرتبووی نێوان چیاکانی کوردستانو هەر هەمان هۆزو تیرەو خێڵە کۆچەریەکانەو لە ڕووی چینایەتیشەوە دەوڵەمەندو نەجیب زادە و بەگ و ئاغا و شێخ و مسکێن و کرێگرتەی زەوی و کۆیلەش لەو پانتاییە جوگرافیەدا جێگیربوون کە پێی وتراوە شار، بەبێ ئەوەی ئایدۆلۆژیاو فیکرو فەلسەفەو ئەخلاقی چینی باڵای شار وەکو چینێکی پێگەیشتووی خاوەن سیماو خاسێت کە دەسەڵاتی بەڕێوەبردنی بە دەستەوە بووبێت، بوونی هەبووبێت بەڵکو ئایدرلۆژیاو فیکرو فەلسەفەو ئەخلاقو عەقڵو ستراتیژی خێلایەتی پەرتبووی نێو چیاکانی کوردستان کە بەرهەمی ژیانی کۆچەریی و گەرمیانو کوێستان بووەو ئامانجی پاراستنی پاکژ و لەوەرگاو ڕێگاو بان و زەویو کانیو ئاوو کارێزەکانی بووە، لە نێو شارەکانیشدا باڵادەست بووەو بەهەمان لۆجیك کاری کردووە. جگە لەوە هەر کەسێك لە شاردا لەبەر نەبوونی وجودی تاکانەی خۆی، یان ڕتستتر بڵێن لەبەر ڕەچاونەکردنی تواناو لێهاتوویی تاکە کەس لە کۆمەڵگەیەکی لەم جۆرەداو سەیرکردنی تاکە کەس لە ڕوانگەی بوونی پاڵپشتی خێڵ و عەشیرەتەوە، ئاشکرا ئەوە دەسەلمێنێت کە پەیوەندیەکانی شار پێنەگەیشتوون چونکە لە

کۆمەڵگەی شاردا تواناو لێهاتوویی تاکە کەس دەکرێت بەسەنگی پێوانەکردن نەك بوونی پشتی دامەزراوەکانی وەکو خێڵ و عەشیرەتی بە ژمارە زۆرو بە دەسەلات.

لەبەر ئەوەی پاراستنی بنەمای پەیوەندی خوێن و دەمارگیری وەکو توخمی سەرەکی پێکهێنانی کۆمەڵگەی خێڵایەتیو دواکەوتووی وەکو کۆمەڵگەی کوردی دیاردەیەکی ئاشکرای ژیانی کۆمەڵایەتی بووە لە شاری کوردستانداو بۆتە بەشێك لە کەلتووری شاری کوردی کە دیارە مەبەستمان ئەوەیە بڵێین شاری کوردی هەڵگری خاسێتەکانی شار نییەو هەر بەو پێیەش کۆمەڵگەی شاری کوردی هەڵگری خاسێتەکانی کۆمەڵگەی شار نییە. پەیوەندی خوێن لە میانەی سەرخانێکەوە خۆی دەردەخات کە کەلتووری خێڵ پێکدێنێ، لەبەر ئەوە هەر دژایەتی کردنێکی ئەو کەلتوورە، تاکە کەس لە پێکهاتەی دەستەجەمی دەکاتەوەو فڕێیدەداتە بۆشاییەوەو دەیکاتە کەسێکی بێ بنەماو بێ مێژوو(23). کە لە ڕووی ڕاستیەوە پێویستە پەیوەندی کۆمەڵایەتی شار پەیوەندی خوێنو دەمارگیری تێکبشکێنێ و پەیوەندیەکانی کۆمەڵگەی شار جێگەی پەیوەندی خوێن و خزمایەتی بگرێتەوە. بەڵام لە کوردستاندا دروستبوونی شار نەیتوانیووە کەلتووری خێڵ تێکبشکێنێ و بگرە هەمان شێوەی ژیانی گوندو گەرمیان و کوێستانی سەردەمی پێشتر ئەو کەلتوورو عەقلیەتە لە شارەکانیشدا ئامادبوونی هەبووەو تاکو ساتەوەختی ئێستاش ئامادەیەو بۆتە بەشێك لە پێکهاتەی کۆنەستی مرۆڤی کورد. ئەویش بنەمای دروستبوونی عەقڵ و ستراتیژی شاخە لە نێوەندی شارداو هۆی هێشتنەوەی کۆمەڵگەی کوردییە لە قۆناخی بەر لە هاتنە نێو مێژوودا. دیارە وەکو پێشتر لێیدواین، سروشتی تۆپۆگرافیای کوردستان هۆکاری سەرەکیە لە دروستکردنی ئەم بارەی پێکهاتنی کۆمەڵگەی کوردیدا. لەم بارەیەوە دکتۆر فوئاد حەمە خوشید دەڵێت:

باری ژێواری سروشتی کوردستان بە چیا ڕووتەکانیو ڕێگا سەختو دەگمەنەکانیو باری ئاووهەوای نالەباری بەتایبەتی لە وەرزی زستاندا، کاریگەریەکی ئاشکرای لە پەرتکردنی خێڵە کوردەکان لەیەکتری هەبووە بەتایبەتی لە چاخە دێرینو ناوەندەکاندا، بە جۆرێك لەو کاتانەدا بەشێوەیەکی لەبەرچاو هۆی پەیوەندی فیکری و رۆشنبیری و تێکەڵاوبوونی مرۆڤیش نەبووە(30). نەبوونی پەیوەندی و کەمی تێکەڵاوبوون نەك هەر پەیوەندییە سروشتییە کۆمەڵایەتیەکان کە دەرئەنجامی کۆمەڵایەتیبوونی سروشتین، لاواز کردووە، بەڵکو کاری لە ئاستی عەقڵیو فکریو ئەخلاقیش کردووەو ڕێگریش بووە لەبەردەم دروستبوونی رۆحی یەکبوون و یەکێتی خێڵەکانداو یەکێتی و یەکبوونی نەتەوەی لە رەگو ریشەوە بە جۆرێکی

ئەوتۆ لاواز کردووە کە جێکەوتەو ئاسەواری نێگەتیفی ئەو دیاردەیە بە ئاسانی تەواو نابێ.
واتە کۆمەڵایەتیبوونی کوردی بە کاریگەری تۆپۆگرافیای کوردستان لەسەر سروشتی دیموگرافیو دابەشبوونی دیموگرافی کۆمەڵایەتی بوونێکی ناسروشتیو لاوازو داخراوبووەو لە سنوورێکی تەسکدا ماوەتەوەو ئەوەش گیانی هەرێم گیری و پاوەنخوازی و تاکڕەویتی و تەنیا خۆبینین و دان بە خۆدانان و ڕەتکردنەوەی ئەوانیتری خولقاندووە کە ئەم دیاردانەش بوونەتە بەشێك لە کەلتووری کوردیو بەردەوام خۆیان نوێ دەکەنەوە.
هەڵبەتە کاتی گەشەی کۆمەڵایەتی بەو ئەندازەو شێوازە نەبووبێت کە یاساو دەستوور لە نێوەندی دامەزراوەی کۆمەڵایەتیەوە بخەملێنێ و بنەمای بەڕێوەبردنی شار دابنێت و تاکە یاسایەکی گشتی کاری شار لە ڕووی کۆمەڵایەتی و دەستوورییەوە بەڕێبکات، ئەوە هەر سەرۆکی بنەماڵەو هۆزو تیرەیەك یان هەر خێڵێك و عەشیرەتێك هەمان شێوەی پەرەوازەی نێو چیاکانو لەسەر کانیاو کارێزو دەشتۆکەکان یاساو دەستوورو دابو نەریتی خۆیی پراکتیك کردووە، کە تەنانەت تاکو ئێستاش لە نێوەندی شارەکانی کوردستاندا ئەو مەسەلەیە لە لایەن زۆربەی بنەماڵەو هۆزو تیرەو خێڵو عەشیرەتەکانەوە پەیڕەو دەکرێت. بۆ نموونە هەر چۆن پێشتر هیچ خێڵێك ڕازی نەبووە کچێکی شوو بکات بە کوڕی خێڵێکی تر بەتایبەتی شێخو سەیدەکان، واتە ئەوانەی بە پێی ئەو درەختی بنەماڵەیەی بۆ خۆیان دروستکردووە کە گوایە دەچنەوە سەر پێغەمبەرو کەسوکاری، بەوەش لە ڕووی مەعنەوییەوە بەشێك لە کوردێتی خۆیانیان بەلاوە ناوە هەر هیچ نەبێ لە ڕووی ڕەگەزەوە.
ئەوە دیاردەیەی کچ بە شوودانو ژن هێنان تاکو ئێستاش تەنانەت لە شارێکی وەکو سلێمانیدا کە نوێترینو لە ڕووی کۆمەڵایەتیو ئاستی پێشکەوتنیشەوە لە ڕیزی پێشەوەی شارەکانی کوردستانە کەچی ئەو دیاردەیە بە ڕێژەیەکی ئێجگار بەربڵاو لە شێوەی پێکهێنانی خێزانو هاوسەرگیری لادێ یان گونددا ماوەتەوەو ژن و ژنخوازی لە سنوورێکی داخراودایە لە نێو ئەو عەشیرەتو بنەماڵانەداو بە ئاسانی ڕازینابن کچەکانیان شوو بکات بە هەر کەسێك حەزیان لێبێت، بەڵکو پایەی بنەماڵەو نەسەبو پشتی کۆمەڵایەتی حیساب دەکرێن لەو بوارەدا. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت کە شار لە کوردستاندا نەگەیشتۆتە ئەو ئاستەی کە پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانو دابونەریتی باوی ژیانی خێڵایەتی پاشکەوتووی لادێ هەڵبوەشێنێتەوە، بەڵکو ئەو دابونەریتانە لە شاریشدا وەکو خۆیان ماونەتەوەو سیمایەکی پڕ بەهاترو پیرۆزیشیان وەرگرتووە چونکە لە نێو ژیانی شاردا خێڵ و عەشیرەتەکان ئەو دابونەریت و

عەقڵیەتە بە بنەمای مانەوەی خۆیان و پارێزەری ناسنامەی خێڵایەتی و عەشیرەتایەتی خۆیان دەزانن کە دەشێ ئەو ناسنامەیان لەناو شارو تێکەڵاوبوونی ئەوانیتردا بپارێزێت.
لە لایەکی تریشەوە کوردستان لە مێژووی دێرینیدا تاکە پەیڕەوێکی ئایینی تیا جێگیر نەبووە هەتا ببێتە بنەمای دەستوورو شەریعەتی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە. هەروەها وەکو یۆنانی کۆن یان میزۆپۆتامیا ژمارەیەك خواوەندی نەبووەو هەر خواوەندێکیش بەرپرسی بوارێکی تایبەتی بووبێت و بۆ هەموو کوردستانیش سەرۆکی خواکان ناسراوبێتو جۆرێك لە ملدانو پەیڕەوکردنی ئەو خواوەندەش لەلایەن هەموو کوردەوە ڕێگای بۆ جۆرێك لە یەکبوون و کۆمەڵایەتی بوون خۆشبکردایەو لەو کۆبونەوەو یەکبوونەش جۆرێك لە دەستووری کۆمەڵایەتی یەکگرتوو بۆ بەڕێوەبردن بەرهەم بهاتبایە. لە سەردەمی بابلیەکاندا هەر شارەو هەر بوارێکی تایبەتی ژیان و هەر خێڵەش خواوەندی تایبەتی خۆیان هەبوو کە ئەویش لەو سەردەمەدا بووەتە هۆی بەرهەمهێنانی دەستوورێکی ئیتنیکی- ئاییتی و ئەو دەستوورەش بۆتە ئامرازو هۆی بەڕێوەبردنو لە ڕوویەکی تریشەوە لە کوردستاندا دەستوورێکی ئەوتۆ پێکنەهاتووە کە لە ئاستێکدا بێت توانای ئەوەی هەبێت ببێت بە دەستووری وڵاتو کۆمەڵگەو دامەزراوەی کۆمەڵایەتی لە و قۆناغەدا لە هەموو ڕوویەکەوە بە پێی ئەو دەستوورە ڕێکبخرێت. کە ئەوەش زەمینە خۆشکەربێت بۆ زیاتر جێگیرکردنی بنەماکانی کۆمەڵگەی خێڵایەتی کوردیو پێگەیشتنی سیفات و خەسڵەتەکانی لە ڕووی کۆمەڵایەتیو مێژوویەوە.
لەگەڵ دەرکەوتنی ئایینە ئاسمانیەکانیشدا هەر لە ساتەوەختی هاتنە خوارەوەی یەکەم پەیامی ئاسمانیەوە دیسان کوردستان نەبۆتە مەنزڵگای تاکە ئایینێك یان ئایینێك لە کوردستاندا نەهاتۆتە خوارەوە هەتا بنەمای شەرع و دەستووری ئەو ئایینە کاری پێبرایە، بەڵکو بە پێچەوانەوە چەندین ئاین و ئایینزاو ڕێبازی ئایینی و تەریقەتی تەسەوف لە کوردستاندا جێگای خۆی کردۆتەوە چ لە سەروەختی بەر لە دەرکەوتنی ئایینی ئیسلامداو چ دوای دەرکەوتنی پەیامی ئیسلام. پێش ئیسلام لە کوردستاندا ئایینەکانی مانیو زەردەشتیو جولەکەو فەلەو..هەبوون، دوای دەرکەوتنی ئیسلامیش سەرباری مانەوەی پەیڕەوکەرانی ئەو ئایینانەی پێشتر، سەرجەم مەزهەبەکانی ئیسلام گەیشتوونەتە کوردستان بەتایبەتی سونەو شیعە. ئەمە جگە لەوەی پەیام هەڵگرانی یەزیدی و عەلەویو عەلی ئیلاهی و کاکەیی و حەقە و.. لەوساوە تاوەکو ئێستاش ماونەتەوەو پارێزگارییان لە پەیامی ئایینی خۆیانکردووە. لەگەڵ فەتحی ئیسلامیدا کە ئایینی ئیسلام بەو ڕێگایە گەیشتە کوردستانو خۆی سەپاند، لەگەڵ

هاتنیدا دەستوورو پرەنسیپی بەڕێوەبردنی خۆی هێناوەو بنەمای پەرتوبڵاوو فرە ئاراستەو ناکۆك‌و لەگەڵ یەکتر ناتەبای ئەوانی پێش خۆیی بەکارهێناوەو سوودی لێبینیووە لە لایەك بۆ ئەوەی یەکبوونی خۆی بپارێزێت لە لایەکی ترەوە بە هەموو شێوەیەك جولاوە تا شێوازی لاوازو دوور لە یەکگرتنی ئەوانی پێش خۆی بەکار بێنێت بەوەش توانیوێتی شێوازی لاوازو نەبوونی تاکە دامەزراوەیەکی ئایینی چەسپاوی ئەو ئایینانەی تری ڕووبەڕووی مەترسی کردوەتەوەو بەرەو هەڵوەشاندنەوەی بردن و خۆی جێگای گرتوونەتەوە. ئەو دەستوورو پرنسیپەش کە دەستوورو پرنسیپی دامەزراوەی ئایینی (تازەهاتوو) بوو بۆ زەمینەیەکی جیاواز لەو زەمینەیەی کە تێیدا لە دایك بوو بوو، واتە بۆ کوردستان کە پێشتر خاوەنی تایبەتمەندی خۆی بووەو مەرج نییە ئەو تایبەتمەندییە لەگەڵ دەستووری تازەهاتووی بەرهەمی عەقڵێکی جیاوازی دەرەوەی زەمینەی کوردستان خۆیدا گونجا بێت‌و ڕێککەوتبێت.

هەر چەندە، گوتاری ئیسلامی لە گەوهەردا خاسیەتی گوتارێکی نێونەتەوەیی هەبووەو دەشێ بۆ هەموو کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی یەك ڕووانین و لێکدانەوەو کارپێکردنی هەبوایە، بەلام بوون بە بەرنامەو ئایدیۆلۆژیای ئیدارەی دەوڵەتی عەرەبی لە سەردەمی فەتحەوە ئەو حاڵەتی نێونەتەوەیی بوونەی لاوازکردووەو وەکو ئایدیۆلۆژیاو گوتاری دەوڵەتی عەرەبی خۆی نیشانداوە کە ئەو دەوڵەتەش لەو قۆناغەدا ئیسلامی کردووە بەڕێگای خۆ بۆ ئامانجی دەستگرتن‌و داگیرکردنی ولاتانی تر بە کوردستانیشەوە. بۆ سەلماندنی ئەم قسەیەش دەتوانین بڵێین دەشیا ئیسلام وەکو پەیامێکی ئاسمانی بە ئاشتی لە هەموو دنیادا بلاوببوایەتەوەو پەیڕەو بکرایە. پەیامی ئیسلام کە لە دوورگەی عەرەبی هاتۆتەخوارەوە بە زمانی عەرەبی و لەسەر خاکی عەرەب و بۆ پێغەمبەرێکی عەرەبی زۆر پەیوەستبووە بە ژیانی واقعی عەرەبەوە لەو سەردەمەدا بە جۆێك دەتوانین بڵێین بەر لە هەموو شتێك ئەم پەیامە کە هاتووە بۆ ڕزگارکردنی عەرەبی نیمچە دوورگەی عەرەبی لە نەزانین و دوورخستنەوەیان لە خراپەکاری و کاری نامرۆڤانە هاتووەتە خوارەوە. هەروەها ئیسلام سەرباری ئەوەی کە پەیامێکی ئایینی بووە، دیسان بەرنامەی یەکگرتنەوەی سیستەمی خێلایەتی پەرش‌و بلاوی خێلایەتی (بەدو)ی عەرەبی بووەو ئامانجی ڕزگارکردنی عەرەب بووە لە ژیانی نەزانی و لە بنەڕەتدا بەرنامەی ڕێکخستنی سیستەمی کۆمەلایەتی بیابان بووەو بە جۆرێك دەتوانرێت بگوترێت دامەزراوەی دەستووریی ئیسلام زیاتر بۆتە دامەزراوەی خێلایەتی عەرەبی و لەوێوە ماکی یەکگرتن (توحید)ی ڕشتووە بە مەبەستی ڕزگارکردنی ئەو کۆمەڵگەیە لە پەرت‌و بلاوی‌و پارچە پارچەیی

که خودی کۆمەڵگەی عەرەبی خاوەنی بنەماو مێژوویەکی جیاوازە لە کۆمەڵگەی کوردەواری و ڕەنگە پیادەکردنی ئەو بنەما دەستوورییانە لە کوردستاندا نامۆو غەریب بەرامبەر بە پەیوەندی کۆمەڵایەتی کوردی خۆی بنوێنێت‌و بە ئاسانی ئەو دەستوورانە نەکرێنە بنەمای بەڕێوەبردن چونکە لە ڕاستیدا دەبێت دەستوورو یاساکانی بەڕیوەبردن لە زەمینەی واقیعی کۆمەڵایەتیەوە هەڵبهێنجرێن، نەك لە دەرەوەی کۆمەڵگەوە بهێنرێن. لێرەدا مەبەستمان ئەوە نییە کە دەستوورو نەریتەکانی ئیسلام ناتەواو بن یان نادروست بن، نەخێر بەڵکو مەبەستمان ئەوەیە کە هەر زەمینەو واقعێکی کۆمەڵایەتی دەستووری تایبەتی خۆیی دەوێت. دیارە دەتوانین بە بەلگەی زیندوش بیسەلمێنین کە سەرباری پەیوەستبوونی توورندی کوردەواری بە ئیسلامەوە، بەڵام تاکو ئێستاش دابونەریتەکانی کوردەواری لە پیادەکردندا دەخرێنە پێش بنەماکانی شەرع‌و دەستووری ئیسلامییەوە.

هەرچۆن سروشتی جوگرافی و تۆپۆگرافی کوردستان دەوری هەبوروە لە دابەشبوونی دانیشتووان‌و پەرت‌و بڵاوکردنەوەی بنەماڵەو هۆزو تیرەو خێڵەکان‌و لە مل نەدانیاندا بۆ پیادەکردنی یاساو دەستوورێکی گشتیی بەسەر هەموویانداو لە بنەڕەتیشەوە فۆرمەلە نەبوونی یاساو دەستوورێکی لەو جۆرە بە هەمان شێوە باری تیکەڵ‌و پێکەڵبوونی چەندین ئایین‌و مەزهەب‌و ڕێباز، هاوکات لە کوردستاندا دەوری کاریگەری هەبووە بە ڕێگەنەدان بە دروستبوونی تاکە کەلتوورێکی ئیتینیکی ئایینی لە کوردستاندا کە ببوایەتە ماك‌و بنەمای دروستبوونی دامەزراوەی دەستووری‌و دادوەری.

ئێمە تاکو ئێستا لەسەر دامەزراوە Institution زۆر وەستاین‌و سەرجەمی گرنگیدانیشمان بە دامەزراوەی کۆمەڵایەتی- ئابووری- سیاسی- ئیتینیکی- ئایینی- بەڕێوەبردن لەو ڕوانگەیەوە کە وەکو وەکو پێویست دەبێت پێکهاتنی کۆمەڵگە لە ڕووی میکانیزمی پەیوەندییە ناوخۆییەکانیەوە ئەو دامەزراوانە پێکبهێنێت کە سیفەتی سەرەتایی و لە هەمان کاتدا سەرەکین بۆ سەلماندنی کۆمەڵگە ئیتر گرنگ نییە کۆمەڵگە لە کام قۆناغی ژیانی کۆمەڵایەتی خۆیدایە، بەڵکو ئەوەی گرنگە بۆ ئامادبوونی کۆمەڵگە لە ڕووی زەمینە خۆشکردنەوە بۆ خۆ سەلماندان دروسبوونی دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکانە کە زەمینەی کاری بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە لە شێوەیەکی ڕێکوپێکی دیسپلین کراودا ئامادە دەکات‌و، هەر لەسەر بنەمای دروستبوونی ئەو دامەزراوانەش کۆمەڵگە لە شێوازی پەیوەندی نیو رووبەرو پانتایی سروشتەوە دەگوێزرێتەوە بۆ پەیوەندی (شار).

دیاره ناکرێت کاریگەری ئەو باره نالەبارەی تۆپۆگرافیای کوردستان لەسەر گەشەی کۆمەڵایەتیو شێواندنی دواخستنی پشتگوێ بخەین چونکه ئەوەش فاکتەرێکی هاوکاره لەگەڵ جوگرافیای کوردستانداو هەردووکیان کاریکەری نێگەتیڤیان هەبووه. لەم بارەیەوه بەدلیسی دەڵێت: کورستان به لۆڕستانیشەوه بەشی زۆری ڕەقەنەو چڕو لێرەواڕەو نەرمانی ئەوەنده نییه که بەرهەمو دەرامەتی کشتوکاڵی دانیشتوان هەموو به تەسەلی تێربکات. سەبارەت به ڕوژدو کاڵی زەوی و زارەکانی کورد له چاو دەرو دراوسێکانیان هەژار و نەدارن(24). لێرەدا ڕووبەڕووی دوو بۆچوونی گرنگ دەبینەوه. یەکەمیان زەوی کوردستان کەمتر بۆ کشتوکاڵ دەستدەدات، به واتا بەو شێوه سروشتیەی هەیه نابێته زەمینەیەکی لەبار بۆ نیشتەجێبوون که نیشتەجێبوون ڕاستەوخۆ له گەشەی کشتوکاڵەوه دەستپێدەکات و بەبێ زەوی کشتوکاڵی دروستبوونی گوندو پاشتریش شار کارێکی نەشیاوبووه. له بەرامبەر لاوازی جوگرافیای کوردستاندا له ڕووی زەویو زاری کشتوکاڵیەوه، زەویەکەی ڕەقەو چڕەو تا ڕادەیەك جێگای پەروەردەکردنی ئاژەڵه چونکه پاکژ و لەوەڕگای زۆره. ئەمەش ڕێگا خۆشکەره بۆ برەودان به ئاژەڵداریو ڕۆیشتنو گەڕان به دوای پاکژ و ئاودا. واته گەرمیان و کوێستان کردن که ئەوەش وەهای کردووه هۆزو تیرەو خێڵەکانی تر دابڕاوبن له یەکتریو ژن و ژنخوازی تەنیا له سنووری داخراوی خۆیاندا قەتیس بکرێت ئەوەش له ڕووی بایۆلۆژییەوەو لەسەر بنەمای تیۆری (بۆماوه) گەلێك کۆسپو تەگەره لەبەردەم گەشەکردندا دروست دەکاتو ڕۆڵی نێگەتیفی دەبێت. لەباری کۆمەڵایەتیەوه زیاتر پەیوەندیەکانی خوێن و دەمارگیری خەستترو چڕترو گرژتر دەکات له جیاتی ئەوەی ئەو پەیوەندییانه بۆ ئاستی بڵند بوون بەرز بکاتەوه، بەڵکو دووچاری لادانیان دەکات بەلای تەنگەنەفەسیو کورتبینیو شەڕانگێزیدا که ئەوەش تاکو ساته وەختی ئێستا بۆته سیفەتێکی پارێزراو له کەسێتی تاکەکەسو کۆمەڵایەتی کورددا. دیسان ئەو شێوه ژیانه بواری دروستبوونی هیچ جۆره دامەزراوەیەکی خزمەتگوزاری نادات که دەشی بۆ کۆمەڵگەی گوندنشینو شارستانی مسۆگەر بکرێت لەوانەش سادەترینو پێویستترین دامەزراوەی باو که خوێندنگایه. هەر بۆیه به ئاشکرا دەبینرێت کوردی کۆچەری که پێشتر ڕێژەیەکی هەره بەرزی دانیشتوانی کوردستانی پێکهیناوه، نەخوێندەوار بوون. تەنانەت سەرۆکی خێڵ و تیره و هۆزەکانیش نەخوێندەوار بوون، ئەگەر هەرکام لەو تیرەو هۆزو خێڵانه خۆشبەخت بووبن ئەوه مەلایەکی نیمچه خوێندەواریان هەبووه. بێگومان ئەوەش له قۆناخەکانی دوای فەتحی ئیسلامدا، ئەگینا پێش فەتح و بەتایبەتی لەسەردەمی زیاتر

بالادەستبوونی ئایینی زەردەشتیدا مۆگەکان زیاتر شوێنی تایبەتیان هەبووەو ئاتەشگەکان شوێنی کاروباری ئایینی و جێبەجێکردنی تەقسە ئایینیەکان بوون، بەلام ئایینی ئیسلام ڕاستەوخۆ ئایینی ناو جەماوەرخەلك بووە، لەو ڕوانگەیەشەو توانیویەتی ڕەگ و ڕیشەی خۆی دابکوتێ و ببێتە بنەمای ژیانی ئیداری و کۆمەلایەتی خەلکی، سەرباری ژیانی رۆحیان.
مەلا لە ژیانی کوردەواریدا ئەرکی پێشنوێژیو مارەبڕینو یاسین خوێندنو تەلقین کردنی مردووی لە ئەستۆ بووەو لە بەرامبەر ئەو ئەکەدا مفیشی هەبووە کە سەرفترەو بەشێك لە زەکات و خێرو خیراتو شتی تریشی وەرگرتووە لە پارەو زەخیرەو پێداویستیەکانی ژیان. مەلا یان رابەری ئایین زۆربەی کات پایەیەکی بلندی کۆمەلایەتی بۆ دروستبووە لە سنووری خێلّ و عەشیرەت یان خەلکی گوند یان دەستە خێزانێکی کۆچەریدا، بەجۆرێکی ئەوتۆ کە زۆربەی کات لە دوای سەرۆك خێلّ یان سەرۆك تیرە ئەم کەسی دووەم بووەو پرسو ڕای پێکراوە، لەگەلّ ئەوەشدا کە شوێنی سەرەکی ئەم تەنیا مزگەوت بووە بەلام لە کۆڕو کۆبوونەوەو مەجلسی دیوەخانی سەرخێلّدا ئامادەبوونی بەردەوامی هەبووەو حیسابی تایبەتیشی بۆ کراوە. ئەمەش ئەوە نیشان دەدات کە لە دێر زەمانەوە تەنانەت لە سەردەمی ژیانی گەرمیان و کوێستانەوە ئایین وەکو بەشێك لە دەستوورو بەڕێوەبردن تێکەلاوی کاروباری کۆمەلگەی کوردەواری بووە، بەلام نەبۆتە خاوەن دەستووری چەسپاو. بەلکو سنووری ئیشکردنی دیاریکراوبووەو هەرگیز نەیتوانیووە بەسەر نەریتو عورفدا زالّ ببێت، بۆ نموونە لە شەریعەتی ئیسلامدا ئەگەر کەسێك (زینا)ی کرد سزاکەی کوشتن نییە بەلکو جۆرێکە لە سزای جەستەیی کە پیشتر لە شێوازی جەلدە لێداندا ئەنجامدراوە، تەنانەت سزای (زینابالمحرام)یش شێوازی تایبەتی سزادانی خۆی هەبووەو ئەگەر سزای کوشتن بەسەر ئەنجامدەری زینادا درابێت ئەوە تەنیا لە کاتی ئەنجامدانی (زینا بالمحرام)دا بووە. هەلبەت مەبەست لەم جۆرە زینایەش ئەوەیە کە کەسێك کاری سێکسی لەگەلّ (خوشك و دایك و پور)دا ئەنجام بدات، یان پەیوەندی نزیکی خزمایەتیو خوێن وەکو ئامۆزایەتی یان پورزایەتی یان خالۆزایەتی بۆ ئەم مەبەستە بەکاربهێنرێت، بەلام لە پەیوەندی خێلایەتی کوردیداو بگرە تاکو ساتەوەختی ئێستاش ئەگەر کەسێك زینای کرد ئەوە بە هیچ شێوەیەك گوێ بەو بنەمایەی شەریعەتی ئیسلام ناگرێتو ڕاستەوخۆ کوشتن دەبیتە سزا بە تایبەتی بۆ ئافرەتەکە ئەمەش بەلگەی نەبوونی شەریعەتی ئیسلامە بە دەستووری موتلەقی بەڕێوەبردنی کۆمەلایەتی لە کۆمەلگەی کوردیدا. لە بەرامبەر ئەم بارە گشتییەدا. لە هەندێ ناوچەی کوردەواریدا کاتێك کچ و کوڕێك حەز لەکتر دەکەنو کەسوکاریان ڕازی نابن

پێکەوە خێزان دروستبکەن، کوڕو کچەکە پێکەوە ڕادەکەن و خێزانیکی ناشەرعی لە ڕوانگەی ئایینەوە دروستدەکەن، کەچی نەریتی کۆمەڵایەتی کوردی لە تاوانەکانیان دەبورێت‌و دان بە شەریعەتی خێزان دروستکردنەکەیاندا دەنێت‌و کێشەکەیان بۆ چارەسەر دەکات. هەرچەندە زۆربەی کات ئەو کچ‌و کوڕەی پێکەوە رادەکەن مافێك کە نەریت‌و کۆمەڵگە پێشتر پێی نەدان‌و شەرعیش پێی رەوا نەبینین کە ئەویش ماف بڕیاردانی کەسی کامڵ‌و ژیرە بۆ دیاری کردنی هاوسەری ژیانی خۆی کەچی دوای راکردنیان پێکەوە شەرعیش‌و نەریتیش دان بە رەوایەتی ئەو کارەیاندا دەنێن کە لە راستیدا جۆرێك لە سەرکێشی تێدا بووە.

کەواتە بە ئاشکرا دەردەکەوێت کە نەریت و پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان لە کۆمەڵگەی کوردیدا زۆربەی کات پێ لە سنوورە قەدەغەکانی شەریعەتی ئیسلام دەنێن, دەشێ ئەمە لە کۆمەڵگەکانی تریشدا کە پەیڕەوی ئیسلام دەکەن ڕوودات. هەموو ئەمانە بەڵگەی ئەوەن کە پەیڕەوی ئیسلامی لەم کۆمەڵگەیانەدا نەگەیشتۆتە ئەو ئاستەی کە دابونەریتی کۆمەڵایەتی لە ڕەگ‌و ڕیشەوە بگۆڕێت. هەر لێرەشدا ئەو پرسیارە سەر هەڵدەدات داخۆ پەیامی ئیسلام دەتوانێت هەموو تایبەتمەندیەکانی نێو دابونەریتی کۆمەڵگەی کوردی هەڵوەشێنێتەوە؟ بێگومان لە ڕابردوودا نەیتوانیوە ئەوە بکات، هەر ئەوەش وایکردووە کە کورد سەرباری بوونی بە مسوڵمان پارێزگاری لە بنەما کەلتووری‌و نەریتیەکانی خۆی بکات. ئەمەش دیسان هەمان ئەو بۆچوونەیە کە کورد کە سەرباری پرۆسە بەردەوامەکانی داگیرکردنی ولات‌و کەلتوورو زمان‌و هەموو پانتاییەکانی بوونی بەلام هێشتا بەشێکی زۆر لە بنەماکانی بوونی خۆیی پاراستووەو بە زیندوویی هێشتونیەتیەوە.

دیارە ناکرێت کاریگەری ئەو بارە نالەبارەی تۆپۆگرافیای کوردستان لەسەر گەشەی کۆمەڵایەتی و شێواندن و دواخستنی پشتگوێ بخەین، بێگومان فاکتەری نالەباری تۆپۆگرافیای کوردستان تاکە هۆکار نییە کە دەوری نێگەتیڤی لەسەر سروشتی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کوردی هەبووە، بەڵکو گەلێك هۆکاری تر هەن هەر لە پەیوەندییەکانی خوێن و خزمایەتی و سیستەمی ئابووری و بەرهەمهێنان و دووری شارستانێتێکانی دەوور وبەری ڕۆڵی داگیرکردنی بەردەوام و کاریگەری هەمەلایەنەی کەلتوور و ئایینە جۆرا و جۆرەکانەوە.. هتد، کە نالەباری تۆپۆگرافیش بۆتە هۆکارێکی یارمەتیدەر بۆ کارکردنی نێگەتیڤانەی ئەو هۆکارانەی تر. ئەگینا وڵاتانی تریش هەم کە تۆپۆگرافیای نالەباریان هەیە، بەڵام لەبەر ئەوەی لە لایەنەکانی تری ژیانی

کۆمەڵایەتی و بەرهەم هێنان و کەلتووری و مێژووییەوە ئاسایی بوون، گەشەی سروشتیان نەشێواوە.

دیاردەی تۆپۆگرافیای ناڵەباری کوردستان نەك هەر لە مێژووی کۆندا بەڵکو لە مێژووی نوێشدا ڕێگای لە نیشتەجێبوون گرتووەو هۆکارێکی سەرەکی بووە بۆ گەرمیان و کوێستان کردن و خەریکبوون بە کشتوکاڵەوە. بۆ نموونە.. خێڵی جاف کە یەکێکە لە گەورەترین و دیارترین خێڵەکانی کورد تا نزیکەی ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم بە شێوەیەکی بەربڵاو تا چارەکی یەکەمی سەدەی بیستیش بە شێوەیەکی لەبەرچاو هەر کۆچەری بوون و لە دێهاتەکان سەقامگیر نەبوون و لەگەڵ کشتوکاڵ سەروساختیان خۆش نەبووەو بیریان لە سەرحەدو سنوردانان بۆ قەڵەمڕەوو زەوی و زار نەکردۆتەوە. هۆی سەرەکی ئەمەش خەریکبوونی خێڵی جاف بووە بە بەخێوکردنی مەڕومالاتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت تاکو ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە خێڵی جاف لە قۆناغی شوانکاریدا بووە، ئەمە جگە لەوەی تاکو ناوەڕاستی سەدەی بیستیش ژیانی گەرمیان و کوێستان لای ئەم خێڵە دیاردەیەکی لە بەرچاو بووە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت لە ڕووی نیشتەجێبوون و دروستکردنی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی تایبەت بە قۆناغی نیشتەجبوونەوە لە دواوە بوون و بگرە تاکو ساتەوەختی ئێستاش کە ئەو خێڵە دیارەی کۆمەڵگەی کوردی نیشتەجێ بوون زیاتر لادێ نشینن و سەرگەرمی بەخێوکردنی مەڕومالاتی خۆیانن و کەمتر پەرۆشی ژیانی شارستانین، بێجگە لە بەگزادەکانیان کە ئەوان هەر لە مێژە نیشتەجێ بوون و وەکو بەشێك لە ئەرستۆکۆاتی کوردی دەردەکەون. بە دەربڕینێکی تر لە ڕووی کۆنەستەوە لە ژیانی شار بێزارن یان لەگەڵیدا ناگونجێن و ڕانەهاتوون چونکە بە پێی ئەو بنەما زۆر سادەیەی پەیوەندی شار دەبێ چەمانەوەیەك لەبەردەم ئەم جۆرە پەیوەندیەی شاردا هەبێت، ئەگەرچی دامەزراوەی کۆمەڵایەتی شار وەکو ئەوەی پێویستە درووست نەبووەو، زۆر لاوازەو توانای بەرهەمهێنانی دەستووری بەڕێوەبردنی شاری نییە. بەڵام ئەوەی لە لادێ نیشتەجێیە، هێشتا خەونی زێڕین بە کۆچ و بارو سەروەرێتی تایبەتی خۆیەوە دەبینێ لە ژیانی گەرمیان و کوێستان و سایەی ڕەشماڵدا. لەم بارەیەوە تۆماس بۆیس دەڵێت: زۆربەی کورد خەریکی بەخێوکردنی مەڕومالاتن و شوانکارن و ئەو کارەش وەکو پلەو پایەکەی بەرز دەنرخێنرێت و دەبێتە هۆی ئەوەی هەرکەسە بە ئازادی لە سایەی یەزداندا بژی. ئەمەش ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەکات کە مرۆڤی کورد گیانی تاکڕەوی تیا بەهێزبووەو هەردەم ویستوویەتی تاکو تەنیاو دوور لە کۆمەڵ و نیشتەجێ بوون بژی و جگە لە پەیڕەوو دەستوورو

شەریعەتی خۆی پەیڕەوی هیچ پەیڕەو دەستوورو شەریعەتێکی تر نەکاتو بگرە دەستوورو شەریعەتو پەیڕەوی دەرەوەو سەرەوەی خۆی رەتکردۆتەوەو وەکو پەیڕەوو دەستووری دوژمن و نەیار سەیریکردوون.، هەر ئەوەش بۆتە هۆکارێك بۆ ئەوەی سەرباری مسوڵمانبوونیشی ئەوەندەی پەیڕەوی عورفو نەریتی کۆمەڵایەتی کوردی دەکات ئەوەندە پەیڕەوی هەموو بنەماکانی رووە کۆمەڵایەتیەکەی ئایین نەکات، بێگومان ئەمەش سەرئەنجام لە کۆمەڵگەی کوردیدا دەبێتە بنەما بۆ دروستبوونی دەستوور و شەریعەتێکی گشتیی کە لە بنەڕەتەوە لەسەر بوونی زەمینەیەکی چەسپاو دروست دەبێت بەرهەمی دابو نەریتو پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی دەبێت پێکەوە.

بێگومان زەمینەی جوگرافیو تۆپۆگرافیا دەوری کاریگەر دەبینێ لە دروستکردنی ژێرخانی کۆمەڵایەتیدا ئەگەرچی کوردستان جۆرێك لە حاڵەتی بەشی خۆکردنی لە بەرهەمهێناندا تێیدا دروستبووە، بەڵام ژێرخانێکی ئابووری ئەوەندە پتەوو دەوڵەمەند دروستنەبووە کە هەم پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنان و هەم چین و توێژە کۆمەڵایەتیەکان بەو پێیە بخەملێن. لە شێوازی سروشتی پەرەسەندنی ئابووریدا پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنان بە شێوەیەکی سروشتی دەخەملێن و بەو پێیەش خاوەنداریێتی زەوی و هێزی (ماڵ) دروست دەبێ کە ئەویش بە ریز لە (کۆیلە و خاوەن کۆیلە، جوتیار و دەرەبەگ، کرێکار و سەرمایەدا) پێکدێت، کە هەریەك لەم دوو هێزە کۆمەڵایەتیە بەرامبەر یەك خاوەنی کەسیەت و سیفاتی تەواوی کۆمەڵایەتی خۆی دەبێت. پەیوەندی خاوەنداریێتی لە شێوەیەکی جێگیردا دەچەسپێ و لەسەر بنەمای ئامادەبوونی هەردوو هێزی کارو خاوەداریێتیو پەیوەندی بەرهەمهێنان دروست دەبێت، هەروەها گەیشتنی کۆمەڵگەش بە ئاستو پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان دروست دەبێت، هەروەك گەیشتنی کۆمەڵگەش بە ئاستی پەرەسەندن و پلەی دیاری شارستانێتی لە ئەنجامی کێشەی بەردەوامی سروشتی نێوان ئەم دوو لایەنە بەرامبەرەوە فەراهەم دەبێت. لەم بارەیەوە ئەنجلس دەڵێت: شارستانێتی ئەو پلەی گەشەی کۆمەڵگایە کە لە کۆمەڵدا دابەشبوونی کارو ئاڵوگۆڕی نێوان ئەندامانی کۆمەڵ بە هۆی دابەشبوونی کارو بەرهەمی کاڵایی کە ئەو دوو دیاردە یەکدەخات دەگاتە ئەوپەڕی گەشەکردنیو، ئەو سێ هۆکارەش تیایدا دەبێتە هۆی هەڵگەڕانەوە لە سەراپای کۆمەڵگەی پێشوودا (27). لە هەلومەرجێکی وەهاشدا یاسایەکی جێگیرو گشتیی بۆ ڕێکخستنی ئەو پەیوەندیانەو چۆنێتی میکانیزمی کارکردنی دروست نابێت. دروستبوونی ئەو دەستوورە سەرەتاییە بۆ ڕێکخستنی پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنان لەگەڵ گەشەسەندن و بەرە و

پێشەوە چوونی قۆناغ و ئاستی ژیاندا دەگۆڕێت بۆ یاسایەکی پتەوو بەهێز کە شێوازی دەستووری دامەزراوەی کۆمەلآیەتی بە خۆی دەگرێت و لە ڕووی سروشتییەوە گەشەی کۆمەلآیەتی لەسەر هێڵی ئەو ڕەهەندەی گەشەی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان پێکدێت. بە واتا پەیوەندیە ئابوورییەکان شوێن و جێگای دیار دەگرن و دەکەونە پێش شوێن و جێگای پەیوەندیەکانی خوێن دەمارگیریەوە، واتە دەکەونە پێش پەیوەندیەکانی خزمایەتیەوە کە یەکەی خێڵ و عەشیرەت لەسەر بنەمای پەیوەندیەکانی خوێن و خزمایەتی پێکهاتووە. ئەمەش واتە بالآ دەست بوونی پەیوەندیە ئلبووریەکان لەو حاڵەتەدا دێتە دی کە گەشەی کۆمەلآیەتی وشارستانی کۆمەڵ گەشەیەکی سروشتی ئاسایی بێت. بەلآم دیارە ئەوە ئاشکرایە لە کۆمەڵگەی ڕۆژهەلآتیدا بەگشتی و لە کۆمەڵگەی کوریدا بەتایبەتی مەسەلەکە پێچەوانەیەو پەیوەندیەکانی خوێن و خزمایەتی دەکەونە پێش پەیوەندیە ئابووریەکانەوە. لە کۆمەڵگەی عەرەبیدا پەیوەندیەکانی خوێن و دەمار تاکو ئێستا شوێنێکی دیار و لەبەرچاویان لە ژیانی سیاسی کۆمەڵگەدا هەیەو لە زۆر ڕووەوە لە تێکڕای پەیوەندیە ئابووریەکان بە پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنانیشەوە گرنگترو بەهێزتریشن. ئەو ڕۆڵەی خوێنو دەمار کە بنەمای بوونی دامەزراوەی خێڵو عەشیرەتن دەیبینێ، ئابووری نایبینێ (28). کەواتە لێرەوە ڕووبەڕووی ئەو ڕاستیە دەبینەوە کە نەك هەر خودی تۆپۆگرافیا لە دواخستنی گەشەی ئابووری و پەیوەندیە ئابووریەکاندا ڕۆڵی نێگەتیڤی هەبووە، بەڵکو لە پاڵ ئەوەشدا، ناسروشتی پەیوەندیەکانی خێلآیەتی کوردی سەرخانی کۆمەلآیەتی ئەم کۆمەڵگەیەی بە ناسروشتی بەرهەم هێناوەو، ئەم بارە ناسروشتیەش کاریگەری لەسەر عەقڵو هەستی کۆمەڵگە هەبووەو، ئەو عاقلیەتەش واتە عەقڵێتی خێلآیەتی ناسروشتی بەردەوام ناوەندی دەسەلآتی لە دەستدا بووەو لە سنووری ناوخۆی کۆمەڵگەدا دەوریشی هەبووە لە ڕێگرتن لە گەشەو پەرەسەندنی پەیوەندیە ئابووریەکاندا. لە ڕوانگەی ڕوانین بۆ گەشەی کۆمەلآیەتی کۆمەڵگەی کوردیەوە لەم ولآتەدا لە هیچ قۆناخێکدا پەیوەندی بەرهەمهێنان بە شێوەی سروشتی دروست نەبووە. هەر ئەوەش دەوری بینیووە کە سیستەمی ئابووری و سیستەمی کۆمەلآیەتی وەکو سیستێمێکی خاوەن ناسنامە لە ڕابردوودا دروست نەبێت. کاتێ سروشت لەبار بێت بۆ ئەوەی ببێتە زەمینەیەکی گونجاو بۆ ئەوەی ڕەوتی مێژوویی و ژیانی کۆمەلآیەتی لەسەر بنیاد بنرێتو لە ئەنجامی ئەو لەباربوونەی زەمینەی جوگرافیدا پێداویستیە مادیەکانی قۆناغەکانی گەشەی کۆمەلآیەتی و خودی مرۆڤ وەکو کەسێتی دەستەبەر ببێت، کە لە سادەترین شێوەداو بەر لە هەموو شتێ

جێگای گونجاو بۆ کشتوکاڵو ئاو بۆ ئاودێری و جێگەی لەبار بۆ نیشتەجێ پێکدێ. دروستبوونی گوندو شار بنەمان بۆ پێکهێنانی زەمینەی گونجاوو لەباری کۆمەڵایەتی، بۆ دروستبوونی پەیوەندیە ئابووریەکانو پەیوەندیە خێڵایەتیو ئایینیەکان کەسەرجەمی ئەمانەش دەبنە بنەما بۆ پێکهێنانی زەمینەی دروست کردنی دامەزراوەی بەڕێوەبەرایەتی کۆمەڵایەتی کە ئەوەش یەکەمین خەسڵەتی پێویستە بۆ پێناسە کردنی کۆمەڵگە لە هەر قۆناغێکی ژیانی کۆمەڵایەتیدا. ئەگەر لەم سۆنگەیەوە سەرنجێکی خێرای ڕابردوومان بدەین، ئەوا بەربەستێکی پڕ لە مەترسی لە نەبوونو پێکنەهاتنی ئەو دامەزراوە کۆمەڵایەتیانەی بەڕێوەبردنمان بۆ ئاشکرا دەبێت کە چۆن کۆمەڵگەی کوردی لە شێوازێکی پەرتوبڵاوی بەبێ ناوەندی بەڕێوەبردن بە درێژایی مێژوو ژیانی گوزەراندووەو، چۆن لە کێشمانکێشی هێزی ئابووری و شارستانی دەورووبەریدا بۆڕی خواردووەو هێندەی تر بنەمای ئەو ناوەندە چاوەڕوان کراوەی کە هێشتا پێکهاتووە هەڵوەشاوەتەوە. واتە لە مێژووی دوورو درێژی کوردستاندا لەبەر ئەوەی کوردستان نەبۆتە خاوەنی سیستێمێکی کۆمەڵایەتی ئیداری کەلتووری سیاسی خاوەن ناسنامەو لە قۆناغە جۆراوجۆرەکانی مێژووییشدا سیستێمی ئابووریو کۆمەڵایەتیو ڕێبەرێتی ئەو قۆناغانە پێکنەهاتووە، کوردەواری لەبەردەم پرسیارێکی چارەنووس سازدا ماوەتەوە کە ئەویش ئەوەیە، ئایا کورد خاسێتەکانی کۆمەڵگەیەکی پێگەیشتووی هەیە؟ ئایا کورد بۆتە کۆمەڵگە؟ ئایا دەشێت کۆمەڵگە بەبێ بوونی سیستێمێکی یەکگرتووی ئابووری و ڕێبەرێتی پێکبێت؟

بێگومان حاڵەتی دابەشبوونی ناوخۆ و پەرتبوون و پەرەوازەیی خێڵایەتی و لاوازی ڕایەڵەکانی یەکبوون و نەبوونی دامەزرواى ئابووری کۆمەڵایەتی سیاسی یەکگرتوو لە کوردستاندا کورد دەخاتە بەردەم گومانەوە لەوەی کە کۆمەڵگە بێت یان ئەگەر کۆمەڵگەش بێت، ئەوە کۆمەڵگەیەکی زۆر سادە و سەرەتاییەو نەبوونی بنەماو پایەکانی کۆمەڵگەیەکی پەرەسەندو چ لە ژێرخان و چ لە سەرخاندا وای لە کورد کردووە کە سەرخانی دەرەوە قەرز بکات، کە زیاتر سەرخانی ئەو پێکهاتە کۆمەڵایەتیانەیە کە گەیشتوون بە ئاستی کۆمەڵگە. بێگومان ئەو قەرز کردنەش جۆرێك لە ونبوونی ئێمەی دروستکردووە، بەڵام ئەو نووسەرو ڕۆشنبیرانەی کە توانای شیکردنەوەو تێگەیشتن لە واقعی کۆمەڵایەتی کوردییان نییە پێیان وایە کۆمەڵگەی کوردی لە قۆناغی بە مەدەنیبووندایە، گەرچی ناشێت تەسەوری کۆمەڵگەی مەدەنی بە بێ بوونی دەوڵەت بکرێت، چونکە دەوڵەت بەرزترین ئاستە کە ڕۆحی کۆمەڵایەتی بە هۆیەوە

گوزارشت له سه‌ربه‌ستی خۆی ده‌كات. به‌ مه‌ده‌نیبوونیش ته‌نیا له‌و كاته‌دا ده‌بێت كه‌ ڕۆحی گشتیی كۆمه‌ڵایه‌تی له‌ به‌رزترین پله‌ی سه‌ربه‌ستیدا بێت، كه‌ ئه‌م بۆچوونه‌ش بۆ كۆمه‌ڵگه‌ی كوردی پێچه‌وانه‌كه‌ی ڕاسته‌و ڕۆحی كۆمه‌ڵایه‌تی نه‌یتوانیووه‌ سه‌ربه‌ستانه‌ گوزارشت له‌ خۆی بكات.

سروشتی دیمۆگرافی له‌ پشتێنه‌ی سنووری كوردستاندا و په‌یوه‌ندی به‌ په‌ره‌سه‌ندنی كۆمه‌ڵایه‌تی و به‌ ناوه‌ندبوونه‌وه‌

پێشتر ئاماژه‌مان بۆ ئه‌وه‌ كرد كه‌ شاره‌ گه‌وره‌كانی كوردستان به‌ شێوه‌یه‌كی ئاشكرا له‌ سه‌ر سنوور، یان نزیك هێڵه‌ سنوورییه‌كانی كوردستان له‌گه‌ڵ ده‌ره‌وه‌ی كوردستاندا دروستبوون كه‌ ئه‌وه‌ش ده‌بێته‌ به‌ڵگه‌ی نیشاندانی ناجۆرییه‌ك له‌ شێوازی دابه‌شبوونی دیمۆگرافی له‌ كوردستاندا. هه‌ر ئه‌وه‌ش وایكردووه‌ كه‌ دیمه‌نێكی شارستانی به‌ ئاراسته‌ی ده‌ره‌وه‌ خۆبنوێنێ و له‌ ناوه‌وه‌شدا جۆرێك له‌ چۆڵه‌وانی ببینرێت چونكه‌ ناوه‌ندی كوردستان له‌ ڕووی بوونی شاری گه‌وره‌وه‌ ده‌توانین بڵێین وه‌كو جۆرێك له‌ چۆڵه‌وانی وه‌هایه‌. واته‌ جوگرافیای كوردستان له‌ ڕوانگه‌ی ڕوانین بۆ كێشی دانیشتووان له‌ ناوه‌نددا ده‌توانین بڵێین وه‌كو جه‌سته‌یه‌كی بێ ڕۆح وه‌هایه‌. به‌ مانایه‌كی تر (زه‌وی) ماهیه‌تی ناوه‌ندێتی بوون و ناوندارێتی نییه‌ له‌م وڵاته‌دا، به‌ڵكو پێكهاته‌یه‌كی بێ ڕۆح‌و بێ گه‌وهه‌ره‌. كه‌واته‌ ده‌توانین بڵێین ناوه‌ندی كوردستان جۆره‌ چۆڵه‌وانیه‌كه‌. به‌ هه‌مان شێوه‌ مرۆڤی كورد له‌ سیماو ڕووكه‌شی ده‌ره‌وه‌یدا شارستانی‌و پێشكه‌وتووه‌و كاتێ لێی ده‌ڕوانین پێ ده‌چێت خودێكی خاوه‌ن ماهیه‌ت بێت، خودێك كه‌ خاوه‌نی بوون و پراكتیك بێت. به‌ڵام له‌ ڕاستیدا ئه‌و ڕووكه‌شه‌ی مرۆڤی كورد هاوشانه‌ له‌گه‌ڵ ڕووی شارستانی سنووره‌كانی كوردستانداو هه‌رچۆن جوگرافیای كوردستان له‌ ناوه‌نددا بۆشایی‌و وێرانه‌یه‌، مرۆڤی كوردیش ته‌نیا ڕووكه‌شی هه‌یه‌و له‌و شێوازه‌ی ئێستایدا نه‌ ده‌توانێت بوونی خۆی بسه‌لمێنێت نه‌ هه‌نگاوی به‌ره‌و چوونه‌ نێو مێژوو هه‌ڵبهێنێت. كه‌ ئه‌وه‌ش ئاراسته‌ی جووڵه‌یه‌كه‌ به‌ دژی واقیعی ئێستای مرۆڤی بێ ناسنامه‌و بێ مێژووی كورده‌ كه‌ كوردستان وه‌كو وڵات‌و كوردیش وه‌كو نه‌ته‌وه‌ تاكو ساته‌ وه‌ختی ئێستا له‌به‌ر نه‌بوونی ناسنامه‌ی دان پێدانراو له‌سه‌ر بنه‌مای ئاماده‌بوون‌و شارستانێتی وه‌كو جوگرافیای سرووشتی‌و كوردیش وه‌كو پێكهاته‌یه‌كی ده‌ره‌وه‌ی مێژوو ماوه‌ته‌وه‌و نه‌بووته‌ بوویه‌ك كه‌

بتوانێت گوزراشت لە خۆی بکات یان خۆی بۆ دەرەوەی خۆی نمایش بکات. ئەم باری نائامادەبوونەش زیاتر لە هەر هۆکارێکی تر پرسیاری (کوردایەتی) بوونی کوردو کوردستانی بوونی کوردستانی بە مانای ناسنامەو دروستکردنی شارستانێت و مێژوو خستۆتە بەردەم پرسیارەوەو، ڕێگای نەداوە دەستەواژەی بە ئاگاهێنانەوەی دنیا بەرامبەر بە کورد لە لایەن کورد خۆیەوە دروست ببێت کە گەورهەری دەستەواژەکەش ئەوەیە کە دەڵێت: (منی کورد، ئێمەی کورد دەبێ هەبین) لە هەمان کاتدا بە مەبەستی سەلماندنی ئەو بوونە کار بکات کە ئەوەش قۆناغی پەڕینەوەیە لە چرکە ساتی نێوان بوون و نەبوونەوە بۆ بوون. بێگومان ئەو بوونەش دەبێ بوونێك بێت لەسەر بنەمای دروستکردنی ڕووداو دروست بووبێت. دیارە ڕووداویش بە گوێرەی نەتەوەیەکی پەراوێزخراوی وەکو کورد تەنیا لەو ساتەدا دەبێت کە لە پەراوێزەوە بگوازرێتەوە بۆ چەق و ئەوەش تەنیا لە دروستکردنی دەوڵەتدا دەبێت کە دەوڵەت ئەو ئاستەیەیە لە ڕووی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیەوە کە کۆمەڵگە تیایدا گوزارشت لە خۆی بکات. ئەو گوزارشت کردنەش بە بێ درووستبوونی کۆمەڵگەی شار نابێت، کە ئەوەش بە بێ دروستبوونی دامەزراوەی شارو عەقڵی شار ناگاتە ئەنجام.

ئێستا ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ ئەو خاڵەی لە سەرەوە دەربارەی شوێنی دروستبوونی شارەکان ئاماژەمان بۆ کرد، ئەوا دەبینین زۆربەی زۆری شارە دیارەکانی کوردستان دەکەونە نزیك یان سەر سنوورەکانەوە، ئەوەش وەکو پێشتر لێی دواین پەیوەندی بەبوونی ئەو دەوڵەت و شارستانێتانەوە هەیە لە مێژووی دێریندا دەوری کوردستانیان داوە. هەروەك سروشتی جوگرافیای کوردستان و تۆپۆگرافیاکەی لە ڕووی چەق بەستنی چیاکان بەرەو ناوەندو بە ئەندازەیەك کە لە ناوەندی کوردستاندا لە ڕووی دیمۆگرافیەوە جیاوازیەکی گەورەی لەگەڵ سنوورەکاندا هەبێت. ناوەندی کوردستان لەگەڵ چڕی و سەختی و نالەباری تۆپۆگرافیاکەیداو مانەوەی وەکو پانتاییەکی نیمچە چۆڵەوانی کاتێ بەراورد بکرێت بە نزیك سنوورەکان و دروستنەبوونی شارە گەورەکان وەکو پنتی سەرەکی نیشتەجێ بوون لە ناوەندی کوردستاندا مایەی لێ وردبوونەوەیە. ڕێژەی ئاڵۆزبوونی تۆپۆگرافیای کوردستان لە سنوورەکانەوە بەرەو ناوەند پەیوەندییەکی پێچەوانە لەگەڵ ژمارەی دانیشتوانی پێکدێت، بە ئەندازەیەك لە نزیك هێڵەکانی سنووری کوردستانەوە هەتا بەرەو ناوەند بڕۆیت چەند ئاڵۆزو سەختی باری چڕبوونەوەو زیاتر هەڵچوونی چیاکان زیاد دەکات، بە پێچەوانەوە ژمارەی دانیشتوان کەم دەکات. کەمی دانیشتووانیش لە ناوچەیەکی بەرفراوانی ناوەندی کوردستانداو درووست

نەبوونی شارو شارۆچکەی دیار لە مێژووی کۆنداو دروستبوونی چەند گوندێکی پەرەوازە یان دواتر چەند شارە دێیەك نەبۆتە بنکەیەك بۆ پێکهێنانی پەیوەندی کۆمەڵایەتی شارستانی، بەڵکو بە پێچەوانەوە سەرچاوەی سەرەکی ژیان لە نێوەندی کوردستاندا بەخێوکردنی مەڕومالاَت بووەو دیاردەی گەرمیان و کوێستانیش ئاشکرابووە.

پێشتر ناوی هەندێ لەو شارانەمان هێنا کە لە نزیك سنوورەکانی کوردستاندا دروستبوون لەوانەش نەینەوا، هەولێر، کەرکوك خانەقین، کرماشان، لۆڕستان، سنە، ماردین، دیاربەکر، ئورفە، مەرعەش،.. تاد. ئەگەر سەرنجی ئەم خشتەیەی خوارەوە بدەین ئەوا زیاتر ئەو ڕاستیەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی کوردشتان لە شارە سنووریەکاندا دەژین، ئەم خشتەیەی دانیشتوان‌و ڕووبەری شارەکان‌و ڕێژەی چڕی دانیشتوان نیشان دەدات کە لە ساڵی 1985دا بەم جۆرە بووە.

پارێزگا	ڕوبەر بە کم2	دانیشتوان بە هەزار	چڕی کەس/کم2
کەرکوك	9426	601	64
نەینەوا	–	664	–
هەولێر	–	445	–
کرماشان	22667	1463	62
لوڕستان	28103	1367	47
سنە	25611	1078	42
دیاربەکر	15355	935	61
ئەرزەروم	15792	634	41
ماردین	12760	653	51
ئورفە	18584	795	43
مەرعەش	9842	639	95

ئەگەر سەرنجی دانیشتوانی ئەم شارانەی خشتەکە بدەین کە بەشێکن لە شارە سنووریەکان نەك هەموویان، کەچی بە گوێرەی ژمارەی سەرجەمی دانیشتوانی کوردستان لە نیوەی هەشتاکاندا نزیکەی نیوەی دانیشتوانی لەو (یانزە) شاردا دەژین. ئەمەش بەڵگەیەکی ڕەتنەکراوەیە بۆ

ئەوەی کە چڕی دیمۆگرافی لە هێڵە سنووریەکانی کوردستاندا گەلێك زیاترە لە ناوەندو بەشەکانی تری کوردستان. زۆربەی ئەو شارانەی کە چڕی دانیشتوانیان پتر لە 60 کەسە بۆ هەر کیلۆمەتر چوارگۆشەیەك لە سنوورەکاندان، یان نزیك سنوورەکانن وەکو کەرکوك و کرماشان و مەرعەش‌و ئەرزەڕۆم و عەنتاب، لە کاتێکدا چڕی دانیشتوانی کوردستان لە ساڵی 1985دا بە پێی ئەو لێکدانەوە پڕ وردەکاریەی کە عەبدوڵڵا غەفور کردویەتی 54 کەسە بۆ هەر کیلۆمەترێکی چوارگۆشە.

هۆی دروستبوونی شارەکانی کوردستان لە پشتێنە سنووریەکاندا دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری ئابووری کە ئەمەیش بەندە بە سروشتی جوگرافی و تۆپۆگرافی کوردستانەوە، هەروەك ناکرێت دەوری شارستانێتی وڵاتانی دەوروبەری کوردستان لە مێژووی دێریندا لەو بارەیەوە پشت گوێ بخرێت. بەهەرحاڵ کوردستان لەبەر ئەو بارە ناسروشتیەی تۆپۆگرافیاو هۆکارەکانی تریش کە دەوری بەربەست یان ڕێگریان لەبەردەم پەرەسەندندا بینیووە، گەشەیەکی سروشتی نەبووە، بەڵکو پەیوەندیەکی ئیفلیجی پێکداچووی خێڵایەتی- فیودیالی- بۆرژوای کۆمپرادۆر لەم چەند دەیەی دوایی سەدەی بیستدا سیمای ئاشکرای پەیوەندی کۆمەڵایەتیە لە کوردستاندا. لەم بارە تێکەڵاوەشدا پەیوەندیەکی بەرهەمهێنانی جێگیر دروست نەبووە. بەو پێیەش توانای دروست کردنی سەرخانێکی سروشتیش لە ئارادا نەبووەو نە ڕەخساوە. هەر بۆیە دەبینین لە کوردستاندا پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنان، دەستوور، تەشریع، ئایدۆلۆژیای چینایەتی، کەلتوور، ڕۆشنبیری‌و دەستووری ئیتینیکی، ئایینی سیمای سروشتیان بە خۆیان نەگرتووەو شێوەی پێکهاتنی دامەزراوەیان وەرنەگرتووەو لەبەر ئەو شێواندنە هەمان شێوەی تێکەڵ و پێکەڵی قۆناغەکانی گەشەی کۆمەڵایەتی‌و چین و توێژەکان ئەمانیش تێکەڵاوێکی هەمەچەشنەی نێو یەکتر بوون‌و هیچ کامیان خەسڵەت‌و تایبەتمەندی خۆیی بەسروشتی هەڵنەگرتووەو لە ئەنجامی ئەوەشدا نەك توانای ئاراستەکردنی بەرەو ئایندەو ناساندنی کورد بە مێژوو، بە جیهان زۆر لاواز بووە، بەڵکو توانای نەبووە نمایشکردنی خۆی بۆ دەرەوەی خۆی لە ڕووی دروستکردنی دامەزراوەی کۆمەڵگەی پەرەسەندووەو لە سەروی هەموو ئەو دامەزراوانەشەوە، لە ڕووی درووستکردنی دامەزراوەی دەوڵەتەوە بکات. بەڵکو لەبری دروستکردنی ئەو دامەزراوانە، یاسای دژایەتی کردنی نێوان بەشەکانی ئەو پێکهاتەیە پێکهاتووەو میکانیزمی کارکردن لە نێو خودی ئەو پێکهاتە ناجۆرەدا بۆتە مایەی لاوازی و هەرەس و ونبوونی بنەماکانی یەکگرتن و یەکبوون، یان ونبوونی بنەماکانی ململانێی

سروشتی له پێناوی گۆڕانکاریدا. بێگومان ڕۆحی گۆڕانکاریو بەرەو پێشەوە چوون له کۆمەڵگەدا ململانێی چین و توێژەکانە له پێناوی بەدەستگرتنی دەسەڵاتدا، واتە ئەو سروشتەی دژایەتی کردن له پێناوی جۆرێك له یەکبووندایه، هەر لێرەوە ئەگەر یەکەمین دەرئەنامی گەشەی ئاسایی پەیوەندی کۆمەڵایەتی فیودیالی له ناوەوەڕا دروسببوونی ماکی پەیوەندی کۆمەڵایەتی بۆرژوازی بووبێت کە ئەویش بەڵگەی دروستبوونی خودی چینی بۆرژوازی بووبێت وەکو چینێکی خاوەن سیفات و خەسڵەتی چینایەتی، ئەوا ئەو تێکچوونی باری گەشەکردنە له بنیادی پێکهێنەرانەی کۆمەڵگەی کوردەواریدا تێکڕای پێکهاتنی کۆمەڵایەتی و سەرجەمی ئاستەکانی سەرخانیشی شێواندووە. هەر لەوێوە ئیقاعی جێگیربوونو بەرگرتنی شێوازی سروشتی گەشەی کۆمەڵایەتی ئیفلیج بووە. ئەوەش بارێك بووە ڕاستەوخۆ پەیوەندی بە کەسیەتی نەتەوەی کوردەوە هەبووە. باری کۆمەڵایەتی لەو جۆرەو ژێرخانێکی ناتەواوو کەلتوورێکی کۆلۆنیکراویش بوونەتە بەشێك له بنەمای دروستبوونی کەسایەتی کورد لەو بارە تێکشکاوەیدا.

ناکرێت هەروا له ڕووکەشەوە سەرنجی باری سیۆسیۆلۆجی کوردی بدرێت و بێ شۆربونەوە بۆ ئاستە شاراوەکانی ئەو پێکهاتەیەو میکانیزمی کارکردنی توخمە پێکهێنەرەکانی قسە بکرێت و دەربارەی شۆرش و ڕزگاری و سەربەخۆیی و دەوڵەت گفتوگۆ بکرێت، چونکە ئەو سروشتە شێواوەی گەشەی مێژووی کۆمەڵگەی کوردەواری زۆر بنەمای ئاسایی شێواندووە کە ناشێت دوور له بەسروشتی کردنەوەی یان گێڕانەوەی ئەو بنەما شێواوانە بۆ باری سروشتیان یان جێگا گرتنەوەیان بە ئەڵتەرناتیڤی گونجا و (کە ئەمەی دواییان کارێکی بە گرێ و گۆڵەو مایەی گومانە) بتوانێت هەنگاوی بەرەو پێشەوە بنێت. لێرەوە جارێکی تر دەگەڕێینەوە بۆ قسەکردن لەسەر کاریگەری فاکتەری جوگرافیای کوردستان و دەوربینینی له ڕێگرتن له گەشەی سروشتی کۆمەڵگەی کوردیدا.

ئەگەر قۆناغی فیۆدیالی کوردی بە شێوەیەکی سروشتی دروست ببوایە و پاشماوەی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی له جۆری دامەزراوەی (دەوڵەتۆچکەی شار)ی میزۆپۆتامیا دروست بووایە ئەوا دەشیا لەسەر پاشماوەی ئەو دەمەزراوەیە وەکو پاشماوەی کەلتووری بەڕێوەبردنی دەوڵەتی له کوردستاندا له قۆناغی فیۆدیالیدا دەوڵەتی خێڵ بەو شێوەی ئیبن خەلدون باسی دەکات لەلای عەرەب له کۆمەڵگەی کوردیشدا دروست ببوایە، بەجۆرێك کە پەیوەندی خوێنو دەمارگیری گەوهەرو ڕۆحی دروستبوونی بوایە. لەوێشەوە دەشیا ئەو دەوڵەتەی خێڵ

سنوورەکانی خێڵی بەجێبهێشتایەو ببووایەتە دەوڵەتی نەتەوە. ئیبن خەلدون دەڵێت: دەوڵەتی ئەمەوی دەوڵەتێکی گشتی نەتەوەی عەرەب بوو، ئەگەرچی لە بنەڕەتدا دەوڵەتی خێڵێکی تایبەتی لە خێڵەکان بوو، کە ئەویش خێڵی (بنیی امیە)بوو. لە ڕاستیدا دەشێ بەو دەوڵەتە بگوترێت دەوڵەتی عەرەبی ئەمەوی بووە.

دەوڵەتی عەباسیش گەرچی دەوڵەتی خێڵێکی عەرەب بووە بەڵام وەکو دەوڵەتی سەرجەم خێڵە عەرەبەکان خۆی نیشانداوە (30). ئەم دەوڵەتانە سەرباری ئەوەی کە لە سنووری پێهاتەو دەسەڵاتی خێڵایەتیدا دروستبوون، بەڵام توانیوایانە سنووری خێڵ ببەزێنن و بگەنە ئاستی نەتەوە. بەو پێیەش دامەزراوەی بەڕێوەبردن لە شێوازی بەڕێوەبردنی خێڵەوە دەگوێزرێتەوە بۆ ئاستی دامەزراوەی دەوڵەت گەرچی بنەمای دروستبوونی ئەو دەوڵەتە خێڵایەتی بووبێت و لە لایەکی تریشەوە فاکتەرێکی تری بەهێز دەوری لە بنیادنانیدا بینیبێت کە ئەویش ئایینی ئیسلام بوو بێت بەڵام ئەوە وەکو پێداویستی ئەو قۆناغە مێژووییە بایەخی تایبەتی خۆیی دەبوو، چونکە سەرباری هەموو پێودانگە کۆمەڵایەتیەکان هەر یەك لەو دوو دەوڵەتە (ئەمەوی و عەباسی) وەکو دەوڵەتی ئیمپراتۆری ئیسلامی ناسراون بەڵام لە هەمان کاتدا دەربڕی رۆحی کۆمەڵایەتی ئەو قۆناغەی کۆمەڵگەی عەرەبی بوون. گەرچی هەر یەك لەم دوو دەوڵەتە لە تێڕوانینی ئیبن خەلدونەوە دەوڵەتی خێڵ بووبن بەڵام توانیویانە بگەنە ئاستی بوون بە دەوڵەتی نەتەوەی عەرەب و لەسەروەختی خۆشیدا دەوڵەتی ئومەتی ئیسلام بوون. هۆی باڵادەستبوون و گەیشتنی ئەم دوو دەوڵەتە بە ئاستی دەوڵەتی نەتەوەی عەرەبی بە کاریگەری ئیسلام بووە چونکە ئایینەکە هەر زوو سنووری خێڵایەتیو بگرە نەتەوایەتیشی بەزاندووە. دەوڵەتی ئەمەویو عەباسی بۆ بەڕێوەبردنی کۆمەڵگەی عەرەبی ئیسلامی دروستبوونو دەوڵەتی دەسەڵاتداریش بوون بەسەر سەرجەمی نەتەوەو کۆمەڵگەی ئیسلامیداو دامەزراوەکانو دەستوورو شەریعەت و بڕیارەکانی ئەم ئایینە بنەمای بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتی و سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری بووە، گەرچی ناکرێت پەیوەندی کۆمەڵایەتی خێڵەکی (بەدوو)ی عەرەبی لەم قۆناغە مێژوویەدا بشتگوێ بخرێت، بەڵام بە گوێرە کۆمەڵگەی کوردەواری هەروەك گەشەی سروشتی چۆن لە ژێر کاریگەری سروشتی جوگرافی و تۆپۆگرافیاو چەندین هۆکاری تردا شێواوەو لە هەمان کاتدا تێکشکاندنی کەلتووری و ئایینی کوردی بۆتە مایەی دروستکردنی بۆشاییەکی گەورەو ئامادەکردنی مرۆڤی کورد بۆ ونبوون و لەوێشەوە نەك بنەمای پێکهێنانی دەوڵەتی دینی کوردی لە جۆری ئەمەوی و عەباسی عەرەب

دروست نەبووە، بەڵکو ئایینیش هەمان شێوەی پەیوەندی خوێن و دەمار لە کۆمەڵگەی کوردیدا نەیتوانیووە لە کوردستاندا ببێتە هۆی پێکهێنانی فیدراسیۆنی خێڵەکان. ئەمەش یەکەم لەبەر ئەوەی لە کوردستاندا کەلتوورێکی ئایینی سەربەخۆی کوردی نەبووە، کەلتووری ئیسلام پەیوەندی بەرەو ناوەندی فەرمانی ئیسلامی ئاراستە کردووە کە ئەوەش بۆتە هۆی لاوازی و کوشتنی هێزی ناوەندو دەوریش بینیووە لە دواخستنی پێکهاتنی ناوەندی دەسەلات لە کوردستانداو بەو پێیەش پێکهاتنی ئەم دامەزراوەی لەسەر جوگرافیای کوردستان دواخستووە.

داخوران و لەبەرڕۆیشتنی ئابووری کوردستانیش بە هۆی بوونی دەوڵەت و دەسەلاتی شارستانی بە هێزەوە لە ولاتانی هاوسنووری کوردستاندا زیاتر بوونەتە هۆی ڕێگاگرتن لە دروسبوونی (ناوەندی) سەربەخۆو پێگەیشتووی ئابووری لە کوردستاندا. هەر بەو پێیەش سەرخانی سەربەخۆ وەکو ئەوەی پێویستە پێکنەهاتووە. بەمانایەکی تر گرفتی سەرەکی لە مێژووی کۆمەڵگەی کوردەواریدا دەگەڕێتەوە بۆ دروستنەبوونی ژێرخانی ئابووری پتەو کە نەخشەڕێژی سەرخانێکی ئەوتۆی بکردایە تێکڕای پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنان لە ئاستێکی گەشەکردووی ئەوتۆدا بونایە کە هەر قۆناغەو خەسلەتی مێژووی و کۆمەلایەتی سروشتی خۆیی هەڵبگرتایەو لەسەر ئەو بنەمایەش قۆناغی دواتر دەستی پێبکردایە. بەلام لە کۆمەڵگەی کوردیدا ئەو بارە دروست نەبووەو بگرە بە درێژایی مێژووی کورد ئەگەر سەرنج بدەین پەیوەندییە کۆمەلایەتیەکان لە سنووری پەیوەندی شوانکاری و خێلایەتیدا گیریان خواردووەو ئەویش وەهای کردووە جۆرێك لە هەرێم گیری پێکبێت و بە ڕادەیەکی بەربلاویش ببێتە خەسڵەتی باوی کۆمەڵگەی کوردی. ئەویش لە ڕاستیدا بریتییە لەو پەیوەندییە دەمارگیریەی لە کۆمەڵگەی عەرەبیدا ئیبن خەلدون کردوویەتی بە بنەمای (ئاوەدانی و بنیادنان– العمران) لەسەر ئەوەش لە مێژووی عەرەبدا دەوڵەتی خێڵ دروستبووە. لە ڕاستیدا دەمارگیری ئەو پەیوەندیەیە کە لە ئەنجامی پیادەکردنیدا هەرێمگیری لێ دروست دەبێت چونکە دەمارگیری بریتییە لە یەك لایەنی و تاك سۆنگەیی و پەیوەستبوون بە یەك بنەماوە کە ئەویش بنەمای خوێن و دەمارە.

ئەگەر لە بنەڕەتەوە دەمارگیری وەکو پەیوەندی خوێن و خزمایەتی خۆی بنوێنێ، بەلام لە ڕاستیدا خەسڵەتێکی لە قاڵبدراو نییە لە سنووری پەیوەندی خوێن و خزمایەتیدا بمێنێتەوە بەڵکو لە ڕاستیدا بریتییە لە پەیوەستبوون بە هۆزێك، تیرەیەك، خێڵێك، ناوچەیەك، شارێك، هەرێمێك، حیزبێك، تەریقەتێك و هەتا یەکێك لە بنەماکانی شۆڤێنیزم دەگەڕێتەوە بۆ هەمان

جۆرە روانینێك كە دەمارگیری بەرهەمی دەهێنێت. لە ئاستێكی بەرفراوانتریشدا ڕوانین بۆ زمان و ئایین و ڕەگەز و نیشتمان بەوەی كە لە زمانوئایینو رەگەزو نیشتیمانی ئەوانی تر پیرۆزتر بێت ناڕاستەوخۆ پەیوەستە بە روانینێكەوە كە پەیوەندییەكان دەمارگیریو خوێن لە پشتیەوەن. بەڵام دەمارگیری كە دوا پلەی دروستكردنی دەوڵەت بووی لای عەرەب، لای كورد نەگەیشتۆتە ئەو ئاستەو وەك بارێكی (هەستی) سەركوتكراوو چەپێندراو ماوەتەوەو لە قۆناغی بەر لە گەیشتن بە ئاستی پێكهێنانی دەوڵەتدا چڕبۆتەوەو بارێكی نێگەتیفی دروست كردووە كە ئەویش لە بری بڵند بوون دووچاری (لادان– ئینحراف) هاتووە. بە مانایەكی تر دەمارگیری كوردی لە پلەیەكی نزمی دەسەڵاتدا روویەكی شەڕانگێزانەی هەیە كە ئەوانی تری پێقبوڵ ناكرێت و هەموویان ڕەت دەكاتەوە، بۆیە بە ئاشكرا لە درێژەی مێژووی زانراوی كورددا تاكە عەقڵێك باڵادەستە كە ئەویش عەقڵی خێڵەو دەرئەنجامی دەمارگیریەكی ناسروشتی چەپێندراوە كە لەسەر بنەمای ستراتیژێك كاردەكات كە دەڵێت: تەنیا خێڵ یان ناوچە یان شار یان هەرێم یان حیزب یان مەزهەب یان تەریقەت یان ئایینەكەی خۆم. ئەوەش سەرەتای گەوهەری ئیشكردنی عەقڵێكە كە تەنها خۆی بە حەقیقەتی رەها دەزانێت و لەوێوە تێڕوانینی خۆ بە (خودا) زانین لەلایەن سەرخێڵ و سەرۆكی حیزب و لێپرسراوی ناوچە و رابەری ئایینەوە لە كۆمەڵگەی كوردیدا دروستبووە. دیارە تێڕوانینی خوایانەش بریتییە لە ڕەتكردنەوەی هەموو ئەوانی تر كە ئەوەش تەنیا بۆ خودی خواوەند ڕاستە، بۆچوونەكانی مرۆڤ ناگەنە ئاستی ئەو پێناسەیەی كە شایانی ڕەتكردنەوە نەبن. هەر لەسەر ئەم بنەمایەش كە بە دیموكراتی كردنی ڕۆژهەڵات و كۆمەڵگە خێڵایەتیەكان بەگشتی و كوردستان بەتایبەتی لە سنووری خەونو خەیاڵدا دەمێنێتەوە چونكە یەكەمین هەنگاوی بەرە و بە دیموكراتی كردنی كۆمەڵگە لە بەدیموكراتی كردنی پەیوەندییە ئابووریەكانەوە دەست پێدەكات. بەڵام كاتێ لێرە شێوازی پێكهاتن و دروستبوونی ئەو بارە ئابوورییە ئاشكرا بێت و سیفاتەكانی دیاری نەكرابێتو تا ڕادەیەكی زۆریش شێوەیەكی خێڵایەتی– فیودیالی هەبێت، چۆن هەروا بە ئاسانی دیموكراتیزە دەكرێت؟ ئەوەی لێرەدا لە بارەی دیموكراتیەوە دەگوترێت تەنیا رووی سەرخانێكی قەرزكراوە هەر بۆیە توانای پیادەكردنی نییە.

شێوازی پەرتبوون و دابەشبوونی پێكهێنەرەكانی كۆمەڵی كوردی لە خێڵ و عەشیرەتەكان، بەپێی ناجۆری باری تۆپۆگرافیای كوردستان یەكێكە لەو هۆكارە سەرەكیانەی كە بووەنەتە بەربەست لەبەردەم دروستبوونی تاكە سیستێمێكی ئابووری دیاری كراوداو بەوپێیەش ئەو

سیستێمه ئابوورییه کۆنترۆڵی هەموو کۆمەڵگه بکات و دیوارەکانی نێوان بەشه هەمەجۆرەکانی ئەم کۆمەڵگەیه بڕوخێنێ و یەکەیەکی یەکگرتووی لێ بەرهەم بهێنێت. ڕەنگه به شێوەیەکی ڕاست و دروست تەنیا لەکاتی ئەو یەکبوونەدا به دەستەیەکی ئیتنیکی بگوترێت کۆمەڵ واته ئەو کاته به کورد بگوترێت کۆمەڵگه.

دیاره پێکنەهاتنی ژێرخانێکی کۆمەڵایەتی پتەوو چەسپاو له کوردستاندا له قۆناغه جیاجیاکاندا کاریگەری دیاری هەبووه لەسەر شێوازی سەرخان. سیستێمی شێواوی خێڵایەتی له کوردستاندا ئەگەرچی سیستێمێکی کۆمەڵایەتی ئابووری چەسپاو نەبووه بەڵام وەکو سەرخان ئامادەبوونێکی ئاشکرای هەبووەو تاکو ساتەوەختی ئێستاش بەردەوامه. دیاره له هەلومەرجێکی لەم جۆرەشدا دامەزراوەی سنوورداری بەڕێوەبردنی کۆمەلایەتی خێڵایەتی دەرکەوتووه..

دامەزراوەی خێڵایەتی به شێوەیەکی سەرەکی پشت به عادات و تەقالید دەبەستێتو خۆپارێزه، بەکورتی کۆمەڵگەی لەم جۆره زۆر به ئاگاوه دەسەڵاتی بڵندی خۆی بەسەر خێڵەکانی دەوروبەریدا بەکاردێنێت (31) ئەگەر بێتو سەرەتایەکی ساده له ئاستی دروستبوونی ناوەندی دەسەڵاتدا پێکبێت و خێڵ ئامادەبوونی ئەوەی تێدا بێت که ئەو دامەزراوانەو پەیوەندی کۆمەڵایەتیو بەڕێوەبردنی خێڵایەتی پێکبهێنێ و هەرەمی فەرمانو دەسەڵات پیادەکردن دروست بکات، ئەوه له هەنگاوی دواتردا هەوڵ دەدات خێڵەکانی تر ڕابکێشێته ژێر فەرمانی خۆیەوه. هەروەك زۆربەی میرنشینه کوردەکان چۆن ئەو ڕێگایان لەبەر گرتووه بەمەبەستی فراوانکردنی سنووری دەسەڵاتی خۆیان.

له کاتێکدا خێڵێکی دەسەڵاتدار هەوڵیداوه له ڕێگای هێزەوه خێڵەکانی تر بخاته ژێر سایەی دەسەڵات خۆیەوه ئەوه خێلەکانی تر ئەوەیان پێ قبوڵ نەکراوەو له بەرامبەر ئەوەدا به هێز دژی ئەو کاره وەستاون. له ئەنجامی ئەوەدا لاوازبوونی ئەو دەسەڵاته ناوچەیانه ڕوویداوەو ڕوخاندنی میرنشینەکان له ئەنجامی ئەو ستراتیژه نادروستەدا بووه. به تایبەتی له کاتێکدا که نەخێڵ به تەنیاو تەنانەت میرنشینەکانیش به تەنیا توانایەکی سەربازی ئەوتۆیان نەبووەکه بتوانن پارێزگاری له خۆیان بکەن لەبەرامبەر دەرەوەدا چونکه ئاشکرایه که دەسەڵاتێکی ناوچەیی بوونو ئاستێکی تر بوون له دامەزراوەی دەسەڵاتی سنووورداری خێڵایەتی. دیاره ناکۆکی نێوان بنەماڵەی میرنشین به گشتی له نێو خۆیانداو له لایەکی تریشەوه ناکۆکی نێوان بنەماڵەی میرنشین لەگەڵ جەماوەری سنووری میرنشینەکەیدا هۆکارێکی تری ئەو لاوازیه بووه،

ئەمە جگە لە ناكۆكی خۆبەخۆی خێڵەكانی سنووری هەر میرنشینێك كە هەموو ئەمانە ڕۆحی یەكبوون‌و یەكێتیان لە ناو ئەو دامەزراوە سنووردارانەی كوردا لاوازكردووە. بە تایبەتیش لەبەر ئەوەی یەكەی خێڵ چ بە تەنیاو چ دەسەڵاتە سنووردارەكانی میرنشین لەبەر لاوازی ژێرخانی ئابووری كە ئەویش دەرئەنجامی تۆپۆگرافیای نالەباری كوردستان بووە، نەبوونەتە خاوەنی دەسەڵاتێكی ئیداری سیاسی پتەوو بەهێزی ئەوتۆ كە پەیوەندییە ئابوورییەكان كۆنترۆڵی پەیوەندی‌و جوڵە كۆمەڵایەتییەكانیان كردبێت، بەڵكو بە پێچەوانەوە پەیوەندییە ئابوورییەكان لە پەراوێزی خودی پەیوەندی خێڵ‌و گەوهەری دەمارگیریدا بوون. هەموو دەسەڵاتێكیش چ دەسەڵاتی بەرهەمهاتووی خوێن‌و دەمارگیری بێت چ دەسەڵاتی ئیتینیكی-ئایینی یان سیاسی و ئەخلاقی بێت، ئەگەر دەسەڵاتی ئابووری لە پشتەوە نەبێت و دروستكەرو بزوێنەی ئەو دەسەڵاتە چ بنەما ئابوورییەكەی‌و چ بنەما مرۆییەكەی خۆی بۆ ڕانەگیرێت، ئەوا ڕووبەڕووی هەرەس و شكست دەبێتەوە. ئەگەر سەرنجی زۆربەی هۆزو تیرەو خێڵەكانی كوردستان بدەین زۆربەیان ناوێكی گەورەن‌و سەرۆكەكانیشیان ئاغایەك، بەگێك یان شێخێكی بێ دەسەڵات و بێ نفوزن چونكە دەسەڵاتی ئابووریان نییە. ئەم بارەش كردوونی بە ڕاعیەكی بێ ڕەعیەت و ناچار بۆ سەلماندنی گەورەیی و پیرۆزی خۆیان پشتیان بە بەڵگەنامەیەكی مەعنەوی‌و وەهمی بەستووە بۆ سەلماندنی گەورەیی و پیرۆزی خۆیان كە ئەویش بریتییە لە (درەختی بنەماڵە)، كە ئەوەش لەبەر دواكەوتوویی كۆمەڵگەی كوردی تا ڕادەیەك بۆتە هۆی پەیداكردنی پلەو پایەیەكی مەعنەوی بۆ ئەو پێكهاتانەی كە گوایە بوون بە خاوەنی ئەو بەڵگەنامەیە كە درەختی رەسەنایەتی بنەماڵ‌و عەشیرەتەكەیانە. بەڵام لە ڕووی دەسەڵاتی ئابوورییەوە چ ڕاعی و چ ڕەعیەتەكانی هەردووك لاوازبوون و تەنانەت توانای دابینكردنی ژیانیشیان بە تەواوەتی نەبووە. لە هەلومەرجێكی وەهاشدا بواری دروستبوونی دەسەڵات لاوازبووەو بە ئاسانی نەڕەخساوە، بگرە توانای لێكنزیك بوونەوەی خێڵەكانیش نەبووە چونكە یەكێك لە هۆكارە هەرە سەرەكیەكانی پەیوەندی كۆمەڵایەتی فاكتەری بەرهەمهێنانی كۆمەڵایەتیە. بە مانایەكی تر پەیوەندییە ئابوورییەكان دەوری كاریگەر دەبینن لە بنیادنانی شێوازی ئەو پەیوەندیانەدا. ئەگەرچی ناتوانرێت بە پشتگوێ خستنی هەر یەك لەو دوو لایەنە لەوی تریان بڕوانرێت. بەم جۆرە ئەو بارە لاوازو شلۆقەی پێكهاتنی زۆربەری خێڵەكانی كوردستان بە كاریگەری نالەباری سروشتی جوگرافیاو تۆپۆگرافیا ڕێگای دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵەكان نەڕەخساوە، كە دواجار جۆرێك لە دامەزراوەی كۆمەڵایەتی‌و

بەڕێوەبردنی باڵایشی لێ فەراهەم ببوایە. هەر ئەو بارە ناسروشتیەی کە بەربەستبووە لە ڕێگای دروستبوونی پەیوەندی خێڵایەتیدا بە هەموو ماك‌و بنەماکانیەوە، وەکو پەیوەندییەکی خاوەن خەسڵەتی کۆمەڵایەتی، بۆتە مایەی درێژەپێدانی قۆناغی ژیانی خێڵایەتی لە کوردستاندا چونکە شێوەی ناتەواوو ئیفلیجی ئەو دامەزراوە وەهای کردووە کە گەشەیەکی ئاسایی نەکات و لەو ئاستەدا نەبێت کە بگوازرێتەوە بۆ قۆناغی دواتر. هەر بۆیە بە ئاشکرا دەبینرێت ئەو مێژووەی کە زۆربەی کۆمەڵگاکەن لە پەیوەندی خێڵەوە بۆ کۆتایی هاتنی پیاتێپەڕبوون، دەوڵەتی دینی و دەوڵەتی فیودیالی و تەنانەت لە هەندێ وڵاتدا ئیمپراتۆری گەورەی لێ دروستبووەو شارستانیەتی گەورەشیان بەرهەم هێناوە، کەچی لە کوردستاندا ئەنجامی پەرەسەندن و تێپەڕبوون بەو قۆناغی ژیانی کۆمەلایەتیدا، واتە قۆناغی فیودیالی خێڵایەتی جگە لە دروستبوونی دامەزراوی میرنشینی لاواز ئەویش لەم سەدانەی ڕابردوودا هیچی تری بەرهەم نەهێناوە. دیارە دامەزراوەی میرنشینیش ئەگەر بەراورد بکرێت بە دامەزراوی دەوڵەت، ئەوە دامەزراوەیەکی سەرەتاییەو بە گوێرەی کوردیش ئەوە نیشان دەدات کە گەشەی کۆمەڵایەتی نائاسایی‌و ناسروشتی لەم کۆمەڵگەیەدا لەبری دامەزراوی دەوڵەت دامەزراوەکی بچووکترو لاوازتری بەرهەم هێناوە کە ئەویش دامەزراوی میرنشینە (32).

ئەگەر سەرنجی وڵاتانی گەشە ئاسایی بدەین ئەوا دەبینین کە خێلایەتی و کەلتووری ئایینی کەوتۆتە پەراوێزی عەقڵی سیاسی کۆمەڵگەوەو توانای ئەوەیان نەبووە ببنە توخمێکی بەهێز لە دروست کردنی دامەزراوەی بەڕێوەبردنی کۆمەڵایەتیدا. بە مانایەکی تر (گرژی دەمار) لە ڕووی سروشتی بڵندبوونەوە لە دروستکردنی دەوڵەتدا دەورێکی وەهای نەبینیووە لە دەوڵەتی شێواز ڕۆژئاوایداو وەکو (یەك تای) ئایینی نەماوەتەوەو دەرگاکانی پەیوەندی‌و لێدوانی لەسەر خۆی بەڕووی ئەوانی تردا داخستبێت و بواری گفتوگۆی لەگەڵ ئەوانی تردا سڕیبێتەوە، بەڵکو ئەو واتە عەقڵی سیاسی و کەلتووری ئایینی ڕۆژئاوا ئەو دەرگایانەی بە جۆرێك لە کراوەیی بەجێهێشتووەو بواری ئاخاوتنی بەکراوەیی هێشتۆتەوەو ئەوەش دروستبوون‌و ئامادەکردنی پانتاییەکە بۆ مومارەسەکردنی دیموکراسی.

لە ڕۆژهەڵات بەگشتی و لە کۆمەڵگە دواکەوتووەکانی وەکو ئێمەدا بە تایبەتی، پەیوەندی و تێڕوانینی خێڵایەتی و یەك لایەنە سەیرکردن بوون بە بنەمای ئایدۆلۆژیای باڵادەست‌و عەقڵی سیاسیش بۆتە شوێنکەوتوو پەراوێزی ئەو تێڕوانینە. بە مانایەکی تر خوێن‌و دەمارگیری بنەمای دروستبوونی دەوڵەت بوون، ئەویش بۆچوونی خوایانەو هەرێمگیری دروست کردووە

چونکە لە بنەڕەتەوە ئەوانی تری ڕەتکردۆتەوە، بەڵام بە گوێرەی مێژووی کورد نە شێوەی ڕۆژئاوایی‌و نە شێوەی ڕۆژهەڵاتی دروست نەبووە، ئەویش لەبەر ئەوەی نە خێڵایەتی و نە ئایین هیچیان نەبوونەتە پاشکۆی عەقڵی سیاسی چونکە لە بنەڕتەوە عەقڵی سیاسیمان بوونێکی ئەوتۆی نەبووەو بووەتە پاشکۆی عەقڵی خێڵایەتی. هۆکەشی ئەوەیە لە بنەڕەتەوە عەقڵی سیاسیمان لە ئاستێکی لاوازدا بووەو بۆتە پاشکۆی عەقڵی خێڵ و ئایدۆلۆژیای ئایینی، ئەگەرچی ئایدۆلۆژیای ئایینی لە کوردستاندا لە دوای پرۆسەی فەتح شوێنی عەقڵی سیاسی گرتۆتەوە. ئەوەی جێگای سەرنجە ئەوەیە لە کوردستاندا عەقڵ و ستراتیژی خێڵایەتی جێگای عەقڵی سیاسی‌و ستراتیژی نەتەوایەتی گرتۆتەوە. لە کاتێکدا کە دەمارگیری عەرەبی بۆتە هۆی دروستکردنی دەوڵەتی خێڵایەتی عەرەبی، دەمارگیری کوردی نەیتوانیووە ببێتە بنەما بۆ دروستکردنی دامەزراوەیەکی لەو جۆرە، واتە دروستکردنی دەوڵەتی خێڵ لە کۆمەڵگەی کوردیدا، چونکە خێڵی کوردی لە ڕابردوودا نەیتوانیووە دەمارگیری بکاتە بنەمای پێکهێنانی دەوڵەت. ئەویش لەبەر دروستنەبوونی دەمارگیری کوردی‌و بە ناوەندبوونی ئینتیما لە سنووری تەسك و داخراوی جوگرافیای کوردستان و لە پانتایی هەستی کوردیدا. ئەگەر سەرنج بدەین کاتێ دەمارگیری عەرەبی دەوڵەتی وەکو ئەمەوی و عەباسی دروستکردووە بە پشتبەستن بە کەلتووری ئایینی کەچی نەك هەر لەوکاتەدا بگرە لە مێژوویەکی زۆر دواتریشدا دەمارگیری کوردی میرنشینە لاوازەکانی دروستکردووە.

پێشتر ئاماژەمان بۆ باری داخورانی جوگرافیای کوردستان کرد بە ئاراستەی دەرەوە، بەتایبەتی لە باشووری ڕۆژهەڵاتەوە. ئەم باری داخورانە وای کردووە کە لەمپەڕێکی سنووری یان جیاکەرەوەی تەواو ئاشکرا لە نێوان کوردستان و عێراق یان کوردستان و بەشەکانی تری ئێراندا نەبینرێت. ئەگەرچی هەندێ لە مێژوونووسان بێ لەبەرچاوگرتنی تۆپۆگرافیا وایان نیشان داوە کە زجیرە چیایەکی نزمی وەکو حەمرین لەمپەڕێکی ئاشکرایە بۆ جیاکردنەوەی کوردستان لە عێراق، بەڵام حەمرین نەیتوانیوە ببێتە لەمپەڕێکی بەهێز چونکە نە سروشتی تۆپۆگرافیای ئەم دیوو ئەو دیوی جیاوازییەکی ئەوتۆیان هەیە، نە خۆیشی جیاوازییەکی ئەوتۆی هەیە لەگەڵ سەرجەم گرد و بانەکانی ئەم دیوو ئەو دیوی خۆیدا.

نەبوونی سنوورێکی سروشتی دیاری لە جۆری چیا، ڕووبار، دەریا یان بەشێوەیەکی گشتیی دیاردەی تۆپۆگرافی هەستپێکراو لە خاڵێکی دیاریکراودا بۆ جیاکردنەوەی کوردستان لە دەرەوەی خۆی‌و زیاتریش نزیکی شارەکانی لە سنوورەکانەوە وەهای کردووە کوردستان

پەیوەندییەکی بەهێزی ئابووریو کۆمەڵایەتیو ئایینی بە وڵاتانی دراوسێوە هەبێت، لە کاتێکدا دروستبوونی شارەکان لە سنوورەکانی کوردستاندا وەکو گوتمان لە لایەك لەبەر لەباربوونی سنوورەکان، نزیك دەوڵەتانی دەرەوە بووە، لە ڕووی بوونی زەوی کشتوکاڵییەوە کە ئەوەش بۆتە هۆی نیشتەجێ بوون باشترین زەوییە کشتوکاڵیەکانی کوردستان زیاتر دەکەونە نزیك سنوورەکانەوە. لە لایەکی ترەوە کاریگەری نیشتەجێ بوونو دەرکەوتنی لە نزیك سنووری جیکەرەوەی کوردستانو وڵاتانی دەوروبەری بۆتە فاکتەری یارمەتیدەری دروستبوونی شارەکان لە نزیك سنوورەکانی کوردستان. ئەمەش وەهای کردووە نیشتەجێ بوون لەلایەك لە ناوەندی کوردستاندا لاواز بێتو لە لایەکی ترەوە چڕی دانیشتوان بکەوێتە هێڵە سنووریەکانەوە، بە پێی ئەو شێوە دابەشبوونەی دانیشتوان و جێگیربوونی، ناوەندی کوردستان پانتاییەکی نیمچە چۆڵ بێت و لە لایەکی تریشەوە ناوەند ئەو هێزەی نەبێت لە ڕووی قورسی ڕێژەی دانیشتوان و ڕێژەی بەرهەمهێنانی ئابوورییەوە ببێتە پنتی یان ناوەندی دەسەڵات. بەڵکو دەسەڵات لە کوردستاندا چەند ناوەندێکی هەبێت و هەر ناوەندەش بە پێی شوێنی دابەشبوونی دانیشتوان و هەروەها بەپێی ناوەندی دەسەڵاتی خێڵو عەشیرەتەکان لە ڕابردوودا دابەشبووبێت و لە مێژووی نوێشدا سەرباری دابەشکردنی ئیدارەی کوردستان بەسەر چەند دەوڵەتیکدا، بەڵام لە سنووری هەریەك لەو بەشانەدا ناوەندی دەسەڵات بەپێی ناوەندی دەسەڵاتی خێڵایەتی لە ڕابردوداو دەسەڵاتی حیزبە ستراتیژ خێڵایەتیەکانی کورد لە ماوەی دواییدا، تاکو ئێستا دابەشبووبێتو بەڕێوەبچێت. بە واتا لە کوردستاندا ژمارەیەك ناوەندی دەسەڵاتی ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی بە دیرژایی مێژوو پێکهاتووەو سەرجەم ئەم ناوەندانەش بە پێی سروشتی چڕی دانیشتوان دروستبوون و بە تایبەتی دەسەڵاتە ئابووریەکان کەوتونەتە هێڵە سنووریەکانەوەو هەریەکەش تا ڕادەیەك جۆرێك لە خەسڵەتی سەربەخۆیی سنووورداری تایبەتی خۆی هەبووەو پەرتبوو و دابڕاو بووە لە ناوەندە هاوشێوەکانی تری دەسەڵات کە یان ناوەندە ئابووریە سنوور تەسکەکان بوون یان ناوەندە خیلایەتیە ئیداریە داخراوەکان بوون یان ناوەندە مەزهەبییە جیاوازەکان بوون. لە ڕوانگەی ڕوانین بۆ دروستبوونی شارەکانیشەوە، لە کوردستاندا ئەو جۆرە تێڕوانینە هەبووە کە هەر شارە وەکو یەکەیەکی جیاوازو بێ پەیوەندی بە شارەکانی ترەوە درووستبوون، کە ئەو تێڕوانینە تاکو ئێستاش لە کوردستاندا هەستی پێدەکرێت. ئەمەش دیاردەیەکی ناسروشتیە کە لە بنەڕەتەوە شێوازی دابەشبوونی دانیشتوان بەم جۆرە کەوتۆتە سنوورەکانەوە. دیارە

ئەوەش پەرەسەندنێکی نائاسایی درووست دەکات چونکە بەبێ پێکهاتنی ناوەندی سەرەکی دەسەلاّت لە مێژووی گەشەکردنی هەر گەل و ولاّتێکدا وەکو پنتێکی دیاری کراو کە ببێتە چەق و ئەوەش زیاتر بە ئاڕاستەی ناوەندی جوگرافی یان چەقی دروستبوونی بڕیاری ئیداری ئاراستەبکرێت.

دەبێ سەرجەم پنتە ئابووری و سیاسی و کۆمەلاّیەتیەکانی دەسەلاّت کە شار دروستیان دەکات لە هەموو لایەکەوەو بە هەموو ئاڕاستەکان ناوەندێك ببێتە هێزی راکێشان و کۆنترۆلکەریان، یان چەقی پێکەوەبەستنی بەش و ئاستە جیاوازەکانی ئاو ناوەندە ناوچەییە ئابوورییانە کە ئەوەش ناوەند بۆ یەکبوونی کۆمەلگە درووست دەکات. بەلاّم ئەوەی جێگای سەرنجە لە کوردستاندا ئەو ناوەندە وەکو چەقی کۆکەرەوەی بەشەکان و وەکو چەقێ کە کەسیەتی دەسەلاّتێکی خاوەن ناسنامە و خاوەن جەماوەرو بالاّدەست بێت بەسەر هەموو کۆمەلگەدا دروست نەبووە، چ وەکو ناوەندی ئابووری یان کۆمەلاّیەتی یان شارستانی چ وەکو دەسەلاّتی ئیداری سیاسی چ وەکو دەسەلاّتی ئایینی. بە واتایەکی تر گەشەی (سروشتی) دەسەلاّت بە پێی بوونی ئەو ناوەندە بەرهەم دەهێنرێ و لەوێشەوە ئاڕاستەی فەرمان دەکرێت بۆ دەوروبەرو کەنار، دەوروبەرو کەناریش بە شێوەیەکی دیسپلین کراو دەکەوێتە ژێر کۆنترۆلی ئەو دەسەلاّتەوەو پێوەی دەبەسترێت، بەلاّم لە کوردستاندا لەبەر دروستنەبوونی شارەکان لەناوەنداو لەبەر نیشتەجێ بوونی دانیشتوان لە سنوورەکاندا دامەزراوەکانی بەرێوەبردن و بەوپێیەش دامەزراوەکانی دەسەلاّت لە هێلی سنووریدا دروستبووە نەك لە ناوەندا. دەشێ ئەو پرسیارە سەرهەلبداتو بلێت ئەی خۆ گەلێك لە ولاّتانی دی ناوەندی سەرەکی و دەسەلاّتی ئیداری و پایتەختیان لە سنوورەکاندایە کەواتە بۆچی ئەو ولاّتانە یان کۆمەلگەیانە گەشەی سروشتیان نەشێواوە؟ ئەم قسەیە ڕاستە بەلاّم ئەو کۆمەلگایەنە ڕەنگە جگە لە شێوازی دابەشبوونی دانیشتوان بەپێی ناوچەی بەرهەمهێنان گرفتی تری کۆمەلاّیەتیو کەلتووریان نەبووبێتو بەر پرۆسەی داگیرکردنو دابەشکردنی دوورو درێژ نەکەوتبنو لەلایەکی تریشەوە زۆربەی زۆری ئەو ناوەندانەی ئابووری و دەسەلاّت کە لە ولاّتانی تردا دروستبوونو کەوتوونەتە ناوچەی سنووریەکانەوە، لەسەر سنوورەکانی ئاون واتە لەسەر دەریاو ئۆقیانووسەکان دروستبوون. بەلاّم بە پێچەوانەی ئەو ولاّتانەوە کە ناوەند لەسەر سنوورە ئاوییەکانیان دروستبووە، کوردستان یەکێکە لەو ولاّتە بە ژمارە هەرە کەمانەی کە هیچ سنوورێکی لەسەر دەریا نیە ئەگینا ئەگەر یەکێك لە سنوورەکانی کوردستان لەسەر دەریا

بوایە، ئەوا حاڵەتێکی زۆر سروشتی و بگرە پایەیەکی بەهێزیش دەبوو بۆ کوردستان کە ناوەندی دەسەڵات و ئابووری و سیاسی لەسەر سنووری ئاویی بوایە چونکە سنووری ئاوی مانای بوونی دەروازەیەکی هەمیشە کراوە بەسەر جیهاندا. کە لەم ڕووەوە کوردستان وڵاتێکی داخراو و خنکاوە.

دروستبوونی زۆربەی شارەکانی کوردستان لە نزیك سنوورەکان، ئەوە دەگەیەنێت کە بە پێی باری چڕی دیمۆگرافی لە سنوورەکاندا، دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکانی بەڕێوەبردن و سەرەتای دامەزراوەی کۆمەڵگەی شار لە کوردستاندا کەوتوونەتە نزیك سنوورەکانی بێگانەوەو لە بری ناوەند لە کەناردا دروستبوون. واتە ئەوەی پێی دەوترێت ناوەندی دەسەڵاتی بەرهەمهێن لە کوردستاندا لە پشتێنە سنووریەکاندا دامەزراوەو بە کاریگەری دەرەوەرش دروستبووە کە لە مێژووی کۆندا بریتین لە شارستانی میزۆپۆتامیاو گریك و ڕۆم و فارس. لە مێژووی نوێشدا دەسەڵاتی دەوڵەتیی ئەو دەوڵەتانەی کوردستانیان بەسەردا دابەشکراوە، دەوری هەبووە لەو ڕوانگەیەوە، ئەویش بە کاریگەری ڕاکێشانی ئابووری کوردستان بەرەو ناوەندو پایتەختەکانی خۆیان، بەوەش هێزی ڕاکێشان بەرەو ناوەندی کوردستان شکستی خواردووەو هێزی ڕاکێشان بەرەو سنوورەکان و دەرەوەی کوردستان سەرکەوتنی بەدەست هێناوە.

هەڵبەت ئەوە ئاشکرایە کە هەر دەسەڵاتێك خاوەنی ناوەندێکی بەهێز نەبێت وەکو چەقێکی بەهێزی بەرهەم هێن و لە ناوەندەوە کۆنتڕۆڵی کەنار نەکات بە هەموو ئاراستەیەك‌و، سەرجەم کەناریش لەژێر فەرمان‌و ئاراستەکردنی ناوەنددا نەجوڵێت ئەوە ئەو دەسەڵاتە کەسێتیەکی لاوازی دەبێت‌و ڕوخاندنیشی گەلێك ئاسان دەبێت بەتایبەتی کاتێ درێژکراوەیەکی بێ هێز بێت لە بۆشای لەڕووی دەسەڵاتەوە، ئەوا بڕینی ئەو سنورەو ڕوخاندنیشی ئاسان دەبێت، ئەگەر لە پشتیەوە هێزی پتەوی ناوەند نەبێت، بۆ نموونە ئەگەر لە کوردستاندا لە هەرکام لە دەوڵەتانی دراوسێوە هێرش بۆ کوردستان بکرێت ئەوا ڕاستەوخۆ شارەکان دەکەونە بەر ئەو هێرشە. لەپشتی شارەکانیشەوە بۆشاییەکی دیموگرافی و بەو پێیەش نەبوونی هێز هەیە. بە گوێرەی کوردستان ئەگەر هەر هێزێکی دەرەکی پشتێنەی سنووری بۆ ماوەی پەند میلێك ببڕێت، ئەوا مانای وایە هێڵی بەرگری شکاندوەو گەیشتۆتە ناوەندی لاوازو نیمچە بۆشایی کوردستان‌و دەتوانێت بەرەو ناوەند بکشێت کە ناوەندیش لەڕووی هێزو دەسەڵاتەوە لاوازەو، ئەگەر پشت بەخۆی ببەستێت توانای هیچ بەرگریەکی نیە، خۆ ئەگەر لە شێوازی جەنگی پارتیزانیدا ناوەند لەبەرئەوەی وەکو قەڵایەکی سەختی سەربازی وەهایە خۆی بپارێزێت، ئەوا

خۆ پاراستنه دوای تێکشکاندنی پشتێنەی ئاوەدانی سنوورەکانی کوردستان گرنگیەکی ئەو تۆی نابێت.

دەتوانین لێرەدا ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کەئەو بزوتنەوە چەکداریانای لەبەشەکانی کوردستاندا سەریان هەڵداوە، کاتێ فشاری زۆری داگیرکەرانیان بۆ هاتووە لە سنووری هاوبەشی سێ دەوڵەتی داگیرکەری کوردستاندا جێگای خۆپاراستنیان بۆ فەراهەم بووە، کە ئەو ناوچەیەش زیاتر دەکەوێتە ناوەندی کوردستانەوەو ناوچەیەکی سەخت و یاخیە. لێرەشەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کاتێ کورد لە حاڵەتی ئاسایی ژیاندا بووبێت و پەیوەندی لەگەڵ دەوروبەردا ئاسای بووبێت، لەلایەك لەباربوونی سنووری گشتی کوردستان بۆ نیشتەجێبوون هانی داوە لە پشتێنەی سنووردا نیشتەجێ بێت، لەلایەکی تریشەوە هێزی ڕاکێشانی دەوڵەتانی دەوروبەر وەکە ناوەندی بەهێز توانیویاننە هێزی ئابووری و مرۆیی کورد بەرەو لای خۆیان ڕابکێشن و لەو ئاقارەشدا نیشتەجێ بوون لەسنوورەکانداو لە نزیك دەوڵەتانی دراوسێی کوردستانەوە درووستبووە. هەر کاتێکیش کورد مەترسی و فشاری ئەو دەوڵەتانەی لەسەر بووبێت، واتە لە حاڵەتی نائاسای ژیانیدا پەنای بردۆتە بەر ناوەندی سەختی کوردستان بۆ ئەوەی خۆی تێدا بپارێزێت، کە ئەوەش خاسێتی جۆرێك لە خۆحەشاردانی دروستکردوە. بێگومان هەر ئەم حاڵەتانەش ئەو بۆچوونەی دروستکردووە کە پشتوو پەنای کوردەکان تەنیا چیاکانن. دەکان دۆستیان نیە جگە لە چیاکان(33) کە دەتوانین بڵێین ئەگەر ئەو چیایانە نەبوونایە کوردستان جۆرە تۆبۆگرافیایەکی تری دەبوو، دەشیا کۆمەڵگەی کوردی جۆرە پەرەسەندنێکی تری هەبووایەو ڕەنگە زەمینەی دابەشکردنی کوردستانیش لە نێوان دەوڵەتانی ناوچەکەدا وا بەئاسانی نەڕەخسایە.

سروشتی دابەشبوونی دانیشتوان و دروستبوونی شارەکانی کوردستان لە پشتێنە سنووریەکانداو بوونی شارەکانیش بە پنتی دەسەلات و بەڕێوەبردن لە مێژووی کۆندا بۆتە هۆی دروستبوونی پەیوەندی ئاڵوگۆڕکردنی بەربلاو لەنێوان کوردستان و دراوسێکانیاندا لە ڕووی ئابوریەوە. کە ئەمەش ڕێگای خۆشکردووە بۆ ئەوەی بەرهەمی ئابووری لە کوردستانەوە بە ئاسای بگوازرێتەوە بۆ دەوڵەتانی دەوروبەر. ئەمەش هاوشێوەی ئەوەیە کە چۆن گەشەی ئاسای لە کوردستاندا بواری دروست بوونی بۆرژوای پیشەسازی لەباربردووەو شێواندووە، بە هەمان شێوە ئەو ئاڵوگۆڕەی پەیوەندیش فاکتەرێکی تر بووە بۆ ئەوەی کورد ئەو بەرهەمانەی لە خۆی زیادە بە تایبەتی بەرهەمی ئاژەڵداری بگۆڕێتەوە بە پێداویستییە سەرەتاییەکانی

نیشتەجێ بوون و ژیانی نێو شاری سادەو گوندی ئەوساو ئامێرو ئامرازە تەکنیکییە سادەو ساکارەکانی کشتوکاڵ و ئاودێری، ئەمەش وایکردووە تەنانەت لە شارە دروستبووەکانی کوردستانیشدا کەمتر دیاردەی پیشەسازی سەرهەڵبداتو بگرە تا مێژوویەکی درەنگیش تەنانەت مانیفاکتۆریا بە شێوەیەکی لەبەرچاو لە کوردستاندا دروست نەبێت، ئەمەش وایکردووە کەسانی خاوەن پیشەو پیشەی درووستکردنی ئامێرە سادەکان کە دەستپێکی سەرهەڵدانی پیشەسازیو سەرەتای دەرکەوتنی چینی بۆرژوای پیشەسازییە لە کوردستاندا بە سروشتی دەرنەکەوێت. دیسان لەبەر نەبوونی ناوەندی دەسەڵاتی ئابووری و بەڕێوەبردن لە نێوەندی کوردستانداو داخورانی جوگرافیای کوردستان بە ئاڕاستەی دەرەوەو بوونی دەوڵەتانی خاوەن شارستانیش لە سنوورەکانی دەرەوەی کوردستان بوونەتە هۆی ئەوەی کە جوگرافیای کوردستان وەکو بۆشاییەك خۆی نیشانی دەرەوە بدات لە بەردەم ئەو دەوڵەتو شارستانیانەی دەوروبەریداو ئەم وەکو جوگرافیایەکی بێ ناسنامە واتە بێ خاوەن دەربکەوێت. ئەوەش وەهای کردووە ئامادەبوونی ئەو دەسەڵاتانەی دەوروبەری کوردستان کاریگەریان سنوورەکانی کوردستان ببڕێتو لە ڕووی دەسەڵاتی مەعنەوییەوە پشتێنەی سنووری کوردستان کە زۆربەی دانیشتوانی تێدا نیشتەجێ بووە بکەوێتە ژێر کۆنترۆڵی ئەو دەوڵەتو شارستانێتانەی دەوروبەری کوردستانەوە. دیسان لەبەر پشێکەوتن و گەشەی ئابووریو ئیداری و کەلتووری و بەوپێیەش پەرەسەندنی دامەزراوەکانی بەڕێوەبردن لە وڵاتانی هاوسنووری کوردستاندا، ئەو وڵاتانە کەوتوونەتە ڕاکێشانی سامانی ئابووری کوردستانو بەرەو ناوەندی فەرمانو دەسەڵاتی خۆیان کێشیان کردووە. واتە کوردستان کەوتۆتە نێوان ڕاکێشانی هێزی باڵای دراوسێکانیو هێزی لاوازی ناوەوەی کوردستان خۆی واتە لە ناوەندی خۆیشیەوە هێزی لاوازی ڕاکێشان بەرەو چەق پێگرتنی ئابووری اە ناوخۆداو هەوڵدان بۆ بە ناوەندبوونی دەسەڵاتی ئابووری لە ناوخۆی کوردستاندا بە لاوازی دەرکەوتووەو کاری کردووە هەرچەندە هێزی بە ناوەندبوونی ناوخۆ لاواز بووە بەڵام ئەوە ئاراستەیەکی درووستبووە مانەوەی ئابووری لە ناو کوردستاندا ئەگەر سەرکەوتنی بەدەست بهێنایە، بێگومان ئەگەر ئەوە بە ئاراستە پۆزەتیفەکەیدا بکەوتایەتەوە ئەوا بەو پێیە هەنگاوی بەرەو بە کوردستانی بوون لە تێکڕای بوارەکاندا هەڵدەهێنرا، بەڵام هێزی راکێشان بەرەو درووستکردنی ناوەند لە ناوخۆی کوردستاندا هێندە لاوازبووە لە بەرامبەر هێزی ڕاکێشانی بەرەو دەرەوەدا هیچ ئامادەبوونێکی نەبووە. واتە ڕاکێشانی بە هێز بە ئاراستەی درەوە هێزی ڕاکێشانی لاوازی بەرەو ناوەندی

کوردستان خۆی کوشتووە. ئەوەش بۆتە یەکێك لە هۆیە سەرەکیەکانی دروستنەبوونی ناوەند لە کوردستاندا. ئەم حاڵەتە هاوشانە لەگەڵ داخورانی تۆپۆگرافیای کوردستان بە ئاراستەی دەرەوە کە یارمەتی پوکانەنەوەی ماكو بنەمای بەرەو ناوەندی خۆو چەق بەستنی کوردستان هەرەس پێهێناوە. ئەم ڕاکێشانەی بەرەو دەرەوە بە هۆی سەرەکی لەبەرڕۆشتنی ئابووری دابنرێت. کە ئێمە لە بەشێکی تری ئەم کتێبەدا لەو باسە دواوین. بێگومان لەبەر ڕۆیشتنی ئابووری کوردستان بۆتە هۆی لە باربردن یان دواخستنو شێواندنی زەمینەی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی. هەر ئەو لەبەرڕۆشتنی ئابووریەش واتە ڕاکێشانی داهاتی ئابووری کوردستان لەلایەن دەوڵەتانی دەوروبەروە بۆتە هۆی هەرەسهێنانی بنەماکانی ژێرخانی کۆمەڵایەتی لە قۆناغێکی زوودا. ئەگەر ئەو لەبەرڕۆیشتنە نەبووایە دەشیا گەشەی ئابووری کوردستان جۆرێك لە سەربەخۆیی بوونی هەر لە سەرەتاوە وەربگرتایەوە، بەو پێیەش گەشەی سروشتی ئابووریو پەیوەندی کۆمەڵایەتی خۆیی دروست بکردایەو لەسەر ئەو زەمینەیەش پۆلێنکردنی چینو توێژە کۆمەڵایەتیەکان بە خۆیانو فەلسەفەو ئایدۆلۆژیایانەوە بە ئەنجام بگەیشتایە، یان هەر چین و توێژێکی کۆمەڵایەتی بە شێوەیەکی سروشتیو بەسەرجەم خاسێتەکانیەوە فۆرمەلە ببووایە.

کاتێك بنەمای ئابووری کوردستان دووچاری ئەو کەرتبوونە بووە لە نێوان دەسەڵاتە گەورەکانی هاووسنووریەوەو لەبەر نەبوونی ناوەندێکی دەسەڵات وەکو پنتی بەرهەم هێنەری ئەو دەسەڵاتەو خاوەن توانا بۆ کۆنترۆڵکردنی کاریگەری ئاشکرای ئەو بارە ناسروشتیە لەسەر گەشەی کۆمەڵایەتی و تاکە کەسی مرۆڤی کورد چیتر ژێرخان نەبۆتە ماکی زیندووکردنەوەی کەسێتی نەتەوەیی کوردی. هەر لێرەوە بە ئاشکرا کاریگەری نەبوونی ژێرخانێکی کۆمەڵایەتی پتەو لە مێژووی کوردستاندا دەردەکەوێت کە ئەویش دەرئەنجامی خودی ئەو جوگرافیایە لەوەیدا کە زەمینەیەکی باش و گونجاو نەبووە بۆ کشتوکاڵ کە یەکەمین هۆکاری نیشتەجێ بوون و سەرهەڵدانی دامەزراوەی کۆمەڵگەی نیشتەجێیە. لایەنی دووەم چەق بەستنی چیاکان بە ئاراستەی ناوەندی کوردستان و ئاراستەی داخوران بەرەو دەرەوە کە بۆتە هۆی دروسکردنی بۆشاییەکی دیمۆگرافی و ئابووری لە ناوەنددا و ئەوەش لە لایەك لاوازی ناوەند نیشان دەدات بۆ بوونی بە ناوەندی دەسەڵات و بڕیارو ڕاکێشانی دەوروبەری بەلای خۆیدا. ئەمە سەرباری ئەوەی لە بارنەبوونی تۆپۆگرافیای ناوەندی کوردستان بۆ بەرهەمهێنانی زۆرو پێویست دەوری بینیووە کە دانیشتوانی بە ژمارەکەمی ناوەند لە ئاستێکی دواکەوتووتردا بمێننەوە لە چاو

سنوورەکاندا چونکە ئەوە ئاشکرایە لە هەموو ڕوویەکەوە ئابووری دەوری کاریگەر دەبینێ لە ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی و ئاراستەکردنی پەرەسەندندا. هەر ئەوەش وایکردووە ئەو پەرەسەندنە کۆمەڵایەتیەی کە لە پشتێنە سنووریەکاندا ڕووی داوە، زۆرجار هەندێ لە بنەماکانی رەسەنایەتی لە دەست داوە، ئەویش بەهۆی کەوتنە ژێر کاریگەری هێزو دەسەڵاتو کەلتوورەکانی دەوروبەرەوە کە ئەوان لە بنەڕەتدا لە هێزو دەسەڵات و کەلتووری کوردی بەهێزتربوون، بێگومان ئەوەش بارێکی ئاساییە کە بێ هێز بکەوێتە ژێر کاریگەری بە هێزەوە.

ژێرخانی ئابووری پتەو دەبێتە هۆی فۆرمەلەبوونی چینی کۆمەڵایەتی خاوەن خەسڵەت و سیفاتی دیارو ئەو چینەش دەگاتە پلەی پێگەیشتنی خۆ، واتە لە مێژووی خۆیدا دەبێتە خاوەنی ئایدۆلۆژیاو فەلسەفە ئەخلاقی کۆمەڵایەتی خۆی. ئەگەر لەم ڕوانگەیەوە سەرنجی کۆمەڵگەی کوردەواری بدەین هەر لە مێژووی زانراوی ئەم کۆمەڵگەیەوە تاکو ساتەوەختی ئێستا ژێرخانێکی ئابووری پتەوی نەبووە، بگرە بە پێچەوانەوە ژێرخانێکی لاوازی هەبووەو لە زۆر قۆناغی مێژوویدا ژیان گەیشتۆتە ئاستی مەترسیو قاتوقڕی بە تایبەتی لەبەر ئەوەی سەرچاوەی ژیان ئاژەڵداریو ئەو کشتوکاڵە کەمە بووە کە کراوە.

دیارە بە شێوەیەکی زیاتریش چ بۆ لەوەڕگاو چ بۆ کشتوکاڵیش پشت بە باران بەستراوە کە ئەم حاڵەتە تاکو ئێستاش بەردەوامە. خۆ ئەگەر ساڵێك باران کەم بووبێت ئەوا چ لەوەڕگاکان و چ کشتوکاڵ دووچاری قەیران و شکست بوون و بەوەش کاریگەریەکی خراپیان لەسەر ژیانی ئابووری خەڵك هەبووەو، ئەوەش یەکێکە لەو هۆکارانەی کە زیاتر کوردی کردۆتە مرۆڤی قەدەری و ئیرادەی لێ سەندۆتەوە. لەبەر ئەو لاوازی باری ئابووریە چینە کۆمەڵایەتیەکان وەکو ئەوەی پێویستە بە شێیوەیەکی سروشتی دروست نەبوون.

مێژووی قۆناغی کۆیلایەتی لە کوردستان مێژوویەکی نائاشکراو نازانراوە، بەڵام کاتێك لەسەر نیشتەجێ بوون و گرنگیدان بە کشتوکاڵ قسە دەکرێ ڕاستەوخۆ ڕووبەڕووی لێدوان لەسەر پەیوەندی کۆمەڵایەتی فیودیالی دەبینەوە. یەکەمین هۆکارێکی گرنگ بۆ قسەکردن لەسەر ئەو پەیوەندیە بەندە بە زەویو خاوەنداریتی زەوییەوە. کاتێ باری تۆپۆگرافیای کوردستان نالەباربێت بۆ کشتوکاڵ و ئاودێری، مانای وایە خودی ئەو پەیوەندییە لە بنەڕەتدا لاواز بووە. کاتێ زەوی کشتوکاڵی لە زۆربەی زۆری ناوچەکانی کوردستاندا نەبووبێت ئیتر چۆن پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتی بەهێزی فیودیالی دروتبووە، بەتایبەتی لە ناوەندی کوردستانەوە بە ئاراستەی باکورو باکوری ڕۆژهەڵات و باکوری ڕۆژئاواش. دیارە باسی ئەم چەند ساڵەی دوای

ناکەین کە چەندین بەنداو و جۆگاو بناوان دروستکراون بە مەبەستی برەودان بە کشتوکاڵ و ئاوێردی و سەرباری سروشتی نالەباری تۆپۆگرافیای کوردستان بۆ ئاودێری لەو ڕوانگەوە کە ئاستی چەمو ڕووبارەکان بەڕێژەیەکی زیاتر لە ئاستێکی هێجگار نزمدان لە چاو زەوییە کشتوکاڵیەکاندا بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا جۆرێکی سادە لە میکانیزمەکردنی کشتوکاڵ کاری بۆ کراوە. کاتێ زەوی کشتوکاڵی کەم بوویێت و خەڵکی زیاتر پشتیان بە ئاژەڵداری بەستبێت بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی ژیان کەواتە نە خاوەندارێتی زەوی هێندە پەرەسەندوو بووە نە جوتیاریش خەسڵەت و سیفاتی چینایەتی خۆی هەڵگرتووە. دیارە جیاوازی ڕێژەی زەوی لەبار بۆ کشتوکاڵ لە نێوان چیاکان و ناوچە سنووریەکاندا بە تایبەتی لە باشوورو ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاوای کوردستاندا، یان لە نیوان ناوەندو سنوورەکاندا دەورێکی کاریگەری هەبووە لە سەر شێوازی دابەشبوون و جیاوازی چڕی دانیشتوان، کە لە سنوورەکاندا لەبەر بوونی زەوی لەباری زیاتر بۆ کشتوکاڵو کاریگەری زیاتری دەرەوەش لە سەر سنوورەکان ئاستی بەرهەمهێنان و ئابووریش لە سنوورەکاندا پەرەسەندوتر بووە لە چاو ناوەندا. هەڵبەت ئەم هۆکارە ئابوورییەش لە ناوچە سنووری و دەشتییەکاندا کاری لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کردووە. لەم بارەیەوە دێرك کەنانە دەڵێت: کوردی چیاکان، ئاغا و مسکێن لە هەمان بنەماڵەی گەورەی خێڵەکین، بەڵام لە دەشتو بانەکاندا ئەو پەیوەستبوونە کەمتر شقڵی خێڵایەتی هەیە و زیاتر پەیوەندی فیودیالیە لە کاتێکدا ئاغاو مسکێن لە هەمان بنەماڵە نین(35).

لێرەوە ئەوە ئاشکرا دەبێت کە ژێرخانی ئابووری لە دەشت و بانەکاندا لەبەر ئەوەی کشتوکاڵ سەرچاوەی ژیان بووە پەرەسەندوتر بووە سەرباری ناسروشتی گەشەی کۆمەڵایەتی لە بنەڕەتەوە، لەبەر ئەوەی کشتوکاڵ کردن بەرهەمهێنانی قۆناغێکی پەرەسەندوترە لە شوانکاریی و ئاژەڵداری بۆیە توانیوویەتی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان لە سنووری تەسکی تیرەو هۆز یان بنەماڵەکەیەوە بگوازرێتەوە بۆ ئاستی پەیوەندی فیودیالی ئەگەر چی ئەو پەیوەندییە فیودیالییە زۆر لە خەسڵەت و سیفاتە کۆمەڵایەتیەکانی بەرجەستە نەبووبن. کاتێ کە ژێرخانی کۆمەڵایەتی دەکەینە بنەما بۆ دیاریکردنی گەشەی کۆمەڵایەتی واتە دەبێ بزانین کە ناشێت ژێرخانێکی لاواز چینێکی کۆمەڵایەتی کامڵ و خاوەن ئایدیۆلۆژیا و فەلسەفەی کامڵی چینایەتی دروست بکات. کاتێ لە کوردستاندا لە بنەڕەتەوە ژێرخانی کۆمەڵایەتی ژێرخانێکی لاواز بوویێت، هەڵبەت بەو پێیەش پێکهاتەی کۆمەڵایەتیش بە هەمان شێوەیە واتە سەرجەم چین و توێژە کۆمەڵایەتیەکان بە ئیفلیجی و ناتەواوی دروستبوون و پێکهاتوون و ئەو بارە ناسروشتیەی

ژێرخانی ئابووری و شێوازی تێکەڵ و پێکەڵی کاریگەریەکی ڕاستەوخۆی لەسەر پێکهاتەی کۆمەڵایەتیش هەبووەو لەو شێوە ناسروشتیەی پێکهاتەی کۆمەڵایەتیدا خۆی بینیوەتەوە کە تێکڕا چین و توێژەکان بە جۆرێك بە نێو یەکداچوون کە لە سەرجەم خسڵەت و فەلسەفە و ئایدیۆلۆژیای چینایەتی خۆیشیان بۆ بەر جەستە نەکراوە. باری ئاڵۆزی لێکدانەوەو توێژینەوەی بنیادی کۆمەڵایەتی کوردی و مێژووی گەشە و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵگایە لێرەوە دەست پێدەکات کە مایەی نیگەرانیو بەڵگەی کەمتەرخەمیو تێنەگەیشتنیشە کە بابەتێکی وەها گرنگ تاکو ئێستا بە شێوەیەکی لە بەرچاو نەبۆتە پرسیار لە پانتایی سیۆسیۆڕۆشنبیری کوردیداو تەنانەت مێژووی سیاسیش لە کوردستاندا لەوە کەم تواناتر بووە کە پەی بەو مەسەلە ببات، چ مارکسیەکان و چ ئەوانەشی کە خۆیان بە نەتەوەیی زانیوە هەر یەکە لە تیشکە نیگایەکی خەیاڵاوییەوە لە مەسەلەکەیان ڕوانیووە، چونکە سەرباری تێڕوانینی جیاواز هیچ کام لە هەڵگرانی ئەو بۆچوونانە لە بنیادی پێکهێنەرانەی کۆمەڵگەی کوردی نەگەیشتوون و وای بۆچوون کە ڕەوتی مێژوو یەك هێڵی ڕاستەو چۆن لە ماتریالیزمی مێژوودا هاتووە هەموو کۆمەڵگەیەك با جیاوازیشی هەبێت لە بنیادی پێکهێنەرانەیاندا بەڵام هەمان شێوەی گەشەکردنیان هەیە.

سروشتی جوگرافیای کوردستان لە کلریگەری لە سەر رووبەری هەست و نەستی مرۆڤی کورد هەبووەو بەو پێیەش کاریگەری زۆری لەسەر پێکهاتنی باری هۆشیاری کورد هەبووە. بە تێکڕا کورد جۆرێك لە شانازیکردنی بە جوگرافیاو بە چیاکانەوە لا دروستبووە، لەبەر ئەوەی جوگرافیایەکی ئاڵۆزو پڕ لە چیای سەخت و یاخی و ئاڵۆزەو ئەمیش لە کاتی پێویستدا خۆی تیا حەشاردەدات. ئەوەش لە بری خۆ نواندنو خۆناساندن بە دەرەوە لەلای مرۆڤی کورد، هەستی خۆ دوورخستنەوەو خۆحەشاردانی لا دروستکردووە. ئەمەش یەکێکە لەو هۆکارانەی کە کوردیان وەکو کۆمەڵگەیەکی نێو سروشت هێشتۆتەوە. مرۆڤی کوردیش لە بری هەوڵدان بۆ هاتنە نێو مێژوو، شارستانیەت، گۆشەگیریو دوورکەوتنەوەی هەڵبژاردووەو بۆ ئەو مەبەستەش چیاکان چاکترین زەمینەیەك بوون کە خۆیان تیادا حەشار بدات.

تاکو ئێستا ئەگەر سەرنج بدەین دەبینین کە پێکهاتەی جوگرافیاو تۆپۆگرافیای کوردستان کاریگەریەکی ڕاستەوخۆی لەسەر دواخستنی گەشەی سروشتی پەیوەندی بەرهەمهێنان هەبووە. هەر ئەو کاریگەریە جێکەوتی خۆی لەسەر گەشەی کۆمەڵایەتی دیاریکردووەو ئابووری (ژێرخانی دواکەوتوو) نەبۆتە ماکی پێکهێنانی چینە کۆمەڵایەتیەکان بە شێوەیەکی تەواو هەر

بەو پێیەش گەشەی چین و توێژەکان بە ئەندازەی پێکداچوون و بە ناویەکدا کشانی چیاکانی کوردستان پێکداچوون و تێکەڵاوی یەکتر بوون، تا ئەو ساتەی کە سیفاتو خەسڵەتی سەرەکی خۆیشیانیان لە دەستداوە یان هەر لە بنەڕەتەوە ئەو سیفات و خەسڵەتە چینایەتیەیان بە دەست نەهێناوە. ئەوە سەرباری لەبەرڕۆیشتنی ئابووری کە وەکو باسمان کرد چۆن جەستەی جوگرافی و کۆمەڵایەتی کوردستانی کردۆتە جەستەیەکی بێ گیان، لەو ڕوانگەوە کە ڕۆحی ئابووری ئەم وڵاتە لەو پرۆسەیەدا لە لایەن وڵاتانی دەوروبەرەوە ڕاکێشراوەو لە جەستەی کورد دەرهێنراوە. واتە هەرچی گەوهەرو ماکی دروستبوونو پێکهاتنی کۆمەڵایەتی کوردییە مژراوەو ئەوەش بۆتە هۆی ئیفلیج کردن و بە ساوایی مانەوەی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کوردی.

نەبوونی ژێرخانی کۆمەڵایەتی پتەو بۆتە مایەی پەڕەوازەیی و دابڕانی خێڵو تیرەو عەشیرەتەکانی کوردستان لە یەکتری چونکە لاوازی ئەو ژێرخانە بۆتە فاکتەرێك کە دامەزراوەی گشتی کە توانای کۆنترۆڵکردنی کوردستانی هەبێت دروست نەبێت. هەر وەکو دواکەوتنی دروستبوونی چینە کۆمەڵایەتیەکانیش بە هەموو خەسڵەتە کۆمەڵایەتیەکانیانەوە بۆتە مایەی شێواندنی ململانێو کێشەی چینایەتیو بەوپێیەش بزوێنەری مێژووش لە کۆمەڵگەی کوردیدا شێواوەو ناکرێت لە دیدو بۆچوونی مارکسیانەوە بۆی بڕوانرێتو بە هۆکاری ئابووری و ململانێی چینایەتی دابنرێت، هەروەك بزوێنەری مێژوو لە کۆمەڵگەی کوردیدا هەرچۆن فاکتەری ئابووری نییە بەتەنیا هەروەها بەتەنیا خوێن و دەمارگیریش نییە (36) بەڵکو دەشێ بزوێنەری مێژوو لە کۆمەڵگەی کوردیدا لە یەکگرتنەوەی هەموو ئەو هۆکارانە پێکبێت کە دەوریان دەبێت لە جوڵاندنی کۆمەڵی پەرتبووی کوردیدا بە ئاڕاستەی یەکگرتنەوەو یەکبوونو یەکێتی دروستکردن لە سنووری گشتی نەتەوەدا.

وەك گوتمان ئەو بارە ئابووریە شێواوە کەنیتوانیووە پێکهاتنی کۆمەڵایەتی بە سرشتی برجەستە بکات کایگەری لەسەر دواکەوتنی دروستبوونی هەستی نەتەوایەتی کوردی هەبووە، ئەگەر چی هەستی نەتەوایەتی کوردی لە دوا چارەکی سەدەی نۆزدەدا بە ئاشکرا دەرکەوتووەو نموونەی دیاری ئەو دەرکەوتنەش لە ڕاپەڕینی شێخ عوبێدەڵڵای نەهریدا ئاشکرا دەبێت هەرچەند پێش ئەوەش هەستێکی لەوجۆرە لە لای بنەماڵەی بەدرخانییەکان هەبووە بە تایبەتی لە راپەڕینی بەدرخانیەکاندا لە دەیەی پێنجەمی سەدەی نۆزدەیەمدا. دواتریش دەرکەوتنی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی لە دوا ساڵەکانی ئەو سەدەیەدا بەڵگەی زیندووی سەرهەڵدانی هەستی نەتەوەییە.

بەڵام لە ڕوانگەی ڕوانینەوە بۆ پەیوەستکردنەوەی سەرهەڵدانی هەستی نەتەوایەتی بە دەرکەوتنی چینی بۆرژواوە، ئەوە ناسروشتی گەشەی ئابووری بە کاریگەری ناسروشتی بوونی تۆپۆگرافیای کوردستان لە دوو ڕووەوە ڕۆڵی هەبووە لە دواخستنی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی و دەرکەوتنی هەست و هۆشیاری نەتەوایەتیدا. یەکەمیان بریتییە لە لاوازی خودی ئەو ژێرخانە کۆمەڵایەتیە کە نەیتوانیوە زەمینەی پێکهێنانی سەرخانێکی کۆمەڵایەتی پتەوو بەهێز بڕەخسێنێ کە هەستو هوشیاری نەتەوەیی دەکەونە ئەو پانتاییەوە. هەڵبەت مەبەست لەم قسەیەش ئەوە نییە کە سەرخان ڕەنگدانەوەیەکی میکانیکیانەی ژێرخانی ئابووریەو هەتا ژێرخان کامڵ نەبێت ئیتر ڕەگەزەکانی هەستو هوشیاری نەتەوەیی دەرناکەون، نەخێر ئەو ڕەگەزانە دەردەکەون بەلاّم ئەگەر سیستێمێکی ئابووری یەکگرتوو بوونی نەبێت ئەوا هەستی نەتەوایەتیش بە شێوەیەکی یەکگرتوو دەرناکەوێت، بەڵکو بە شێوەی پچڕ پچڕ و ناوچەیی دەبێت و زۆر جار دەبێە هاوشێوەی هەرێمگیریو سنووردارێتی خێڵایەتی لە کاتێکدا هەستی نەتەوایەتی دەبێت هەموو جەستەی نەتەوە بگرێتەوە و هەموو سنوورەکانی نێوان بەشەکانی نەتەوە یان کۆمەڵ هەڵبوەشێنێتەوەو نەتەوە بکاتە یەکەیەکی یەکگرتوو.

دووەمیان لەبەر ئەوەی بۆرژوای کوردی وەکو چینێکی کۆمەڵایەتی لە ئەنجامی لاوازی ژێرخانی ئابووری کوردستان و کاریگەریەکانی داگیرکردنی بەردەوامدا وەکو چینێکی کامڵی کۆمەڵایەتی دروست نەبووەو بۆرژوایەکی سروشتی نەبووە لە ئەنجامی گەشەی ئاسایی مێژووی و لە هەناوی قۆناخی فیۆدیالیدا دروست بووبێتو خاوەنی کەسێتی کۆمەڵایەتی خۆی بێت، لەسەر ئەو بنەمایەش لە گەوهەریدا داواکارییە دیموکراتیەکانی نەتەوەی هەڵگرتبێت، بەوپێیەش دروستکردنی دەوڵەتی نەتەوەیی بە ئەرکی خۆی بزانێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە بورژوایەکی ناتەواوە لە رووی خەسڵەتی چینایەتیەوەو زیاتر بە کاریگەری دەرەوە دروستبووەو لەبری هەڵگرتنی دروشمی گۆڕانکاری جۆرێك لە خۆپارێزی پەیڕەو دەکاتو سیمایەکی مشەخۆرانەو قاچاخچیانەی هەیە چونکە لەسەر بنەمای گەشەیەکی ناسروشتیو لە زەمینەیەکی نائاسایدا دروستبووە. ئەم حاڵەتەش ڕۆحی شۆرشگێڕێتی کوشتووە بەو مانایەی کە ئامانجی گەیاندنی نەتەوە بێت بە ڕۆحی ڕەهای کۆمەڵگە کە لە ڕووانینی هیگڵەوە مەبەست لە ڕۆحی رەهای کۆمەڵگە گەیشتنە بە ئاستی دروستکردنی دەوڵەت، ئەگەرچی مەرج نییە مەبەست دەوڵەتی ئیتینکی بێت بەو ئەندازەیەی مەبەستی دەوڵەتە بۆ کۆمەڵگە وەکو ئاستێکی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کە دەشێ بەمەی دواییان بگوترێت دەوڵەتی نەتەوە یان دەوڵەتی گەل. بەلاّم لە

کوردستاندا نە دەوڵەتی ئیتینکی کوردی دروستبووە نە دەوڵەتی گەلی کوردستان واتە لەگەڵ کەمایەتیە ئیتنیکییەکانی تردا نە دەوڵەتی کۆمەڵگە کە مەبەست لەمەشیان گەیشتنی کۆمەڵگەیە لە رووی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیەوە بە ئاستی بەرهەمهیچنانی دەوڵەت.

تاکو ئێستا یەکێك لە هۆکارە ناوخۆییەکان کە دەوری سەرەکیان هەبووە لە نەگەیشتنی کورد بە ئاستی دەوڵەتدا نەبوونی سیماو بنەماکانی یەکێتی و یەکبوونە کە لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتیدا دامەزراوەکانی خێڵو عەشیرەت وەکو دامەزراوەی کۆمەڵایەتی سنووورداری ناوچەیی بە جۆرێك ڕاهاتوون کە بوون بە خاوەنی ستراتیژێك کە ستراتیژی ژیانە لە سنوورێکی تەسك و دیاری کراوداو لە ژێر سایەی دەسەڵاتی ناوخۆدا کە ئەوەش بنەمای یەکگرتنەوەو یەکبوونی لاواز کردووە چونکە لەو سنوورە تەسکەی دەسەڵاتی خێڵدا، سەرخێڵ خۆی دەسەڵاتداری یەکەمە بەڵام لە یەکگرتنەوەدا بێگومان ئەو دەسەڵاتە لە دەست دەداتو دەبێ مل کەچی دەسەڵاتی نەتەوەیی و دیسپلینی کۆمەڵایەتی بێت لەسەر ئاستی هەموو کۆمەڵگە.

دیارە ئەوەشمان باسکرد کە خێڵایەتی کوردی لەبەر ئەوەی کە خێڵایەتیەکی ناسروشتی بووە توانای دروستکردنی فیدراسیۆنی لە نێوان خۆیدا نەبووە، ئەگینا دەشیا کورد دەوڵەتی خێڵایەتی لە قۆناغێکی ژیانی کۆمەڵایەتی خۆیدا دروستبکردایە، بەڵام ئەوەش ڕووی نەداوە، هەر بۆیە عەقڵوو ستراتیژی باڵادەست لە کوردستاندا لەکۆنەوە سەرباری هەندێ سیمای وەرگیراوی کۆمەڵگە پێشکەوتووەکان، یان ڕووکەشی کۆمەڵگەی مەدەنی ئەوەی هەیەو ئامادەیە عەقڵ و ستراتیژی خێڵایەتیە. هەڵبەت ئەمەش بە کەم سەیرکردنی کرمەڵگە ناگەیەنێت بەو ئەندازەی کە دیاریکردنی بنەماکانی پێکهاتنی ئەم کۆمەڵگەیەو سروشتی پەرەسەندن و سەرهەڵدانی هەست و هوشیاری نەتەوەییە، شان بە شانی ئاخاوتن لەسەر لایەنە لاوازەکان و لایەنە بەهێزەکان لە بوونی کۆمەلایەتی ئێمەدا. بێگومان عەقڵ و ستراتیژی خێلایەتی لە کۆنەستی کۆمەڵایەتی کوردیدا پانتاییەکی فراوانی داگیرکردووەو تەنانەت (تاکە) شوێنکەوتووەکانی سیمای شارستانیو خوازیاری درووستبوونی کۆمەڵگەی مەدەنیش تەنها لە کاتی ئاسایدا دەتوانن بەو ڕووکەشە خۆیان حەشار بدەن، ئەگینا لە هەموو بارێکی شلۆقو لە هەموو کاتێکی نائاسایدا دەگەڕێنەوە بۆ سەر ئەسڵی خۆیان واتە بۆ مومارەسەکردنی هەمان عەقلیەت کە عەقلیەتی خێڵایەتیە. من پێم وایە کۆمەڵگەی کوردی هەتا نەگات بە ئاستێکی تری پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانو هەتا گیانی یەکگرتنەووەو یەکبوون کۆنترۆڵی هەموو بەشو پێکهاتەکانی کۆمەڵگە نەکاتو هەموو سنوورەکانی خێلایەتی هەڵنەوەشێنێتەوەو بەو پێیەش

شوێنەواری نێگەتیڤی تۆپۆگرافیا لەسەر دابەشبوونی خێڵەکانو دابەشبوونی دیموگرافی نەسڕێتەوە، ناشێت زەمینەی گونجاو بۆ ڕێنیسانسو بوژاندنەوەی نەتەوەیی بڕخسێ و هەر بەو پێیەش کۆمەڵگەی کوردی لە ڕووی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیەوە هەنگاوی دیاری بەرەو بە دەوڵەت بوون و بەوپێیەش هەنگاوی بەرەو بە مەدەنی بوون هەڵبنێت.
ئێستا بێگومان ئاشکرا دەبێت کە مێژووی گەشەی کۆمەڵایەتی لە کوردستاندا ڕێگایەکی سروشتی لەبەر نەگرتووەو دووچاری شێواندنو لادان هاتووە، ئەویش لە ژێر کاریگەری چەندین هۆکاردا کە یەکێك لە گرنگترین ئەو هۆکارانە بریتییە لە نالەباری تۆپۆگرافیای کوردستان، ئەم هۆکارە هەر لە غۆناغی نیشتەجێ بوونەوە دەورێکی ئاشکرای هەبووە لە شێوازی نیشتەجێ بوون لە کوردستانداو بە تایبەتی بووتە هۆی ئەوەی کە هەر خێڵ و عەشیرەتێکی کوردی بەسەر چەندین ناوچەی دوور لە یەکتردا پەرتوبڵاو بکاتەوەو، هەر ژمارەیەکی کەم لە خەڵکی دابڕاوو ناپەیوەست و دوور لەوانی تر ژیان بەسەر ببەن. ئەوەش مرۆڤی کوردی لە ژیانی پەرەوازەییو تەنیاییو گۆشەگیریدا ڕاهێناوەو ئاسۆی بینینی تەسك کردۆتەوە و لە یەکگرتن و یەکێتی و یەکبوون دووری خستۆتەوە. ئەمە جگە لەوەی ئەم تۆپۆگرافیا نالەبارە لە ڕووی ئابووریەوە جۆرێك لە قایلبوون بە بەشی خۆکردنی دروستکردووەو هەموو ئەمانەش دەوریان هەبووە لەوەدا کە بنەمای ئابووری بەهێز لە کوردستاندا پێکنەیەت، یان پەیوەندیەکانی خوێنو خزمایەتی بە جۆرێك لە باری سروشتی خۆی لایداوە کە نەیتوانیووە لە قۆناغی فیودیالیدا فیدراسیۆنی نێوان خێڵەکان پێکبهێنێت و لەو قۆناغەدا زەمینەی جۆرێك لە یەکبوون بڕەخسێنێت، کە دەشیا بۆ قۆناغەکانی دواتر لەسەر زەمینەی بوونی ئەو یەکێتیو یەکبوونە کۆمەڵگەی پەرتو دابەشبووی کوردی بە تەواوی وەك یەکەیەکی یەکگرتوو پێکەوە هەموو خێڵو عەشیرەتەکانی، هەموو چین و توێژەکانی بە هێزێکی مەعنەوی پتەوو بەهێز پێکەوە ببەسترایە کە ئەویش هێزی مەعنەوی هەستکردن بە هاوڕەگەزی و هاوبەرژەوەندێتی و هاوچارەنوسییە، کە ئەو هەستکردنەش تەنیا کاتێ سەر هەڵدەدات کە هەستی نەتەوایەتی بە جۆرێك پەرەی سەندبێت بەسەر سنووری خێڵدا تێپەڕبووبێتو بنەمای عەقڵ و ستراتیژی نەتەوەیی لە شوێنی عەقڵ و ستراتیژی خێڵدا کاربکات. ئەوەش ئەو قۆناغەیە کە زەمینەی سەربەخۆییو دروستکردنی دەوڵەتی نەتەوەیی بەرەو پێکهاتن دەچێت. کە بێگومان سەرباری ئەو کەموکورتیانەو سەرباری ئەو بەربەستانە، مێژووی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی بە جۆرێك دەڕوات کە ئەو کۆرپەلەی دەوڵەتەی کە کۆمەڵگە لە هەناویدا هەڵی

گرتووە لە دایك دەبێت. دیارە كۆمەڵگەی كوردەواریش هەر دەگات بە ئاستی لە دایك بوونی ئەو كۆرپەلە سەرباری بەربەست و كەموكورتیەكان.

سەرچاوەكان:

1-مینۆرسكی- كورد، وەرگێڕانی: حەمە سەعید حەمە كەریم- بەغدا- 1984-ل 33.

2-Martin Van Brunssen. Agha, Shaikh and State- Zeedboohs- 1992- p 11.

3-الدكتور محمد عابد الجابری- العصبیه والدوله- بغداد- دار الپقافه العامه -ص253.

4-هەمان سەرچاوە – ل264

5-عەتا قەرەداخی – لە عەقڵی شاخەوە بۆ ستراتیژی شار – ڕۆنامەی نیشتمان. ژمارە (2 3)ی ساڵی 1993.

6-مگاع صفدی-ستراتیجیه التسمیه-بغداد- دار الشۆون الپقافه العامه- 1986- ص 141.

7-عەبدوڵڵا عەمەر-جوگرافیای هەرێمیكوردستانی عێراق-بابەتی بەرزی و نزمی ڕوی زەوی هەرێمی كوردستان-هەولێر-1999-ل49.

8-هەمان سەرچاوە -ل84.

9-الدكتور جمال رشید احمد -دراسات كردیه فی البلاد سورباتو -بغداد- 1984- ص102.

10-هەمان سەرچاوە-ل102

11-هەمان سەرچاوە ل102

12-Henry fied and E. J. R. The Kurdish Tribes The Anthropology of Iran and Iraq –p.4.

13- شامیلوف- حول الامسأله قگاع بین الكرد- ت: الدكتور كمال مڤهر احمد – الگبعه الپانیه – بغداد-1984- ص42.

14-اشلی مونتاغیو -البدائیه- ترجمه -محمد عصفور- كویت 1982 ص295.

15- شاملیوف- حول المساله الاقگاع بین كرد -36.

16-شەرەفخانی بەدلیسی -شەرەفنامە- وەرگێڕی هەژار -ل98.

17-Thomas Boiss –The Kurd- Tran- M. Welland- Berrut- 1966- p.2.

18-Martin. Van Brunssin- Agha. P.11.

19-عەلادین سوجادی –مێژووی ئەدەبی کوردی- بغداد- 1952- ل469.
20- زینفون –مسیره العشره الاف عبر کردستان- ترجمه: المهندس صلاح سعدالله – بغداد- 1973ص 34.
21-Georges Roux –Ancient Iraq- p. 178.
22–ابن خلدون –المقدمه –الجزو الپانی –دار الجیل- ص 446.
23- الدکتور فؤاد حمه خورشید – اللغه الکردیه –التوزیع الجغرافی للهجاتها–بغداد- 1983- ص 27.
24–شەرەفخانی بەدلیسی –شەرفنامە- وەرگێرانی هەژار – ل37-38.
25–گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد –ژماره (21–22) –ل 71.
26-Thomas Boiss –The Kurd-p.3
27–فریدریك انجلس –اصل العائله والملکیه الخاصه والدوله –دار التقدم- موسکو –ص
28–الدکتور محمد عابد الجابری –تکوین العل العربی.
29–عەبدوڵڵا غەفور –جوگرافیای دانیشتوانی کوردستان–سوید- 1994 –ل 20.
30–ابن خلدون –المقدمه- الجزو الپانی –ص 441.
31-Thomas Boiss –The Kurd-p31-32
32–عەتا قەرەداخی –چەمکی دەوڵەت- دامەزراوی میرنشین –سایمانی – 1999.
33-John Bulloch, and Harvy Morris- No Friends But the Mountains- Penguin Books- 1993- p.p.73
34–مەسعود محەمەد- حاجی قادری کۆیی .
35-Derk Kinnane- The Kurds of Kurdistan- London- 1961 – p.8.
36–عەتا قەرەداخی –چەمکی دەوڵەت- سلێمانی- 1999- ل4.

بەشی دووەم

خێڵایەتی کوردی و ئاستەنگەکانی بەردەم دروستبوونی فیدراسیۆن

سەرەتا:

مەبەست لە فیدراسیۆنی خێڵایەتی کۆبونەوەو لێکنزیکبوونەوەو هاریکاریو پەیمان بەستن و دواتر یەکگرتنە لە نێوان خێڵ و عەشیرەتەکانی کۆمەڵگەدا بەگشتیی یان لە نێوان بەشێك لە خێڵو عەشیرەتەکانی کۆمەڵگەیەکدا کە پێکەوە یەکەیەکی گەورەتر لە ڕووی قەوارەو هێزو ژمارەوە پێکدەهێننو سەرکردایەتیەکی یەکگرتوویان دەبێت، ئەو سەرکردایەتیەش ناوەندی یەکەمی بڕیارو دەسەڵات دەبێت.

تاکو ئێستا بنیادی پێکهاتنی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی لە ڕووی چین و توێژە کۆمەڵایەتیەکانەوە، لە ڕووی خێڵ و عەسیرەتەکانەوە، لە ڕووی لادێو شارەوە، بنیادێکی تێکەڵوپێکەڵەو نەتوانراوە شیکردنەوەی بابەتیانەی بۆ بکرێت و شوێنی هەریەکە لەو ڕەگەزە پێکهێنەرانە لە ڕووی ئامادەبوون و جووڵە و ئیشکردنەوە دیار بکرێت و لەسەر بنەمای هەر ئەو دەرئەنجامانەش کە لە شیکردنەوەیەکی هەمەلایەنەی لەو جۆرەوە بە دەست دێت سرووشتی کۆمەڵایەتی و ئاستی ژیان و قۆناغی مێژوویی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی و جۆرەکانی ململانێی ناوخۆی کۆمەڵایەتی و پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانیش دیاریبکرێت: هەر لە ڕێگای توێژینەوەی سەرجەم توخمو ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی ئەم کۆمەڵگەیەوە دەتوانرێت توێژینەوەی سروشتی گشتی کۆمەڵگەکە بکرێتو وەکو یەکەیەکی کۆمەڵایەتی سەربەخۆ لە ڕێگای لێکۆڵینەوەی بەشەکانییەوە، لێکۆڵینەوەی ئەو یەکەیە بکرێت. دکتۆر عەلی وەردی دەڵێت: چۆن دەشێت توێژینەوەی کۆمەڵگەیەکی گەورە بکرێت هەتا توێژینەوەی بەشە بچووکەکانی ئەو کۆمەڵگەیە یەك یەك نەکرێت (1).

دەشێ ئەم وتەیەش بە دوو ئارستە لێکبدرێتەوە بە گوێرەی کۆمەڵگەی دابەشکراوی کوردی. ئاراستەی یەکەم بریتییە لە بەشە پێکهێنەرەکانی ئەم کۆمەڵگەیە واتە مەبەست ئەو چینو توێژو خێڵو عەشیرەتانەیە کە کۆمەڵگەی کوردی پێکدێنن. ئاراستەی دووەم مەبەست بەشەکانی

نەتەوەی کورد یان کۆمەڵی کوردیە کە چۆن داگیرکەران لە رووی سیاسی و ئیدارییەوە لە نێوان خۆیاناد دابەشیان کردووە، کە سەرباری زۆر سیفات و خاسیەتی هاوبەش بەڵام دەشێ دابەشکردنی سیاسی و ئیداری کۆمەڵگەی کوردی جۆرێك لە جیاوازی لە نێوان بەشەکانی ئەم کۆمەڵگە گەورەیەدا دروست کردبێت و هەریەکە لەو بەشانە پێویستی بەوە بێت توێژینەوەی تایبەتی بکرێت.

لە ئەنجامی توێژینەوەی هەمەلایەنەی بنیادی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردیدا دەشێ چەند پرسیارێك سەرهەڵبدەن. وەکو ئەوەی کۆمەڵگەی کوردی چ جۆرە کۆمەڵگەیەکە؟ ململانێی کۆمەڵایەتیەکان لەم کۆمەڵگەیەدا چ جۆرە ململانێیەکن؟ پەیوەندی نێوان یەکە پێکهێنەرەکانی ئەم کۆمەڵگەیە چ جۆرە پەیوەندییەکە"ئایا لە قۆناغەکانی ڕابردوودا هاریکاری و یەکێتی لە نێوان خێڵ و عەشیرەتەکانی کورددا دروستبووە؟ ئایا فیدراسیۆنی خێڵایەتی پێکهاتووە؟ ئەگەر پێکهاتووە ئایا بۆچی لە ئەنجامی ئەو پێکهاتنەدا دەوڵەتی خێڵ بە پشت بەستن بە کەلتووری خێڵ و عەقڵی خێڵ بۆچی درووست نەبووە؟ ئایا درووستبوونی دەوڵەتی خێڵ لە قۆناغی ژیانی فیودیالیدا بۆ ئەو کۆمەڵگەیانەی کە بە سرووشتی بەو قۆناغەدا تێپەڕیوون چ گرنگییەکی هەبوو بۆ قۆناغەکانی دواتریان؟

ئەی ئەگەر فدراسیۆنی خێڵایەتی کوردی پێکنەهاتووە، دەبێ بپرسین بۆچی پێکنەهاتووە؟ ئەو پێکهاتنە چ دەورێکی پۆزەتیف یان نێگەتیفی بینیووە لە مێژووی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵگایەدا؟ ئەمانەو چەندین پرسیاری تریش کە دەکەونە سنووری ئەو ناونیشانەوە کە لە سەرەوە دامان ناوەو پەیوەستن بە بنیادی پێکهێنەری کۆمەڵگەی کوردی و میکانیزمی کارکردنی سەرجەم توخ و ڕەگەزەکانی ئەو بنیادەوەو دەشێ لەو چوارچێوەیەدا لێکدانەوە بکرێت. ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵدەدات لە دوای وەڵامی ئەو پرسیارنە بگەڕێت بەو مەبەستەی تیشك بخاتە سەر واقعێك کە هەمووماﻥ تیایدا دەژین، بەڵام نە بیر لە تایبەتمەندیەکانی ئەو واقیعە دەکەینەوە، نە پەیش بەوە دەبەستین کە تایبەتمەندیەکانی ئەو واقیعە چییەو چ کاریگەریەکی لەسەر بوون و چارەنووس و دوا ڕۆژمان هەیە.

بنیادی پێکهاتنی کۆمەڵگەی کوردی:

لێرەدا نامانەوێت بگەڕێینەوە بۆ قسەکردن لەسەر بچوکترین یەکەی پێکهێنەری کۆمەڵگە کە خێزانە کە ئەو یەکەیەش لەو کاتەوە پێکهاتووە کە مرۆڤ سنووری لە نێوان خۆی و زیندەوەرانی

تردا دیاریکردووە. خێزان لەگەڵ ڕەوتو پەرەسەندنی ژیاندا گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، چ لەشێوەی پێکهاتن و دەسەڵاتدا چ لە ئاراستەکردنی دەسەڵات و ناوەندی دەسەڵاتدا بە پێی قۆناغەکانی دەسەڵاتی ژن یان پیاو. واتە بە پێی سیستەمی خێزانی دایکسالاری یان باوکسالاری. کۆمەڵگە لە شێوازێکی پەیوەندیەوە گواستراوەتەوە بۆ شێوازێکی تر. بەهەرحاڵ ئەو مێژووە ئەوەندە کۆنە تەنیا دەکرێت لە شێوەی گشتیدا باسی لێوەبکرێت و ئاماژە بۆ سیفات و خاسێتو سیما گشتیەکانی بکرێت. ئەو سیفاتە گشتیانەی کە لە ئەنجامی توێژینەوە ئەنترۆپۆلۆژییەکانەوە بە دەست هاتوونو کۆکراونەتەوە تا ئەندازەیەکی دیار سرووشتی ئەو کۆمەڵگەیە لەو مێژووەدا دەردەخەن. تاکو ئێستا ئێمە نازانین پێکهاتەو سروشتو بنیادو چۆنیەتی پێکهێنانی سەرەتایترین خێزانی کوردی چۆن بووە، کە ئەو خێزانە وەکو یەکەیەکی سەرەتایی بنەمای پێکهێنانی کۆمەڵگەی کوردی سەیر دەکرێت.

سەرجەم ئەو توێژینەوە بە ژمارە کەمانەی کە لە بواری کۆمەڵناسی کوردیدا کراون نەیانتوانیوە لە دوای دیاریکردنی سەرەتاترین قۆناغ بگەڕێن کە کورد تێیدا وەکو کۆمەڵگە دەرکەوتووە، بگرە تاکو ئێستاش زۆربەی توێژینەوەو نووسینەکان لەسەر کۆمەڵگەی کوردی دەربارەی دیاردە ئاشکراو بینراوو لەبەرچاوەکانن، یان دەربارەی سیفاتو دەرئەنجامەکانن لە بری ئەوەی دەربارەی بنیادی پێکهێنەری ئەم کۆمەڵگەیەو میکانیزمی کارکردنی ئەو بنیادەبن بە هەموو بەشو توخمو ڕەگەزەکانییەوە. لە بارەی پەیوەندی کۆمەڵناسیو بنیادی کۆمەڵایەتیو دیاردە کۆمەڵایەتیەکانەوە کە (ئەدرنۆ) بە پەیوەندی نێوان چەمکی کۆمەڵناسی جەدەلی و بواری پیادەکردن ناوی دەبات دەڵێت: ئەوەی دەمەوێت لە بارەیەوە بدوێم پیادەکردنە بە واتایەکی پڕ ماناو تەواو، مەبەست لەوەش ئەو پیادەکردنەیە کە پەیوەندیی بە بنیادی گشتی کۆمەڵگەوە هەیە نەك پەیوەندی بە هەندێ دیاردەی کۆمەڵایەتیەوە هەبێت (2). بەڵام بە پێچەوانەی ئەو بۆچوونەوە ئاخاوتنو پیادەکردنی هەندێ لێکۆڵینەوی سادەی کۆمەڵناسی کوردی بە گشتیی لەسەر دیاردە کۆمەڵایەتیەکان دەکرێن و لە ئاکامی ئەوەشدا ئەو لێکۆڵینەوانە ناتوانن ببنە لێکۆڵینەوەی زانستیانە لە بواری کۆمەڵناسی کوردیدا، بەڵکو پشتبەستن بەو دیاردانە وەکو بنەما بۆ ئاخاوتن لەسەر کۆمەڵگەی کوردی کاریگەری نێگەتیفی هەیە لەو ڕوانگەیەوە کە ئەو جۆرە لێکۆڵینەوانە هەندێ دیاردەی کۆمەڵایەتی دەکەن بە بنەما بۆ ئاخاوتن لەسەر کۆمەڵگەی کوردی کە لە ڕاستیدا ئەو دیاردانە بەشی زۆریان دەشێ بە کاریگەری هۆکاری دەرەکی دەرکەوتبن یان لە کۆمەڵگەکانی ترەوە خواسترابن. بۆ نموونە لە ڕێگای بوونی زانکۆوە یان

لەسەر بنەمای ژمارەی خوێندنگەکان یان لەسەر بنەمای ژمارەی ئەو ڕێکخراوە بە ناو مەدەنیانەی کە هەن، ئەو جۆرە لێکۆڵینەوانە کۆمەڵگەی کوردی بە کۆمەڵگەیەکی شارستانی دادەنێن. لەسەر بنەمای بوونی گۆڤارو ڕۆژنامەو چاپو بڵاوکردنەوە کۆمەڵگەی کوردی بە کۆمەڵگەیەکی خوێنەوار دادەنێن، لە ڕێگای بوونی ڕێکخراو و سەندیکا و کۆمەڵە جۆراو جۆرەکانەوە دەگوترێت کۆمەڵگای کوردی کۆمەڵگەیەکی دیموگراتی هاوچەرخە.

لە بەرامبەر ئەمانەدا لە ڕێگای شەڕو یەك کوشتنی دوو تیرە، یان دوو خێڵو عەشیرەتەوە لەسەر لەوەڕگا یان لەسەر زەوی کشتوکاڵ یان لەسەر بەرژەوەندی مەعنەوی، دەگوترێت کۆمەڵگەی کوردی کۆمەڵگەیەکی خێڵایەتی دواکەوتووی سەرەتاییە. هەموو ئەم دیاردانەو چەندین دیاردەی تری لەم جۆرانە چ باش و چ خراپ لە ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردیدا ناشێت بکرێن بە بەڵگەو بنەما بۆ دیاریکردنی ئاستو شێوازی ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی چونکە ئەم دیاردانە دەرئەنجامی ژێرخانی کۆمەڵایەتی کوردیو بنیادی پێکهێنەری کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردین، لەبەر ئەوە ئەگەر لێکۆڵینەوەو توێژینەوەی کۆمەڵایەتی کوردی خۆی بەو بنیادەوە خەریك نەکات ناتوانێت ئەنجامی باش بدات بەدەستەوە. ئێمە پێشتر باسی یەکەی سەرەکی پێکهاتنی کۆمەڵگەمان کرد کە خێزانە، بەڵام خێزان وەك یەکەیەکی سەرەکیو سەرەتایی سیمایەکی گشتیو لەیەکچووی هەیە لە کۆمەڵگە جیاوازەکاندا. هەر بۆیە ناکرێت تەنیا لە سنووری توێژینەوەی خێزاندا بتوانرێت سەرجەم بنەما شاراوەکانی کۆمەڵگەی کوردی ئاشکرا بکرێت. بەڵام خێزان لە کۆمەڵگەی کوردیدا یەکەیەکی فراوانتر پێکدێنێت کە ئەویش یەکەی خێڵو عەشیرەتە. خێڵو عەشیرەت ئەو بنەمایانەن کە وەکو پێکهێنەری سەرەکیو دیاردەی کۆمەڵگەی کوردی ئامادەبوونی تەواویان لە ڕووی پێکهاتنو عەقڵ و ستراتیژو دابونەریتی کۆمەڵایەتی کوردیەوە هەیە. واتە کۆمەڵگەی کوردی بریتییە لە یەکەیەکی فراوانتر کە سەرجەم خاسێتەکانی خێڵ و عەشیرەتی کوردی هەیە. هەر بۆیە لە ڕووی توێژینەوەی کۆمەڵناسییەوە لە سنووری ئەم کۆمەڵگەیەدا باشتر وایە یەکەی خێڵ و عەشیرەت بکرێت بە بنەمای توێژینەوەی لێکۆڵینەوە.

کەواتە ئەگەر بمانەوێت لە پێکهاتنی کۆمەڵگەی کوردی بدوێین دەبێت قورساییەکی تەواو بخەینە سەر تۆژینەوەی پێکهاتەی دامەزراوەی خێڵو عەشیرەتو خودی ئەو پێکهاتەیەو سروشتی دروستبوونو میکانیزمی کارکردنو جووڵەی دەستنیشان بکەین، ئەویش نابێت لە ڕێگای کارکردن لەسەر دیاردە کۆمەڵایەتیەکان هەوڵی تێگەیشتن لەو بنیادە بدرێت، بەڵکو

دەبێت شیکردنەوەی خودی بنیادەکە بکرێت واتە توێژینەوەی یەکە یان دامەزراوەکانی خێڵو عەشیرەت دەروازەی یەکەمە بۆ خوێندنەوەی بنیادی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی.

خێڵ و عەشیرەت چین؟

زۆربەی کات زاراوەکانی خێڵو عەشیرەت یات خێڵایەتی و عەشیرەتگەری وەکو جۆرێك لە رەخنە بە کاردەهێنرێن بۆ نیشاندانی شێوازی دواکەوتووی پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانو خودی کۆمەڵگەش چونکە تاکو ئێستا ئەوەی لای ئێمە جێگای گرتووە ئەوەیە کە خێلایەتیو عەشیرەتگەری دیاردەی کۆمەڵگەی دواکەوتوو پاشکەفتوو لە مێژوو بە جێماون. بەڵام ئێمە پێمان خۆش بێت یان نا واقیعێکی کۆمەڵایەتی هەیەو ئێمە تیایدا دەژینو مەحکومین بە دەسەڵاتو جۆرو ئاڕاستەی پەیوەندییەکانیو بەبێ دەست پێکردنی پرۆسەیەکی گەورەو هەمەلایەنە لە گەشەو پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی ناتوانین هەنگاوی بەرەو دەربازبوون لەو بارە هەبووە هەڵبهێنین کە ئەویش واقیعی خێڵایەتی کوردییە.

خێڵ یان عەشیرەت ئەو پێکهاتە کۆمەڵایەتیەیە کە لە بنەڕەتدا لە یەك خێزانەوە کەوتوونەتەوە واتە نەوەی یەك باوکنو نەوە لەدوای نەوە ژمارەیان زیاترو سنووری پەیوەندیان فراوانترو هێزی پێکەوەبەستنیان کە پەیوەندییەکانی خێڵ یان عەشیرەتە واتە پەیوەندی خوێنو خزمایەتی کە دەبنە هۆی پێکەوە گرێدان و پێکەوە بەستنیان، کە لەگەڵ فراوانبوونی رووبەری ئەو یەکەیەدا ئەو پەیوەندیانە لاوازتر دەبن. لەم بارەیەوە ئیبن خەلدون دەڵێت: پەیوەندی هاو (رەحمی) پەیوەندیەکی سروشتییە لە بوونی مرۆڤداو هاونەسەبی هۆی یەکێتی و پێکەوە گرێدانەو خێڵایەتی لە پێکەوە پەیوەستبوونی نەسەب (رەگ و ریشە) دروست دەبێت (3).

کەواتە بە ئاشکرا دیارە کە خێڵ یان عەشیرەت وەکو یەکەیەکی کۆمەڵایەتی لە ئەنجامی بوونی بنەمایەکی بەهێزی مەعنەویدا دروستبووە کە ئەویش خۆی لە سنووری پەیوەندییەکانی خوێن و دەماردا دەبینێتەوە. هەر لێرەوە لە سنووری بوونی خێڵو عەشیرەتدا زاراوەی دەمار یان دەمارگیری دەردەکەوێت کە لە باری یەکەمدا واتایەکی نێگەتیفی هەیەو مەبەست لە تەنگبینیو ئاسۆتەنگیو خۆفەرزکردنو خۆبەگەورە زانینی خێڵو عەشیرەتێکە بەسەر هەموو ئەوانی تردا کە ئەم دیاردەیە لە سنووری خێڵایەتی کوردیدا دیارو ئاشکرایەو یەکێکە لە دیارترین هۆکارەکانی دوورخستنەوەی خێڵو عەشیرەتەکانی کورد لە یەکتریو بنەمایەکی سەرەکی

کێشەو ناکۆکیە خێڵایەتی و عەشیرەتگەرییەکانیشە جوگرافیای لە کوردستانی گەورەو لە کۆمەڵگەی کوردیدا.

بەڵام لەلایەکی ترەوە ئیبن خەلدون دەمارگیری بەمانای پەیوەندی خێڵایەتی لە ڕووە کۆمەڵایەتیەکەیەوە بە کاردەهێنێت واتە لە ماناو خاسێتە نێگەتیڤەکانی رووتی دەکاتەوەو وەکو بنەماو هۆیەکی دروستکردنی ئەو دامەزراوە کۆمەڵایەتیە سەیری دەکات کە ئەو دامەزراوە بنەمای پێکهێنانی کۆمەڵگەی کوردی و زۆربەی زۆری کۆمەڵگە دواکەوتووەکانە. هەر لێرەشەوە ئیبن خەلدون پەیوەندی دەمار دەکات بە بنەما بۆ بوونی خێڵ و عەشیرەت و خزمایەتی و پەیوەندی خوێن لەگەڵ هاودەماردا تێکەڵاو دەکات و بەوەش خێڵ یان عەشیرەت پێکدێت لەسەر بنەمای ئەو تێڕوانینە خەلدونیەوە ئەوە بە ئەنجام دێت: کە لە بنەڕەتدا خێڵ لەسەر بنەمای خزمایەتی دروست دەبێت(4). خێڵی کوردیش بە هەمان شێوە لەسەر بنەمای پەیوەندی خزمایەتی و خوێن و دەمارو هاوڕەحمی دروستبووەو لە ڕووی بنچەی خێڵایەتیەوە هەمان خاسێتە گشتییەکانی خێڵی کۆمەڵگەکانی تری هەیە.

پێشتر ئاماژەمان بۆ ئەوە کرد کە خێڵ ئەو دامەزراوە کۆمەڵایەتیەیە کە ڕاستەوخۆ پەیوەندی خوێن و دەمار بنەمای دروستبوونیەتی و سەرجەم ئەندامانی خێڵ لە ئاست و پلەی جیاوازدا دەبنەوە بە بەرهەمی یەك پشت کە دیاریکردنی ئەو پشتەش وەکو کەسی یەکەم تاکو ئێستا لە کۆمەڵگەی کوردیدا کارێکی ئەوتۆی بۆ نەکراوەو، ئەوەی لە نێو کۆمەڵگەی کوردیدا جێگیربووە دەربارەی سەرچاوەی یەکەمی پێکهاتنی خێڵەکان جگە لە قسەی ئاسایی و دەماودەمی نێو کۆمەڵانی خەڵك و خودی خێڵەکان هیچی تر نییە. بۆ نموونە لە مێژووی خێڵکدا لە قۆناغێکی دیاریکراودا پیاوێکی جوامێر دەرکەوتووەو دەورێکی گرنگی هەبووە لە ناساندنی خێڵەکەیدا لە بەرامبەر خێڵ و عەشیرەتەکانی تردا یان ڕەنگە ئەو جوامێرە توانیبێتی دەسەڵاتی خێڵەکەی فراوان بکات و ناوچەی جوگرافیای خێڵ و عەشیرەتەکانی تریش بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوەو جۆرە دەسەڵاتێکی سنوردار بۆ کاتێکی دیاریکراو دروست بکات، ئیتر ناوی ئەو جوامێرە لە مێژووی خێڵەکەیدا یان عەشیرەتەکەیدا بڵند بووەو وەها دەرکەوتووە کە ئەو خێڵە لەو پیاوەوە دەست پێبکات. بۆ نموونە چەند خێڵ و عەشیرەت یان تیرەکانی خێڵ هەن لە کوردستاندا بەو جۆرە بە ناوی تاکە کەسێکەوە دەناسرێن. ئەگەر سەرنجی هەندێ لە تیرەو خێڵەکان بدەین ئەوە ئەم قسەیەمان زیاتر بۆ ئاشکرا دەبێت کاتێ ناوی تیرەکانی شێخ

سمایلی‌و وەیس وەیس و روغزایی و بنەماڵەی بەدرخان دەبینین. دیارە تیرە و تایەفەکانی هەر خێڵێك بە ناوی ئەو کوڕانەی خێڵەکەوە ناونراون کە ئەو تیرەیە دەگەڕێتەوە سەریان.
بێگومان لە مێژووی خێڵایەتی کوردیشدا جوگرافیا دەورێکی گرنگی بینیووە لە ناونانی خێڵ و تیرەکانیدا. هەر خێڵێك یان تیرەو هۆزێك لە کام جوگرافیادا ژیابێت ئەوە بەشێك لە خێڵ یان تیرەکانی بەناوی ئەو جوگرافیایەوە ناونراون. وەکو خۆشناوەتی، بەرزنجی، بەرزانی، شاکەلی، تاڵەبانی... ئەمەش ڕاستەوخۆ ئەو دەلالەتە هەڵدەگرێت کە کورد زێدەو شوێنی ژیانی زۆر بەلاوە گرنگ و پڕ بایەخ بووەو لە بری ئەوەی زۆربەی کات بەناوی باوك‌و باپیرەوە ناوبرێت یان بانگ بکرێت ئەوا بەناوی زێدو شوێنی لە دایك بوون و ژیانیەوە ناوبراوە.
دیسان زاراوەی جوگرافیا کە بووە بەناوی خێڵ و عەشیرەتەکانی کورد لە ڕابردوودا دەشێ تاکو ئێستاش وەکو پێوانەیەکی تا ئەندازەیەك دروست بکاربهێنرێت بۆ جیاکردنەوەی خێڵی نیشتەجێ‌و سەقامگیری کوردی لە خێڵی کۆچەری کوردی چونکە تەنیا ئەو خێڵ‌و عەشیرەتانە بەناوی جوگرافیای نیشتەجێ بوونیانەوە ناونراون کە لەو جوگرافیایەدا سەقامگیربوون‌و ئەو جێگا بووە بە موڵکی ئەوان‌و، ئەوان خاوەنی ڕاستەقینەی بوون. بەڵام بە گوێرەی خێڵی کۆچەری کوردی ناکرێت بەناوی جوگرافیاوە ناوبرێن هەرچەندە ئەمانیش قەڵەمڕەوی کۆچی گەرمیان‌و کوێستانیان سنووردار بووە بەڵام زۆر پەیوەست نەبوون بە جێگایەکی دیاری کراوەوە. باشترین نموونەش ئەگەر بێت‌و سەرنج لە خێڵ‌و تیرە کۆچەرەکان بدەین زیاتر بەناوی کەسێکەوە یان سیفەتێکی دیاری ئەو خێڵ‌و تیرەیەوە ناونراون. جگە لەوە شتێکی ترمان بۆ ئاشکرا دەبێت کە ئەویش ئەوەیە زۆربەی ئەو عەشیرەتانەی کە بەناوی جوگرافیا یان زێدو شوێنی نیشتەجێ بوونەوە ناونراون ئەوانەن کە لە ڕووی درەختی بنەماڵەکانیانەوە خۆیان دەبەنەوە سەر پێغەمبەرو کەسوکاری واتە زۆرینەیان ئەوانەن کە خۆیان وەکو شێخ‌و سەید ناوزەن کردووەو بۆ ئەو مەبەستەش پشتیان بە درەختی بنەماڵەکەیان بەستووە.
بێگومان پێکهاتەی خێڵ لە ڕووی هاتنە خوارەوەو شێوەی دەسەڵاتەوە لە هەرەمێك دەچێت کە باوك پنتی یەکەمی ئەو پێکهاتەیە واتە شێخ‌و سەرخێڵ‌و لە لوتکەی هەرەمەکەدایەو نەوە بە دوای نەوە ڕووبەری بنکەی هەرەمەکە فراوان دەبێت. ئەو بنکەیەش لە هەرەمی شێخ وسەیدەکاندا بە یەکگرتوویی دەمێنێتەوە واتە هەرەمی پێکهاتنی شێخ و سەیدەکان دابەش نابێت چونکە ئەم هەرەمە یان لە کۆمەڵگەی کوردیدا دابەش نابێت بۆ چەند تیرەیەك بەڵکو دەشێ ببێت بە چەند بنەماڵەیەك. بەڵام بنەماڵە لە خودی هەرەمەکە جیانابێتەوە واتە هەرەمی

شێخ و سەیدەکان وەکو یەك یەکەی یەکگرتوو دەمێنێتەوە، بەڵام هەرەمی خێڵەکان (غەیری شێخ وسەید) زۆربەی کات دابەش دەبێت بۆ چەند یەکەیەکی بچووکتر کە ئەوانیش تیرەکانن.

هەر تیرەیەك سەرباری پەیوەندی مادی ومەعنەوی بە خێڵەکەیەوە بەڵام وەکو یەکەیەکی تاڕادەیەك سەربەخۆ دەردەکەوێت و ئاراستەی پەیوەندی کردن زیاتر لە سنووری داخراوی تیرەکەدا دەبێت و کەمتر دەپەڕێتەوە بۆ سنووری تیرەکانی تری هەمان خێڵ، مەگەر لەکاتی شەڕو ناکۆکی تیرەکانی تری ئەو خێڵەدا لەگەڵ عەشیرەت یان خێڵێکی دەرەوەی خێڵەکەی خۆیاندا ئەندامانی ئەو تیرەیە رووبەری خوێن و دەماریان هەڵبچێت و هەست بکەن کە ئەو دوژمنکارییەی دەرەوەی خێڵ با بەرامبەر تیرەیەکی دیاری خێڵەکەی ئەمان بێت بەڵام هەموو خێڵەکەیان دەگرێتەوە. واتە تیرەکانی هەمان خێڵ سەرباری ئەوەی زۆرجار لەناو یەکتردا ناکۆك دەبن و شەڕو تەنانەت کوشتاریش لە یەك دەکەن بەڵام لە ئاستی دوژمنایەتی دەرەوەدا بۆ سەر هەر تیرەیەکی خێڵەکەیان ئەمان واهەست دەکەن کە ئەو دوژمنایەتیە دەرەکیە دوژمنایەتی هەموویانە. ئەمەش لە ڕاستیدا بەشێکە لە ستراتیژۆ عەقڵی خێڵایەتی کە ئێمە لە کۆمەڵگەی کوردیدا بە ئاشکرا ئەوە دەبینین. تەنانەت لە مێژووی نوێی کورددا زۆرجار بزوتنەوەو حیزبەکانیش هەمان هەڵوێستیان هەبووە، سەرباری ناکۆکی نێوانیان بەڵام کە هەموو کورد کەوتۆتە بەردەم مەترسیەوە ئەو حیزبانە جۆرێك یەکگرتنەوە لە نێوانیاندا دروستبووە ئەگەرچی کورت خایەنیش بووبێت.

لە هەرەمی خێڵی کوردیدا ئاراستەی فەرمان لە لوتکەی هەرەمەکەوە دەردەچێت و هەموو هێزو تواناو کەسێتی خێڵیش لە کەسێتی لوتکەی هەرەمەکەوەو دەسەڵات و بڕیارەکانیدا دەردەکەوێت، بە هێزترین خێڵ و عەشیرەت یان دیارترین خیڵ و عەشیرەتی کوردی لە ڕووی مەعنەوییەوە ئەوەیە کە سەرخێڵ یان سەرۆك عەشیرەتێکی جوامێرو لێهاتووی هەبووە و یان هەبێت، سروشتی پەیوەندیەکان و چۆنیەتی ئاراستەکردنی فەرمان و پیادەکردنی لەم هەرەمەدا هەمووی دەبەسترێتەوە بە لوتکەوە، چەند ماوەی نێوان لوتکەو هەرەمەکە دوور بکەوێتەوە بەو ئەندازەش شێوازو ئاستی پەیوەندیەکانو پێکەوە بەستنی ئەندامی ئەو دامەزراوەو یەکە بچووکەکانی (تیرەکان) لاوازتردەبێت کە ئەمەش دەورێکی کاریگەری نێگەتیفی بینیووە لە ڕسکاندن و خەمڵاندنی بنەماکانی یەکگرتنەوەو هاریکاریکردنی یەکتری نێوان پێکهێنەرەکانی کۆمەڵگەی کوردی، واتە ئەو لاوازبوونەی پەیوەندیەکان یەکێکە لە بەربەستەکانی بەردەم دروستبوونی فیدراسیۆنی خێلایەتی لە کۆمەڵگەی خێڵایەتی کوردیدا. هەر ئەو تێڕوانینە و

کاریگەری و سێبەری ئەو عەقڵیەتە لە مێژووی نوێشدا بۆتە بەربەست و ڕێگر لە بەردەم دروستبوونی (بەری یەکگرتوو) لە بزوتنەوە جۆراوجۆرەکانی ڕزگاری نیشتیمانیدا لە سەرجەم پارچەکانی کوردستاندا. هەر لەم ڕوانگەیەوەیە کە زۆرجار دەڵێین ستراتیژی بزوتنەوە نەتەوەیەکانی کورد تاکو مێژووی ئێستاش زیاتر بەلای ستراتیژ و عەقڵیەتی خێلایەتیدا دەشکێتەوە.

لەم هەرەمەی خێڵی کوردیدا کە لە یەك ساتەوەختدا چەندین هەرەمی سەربەخۆ لە شێوەیەکی تەریب بەیەکدا ئامادەبوونیان هەبووە و هەریەك لەو هەرەمانەش لەسەرەوە بۆ خوارەوە تەریب بە یەکتر درێژ بوونەتەوە و نە یەکیانگرتووە نە تێکەڵاوی یەکتر بوون هەتا یەکگرتن و نزیکی لە نێوانیاندا دروست ببێت، بەڵکو هەندێ جار لە ئەنجامی ناکۆکیدا هەوڵیان داوە یەکتر ببڕن، ئەو یەکتر بڕینەش بووە بە مایەی شەڕ و ئاژاوە و خوێن ڕشتنی یەکتر و بریندارکردنی جەستەی هەرەمەکان کە ئەوەش یەکێکە لە سیفاتە سەرەکیو هەمیشە ئامادەو بەردەوامەکانی خێڵایەتی کوری کە ئەم حاڵەتەش بواری لە یکترنزیکبوونەوەو هاریکاری نێوان خێڵ و عەشیرەتەکانی کوردی تەسککردۆتەوە بەوەش ڕێگای بەردەم دروستبوونی فیدراسۆنی خێڵایەتی کوردی داخراوەو لەبری هاریکاری و یەکگرتنەوە هەر خێڵ و عەشیرەتە هەوڵی داوە پارێزگاری لە سەربەخۆی خۆی بکات.

لەبارەی خێڵی کوردیەوە مارتن ڤان برۆنسن دەڵێت: خێڵی کوردی یەکەیەکی سیاسی-کۆمەڵایەتیەو هەروەها بە شێوەیەکی گشتیی یەکەیەکی ناوچەیی و ئابووریشە کە بەندە لەسەر ڕەگ و ڕیشە (نسب)و خزمایەتی ڕاستەقینە یان خواستراو لەگەڵ بنیادێکی خاوەن خاسێتی ناوخۆیی(5). ئەم پێناسەیەی برۆنسن زۆرێك لە خاسیەتە گەوهەریەکانی خێڵی کوردی لە خۆیدا کۆکردۆتەوە. بەڵام ئەم پێناسەیە لەسەر بنەمای لێکدانەوەی یەکەی خێڵ وەکو دامەزراوێکی سەربەخۆ کراوە بە پشتبەستن بە سیفات و خاسێتو دیاردە کۆمەڵایەتی و ژیارییەکانی خێڵ و کەمتر شۆڕبۆتەوە بۆ گەوهەری ئەو پێکهاتەیە، تەنیا ئەوەندە نەبێت کە خێڵ لە ڕەگ و ڕیشە و خزمایەتیدا یەك پێدادەگرێتەوە، بەڵام ئەم بنەمای ئابووری و سیاسی دەخاتە پێش بنەمای ڕەگ و ڕیشە و پەیوەندی (هاورەحمی)و خوێن و خزمایەتیەوە، بە واتایەکی تر ئەم هەوڵیداوە بە پشت بەستن بە دیوی دەرەوەو خاسێتە رووکەشەکان لە ناوەوەو گەوهەری خێڵی کوردی تێبگاتو بزانێ چییە. کە لە ڕاستیدا دیوی دەرەوەو سیفات و

خاسێتەکانی خێڵی کوردی سەرجەم ڕەنگدانەوەی بنیادی ناوەوەیە کە خێڵی کوردی پێکهێناوە.

زاراوەی خێڵ و عەشیرەت:

یەکێك لە گرفتەکانی نووسین لەسەر بنیادی پێکهێنەری کۆمەڵگەی کوردی گرفتی زاراوەکانە کە جۆرێك لە تێکەڵ و پێکەڵی و نزیکی هەیە لە نێوانیانداو تاکو ئێستاش زاراوەکان جێگیر نەکراون و، چ لە نووسیندا، چ لە بەکارهێنانی ئاسایی لە نێو خەڵکداو، هەمیشە جێگۆڕکێیان پێدەکرێت و لە جیاتی یەکتر بەکاردەهێنرێن. بۆ نموونە تاکو ئێستا جیاوازی نێوان خێڵو عەشیرەت نازانرێت چییە. زۆرجار جیاوازی لە نێوان زاراوەکانی خێڵو تیرەو هۆزو تایەفەو عێڵو بنەماڵەدا ناکرێت، یان لە جیاتی یەکتر بەکاردەهێنرێن . بە تێڕوانینی من گرنگ ئەوەیە ئەم زاراوانە جێگیربکرێن و هەریەکە پێناسەی خۆی هەبێت چونکە لە ڕووی ماناوە ئەم زاراوانە زۆر نزیکن لە یەکتری. زۆربەی کاتیش وەکو جۆرێك لە ڕەخنە لەباری کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەیەك زاراوەکان بەم شێوەیە بەکاردەهێنرێن: خێڵایەتی، عەشیرەتگەری، تیرەگەری و تیرەچێتی و هۆزگەری.. کە ئەم بەکارهێنانانەش بە مەبەستی نیشاندانی دواکەوتووی و تەنگەنەفەسی و تەسك ڕوانین و گرنگیدان بە خزمایەتی و پەیوەندیەکانی خوێنە.

ئێستا با زاراوەکان بەجێبهێڵین و بگەڕێینەوە بۆ نێو بنیادی کۆمەڵایەتی خێڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی. لە نێو بنیادی پێکهێنەری کۆمەڵگەی کوردیدا دوو دامەزراوی هاوبەش هەیە کە لە ڕووی پێکهاتن و عەقڵ و ستراتیژەوە ئەم دوو دامەزراوە تا ڕادەیەکی زۆر لە یەکتر دەچن. بەڵام یەکێکیان دامەزراوی ئاسایی خێڵەو ئەویتریان دامەزراوی کۆمەڵایەتی شێخ و سەیدەکانە کە لە نێو کوردەواریدا بەم دامەزراوەیان ناگوترێت خێڵ بەڵکو زیاتر پێی دەوترێت عەشیرەت. بۆ نموونە دەوگوترێت عەشیرەتی بەرزنجی بەڵام خێڵی یان عێلی جاف یان مورادی. ئەم دوو دامەزراوە لە ڕووی ئەسڵو ڕەگەزەوە، لە ڕووی ڕەگ و بنەچەوە هەریەکەیان دەبێتەوە بە کوڕی یان نەوەی باوکێك. دامەزراوەی شێخ و سەیدەکان زیاتر بنەچەو ئەسڵێکی ئایینیان هەیە و لەسەر ئەو بنەمایەش بوونەتە خاوەنی دۆکیومێنتێکی مەعنەوی جیاواز لە دۆکیومێنتی خێڵەکان.

ئەو دۆكیومێنتەش درەختی بنەماڵەیە كە سەیدو شێخەكان بە پێی ئەو بەڵگەنامە مەعنەویە دەچنەوە سەر پێغەمبەری ئیسلامو كەسە نزیكەكانی. بەڵام دامەزراوەی دووەمیان لە راستیدا درەختی بنەماڵەیان نییە ئەگەر هەشیان بێت ئەوا بۆ خۆیانیان درووست كردووە بە هەمان ئەو شێوەی كە پێشتر شێخو سەیدەكان بۆیان درووست كراوە. دیارە خێڵەكان ئەگەر ئەو بەڵگە نامەیەشیان بە دەیتهێنا بێت ئەوە هێشتا هەر ناچنەوە سەر پێغەمبەری ئیسلام بەڵكو دەچنەوە سەر خەلیفەكانی تری ئیسلام یان دەچنەوە سەر هاوەڵ و كەسانی نزیك لە پێغەمبەرەوە كە ئەوانیش بەشی هەرە زۆریان لە تیرە و لقە جیاوازەكانی تری قورەیش یان خێڵە عەرەبەكانی ترن. بۆ نموونە ڕەگ و ڕیشەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی كە لە تیرەی میكایەلی سەر بە خێڵی جافە بە پێی درەختی بنەماڵەكەیان: لە نەوەی خەلیفەی سێهەم عوسمانی كوڕی عەفانە (6). لێرەوە دەردەكەوێت دامەزراوەی خێڵایەتی كوردی دوو جۆرە بە پێی درەختی بنەماڵەو زیاتریش لەوە دەچێت كە سەیدو شێخەكان كە دەچنەوە سەر پێغەمبەر بە عەشیرەت ناوبرێن و ئەوانیتریش بە ڕەچەڵەك ناچنەوە سەر پێغەمبەری ئیسلام بە خێڵ ناوبرێن. ئەمە لە لایەك لە لایەكی تریشەوە خودی ئەو دۆكیومێنتە ئەگەر لە ڕوانگەی ئەسڵی ڕەگەزی كوردەوە سەیر بكرێت ئەوا دەردەكەوێت كە ئەو دۆكیومێنتە شتێكی دروستكراوەو هیچ خێڵ و عەشیرەتێكی كورد ناچێتەوە سەر پێغەمبەرو خەلیفەكانی ڕاشیدەین و هاوەڵەكانیان. ئەگەر لەم ڕاونگەیەشەوە سەیر بكەین ئەوا ئەو پیرۆزیەی كە عەشیرەتەكانی كورد (شێخ و سەیدەكان) بۆیان دروست بووە هەرەس دەهێنێت، ئەگەر بێت و بنەمای پیرۆزیەكەی درەختی بنەماڵەكانیان بێت، بەڵام ئەگەر ئەو پیرۆزیە لەسەر بنەكای شوێنی دیاری ئەمان لە ئایینی ئیسلامدا دروست بووبێت ئەوا دەتوانن بە هۆی ئایینەكەوە پارێزگاری لێبكەن.

لەلایەكی تریشەوە بوونی درەختی بنەماڵە یان نەبوونی جیاوازیەكی ئاشكرا لە نێوان خێڵ و عەشیرەتەكانی كورددا دروست دەكات و لە بری لە یەكتر نزیك كردنەوە لە یەكتریان دوور دەخاتەوە، بەتایبەتی كاتێ ئەوانەی كە دەچنەوە سەر پێغەمبەری ئیسلام خۆیان بە لە پێشترو بەرزترو پیرۆزتر دەزانن و زۆربەی كات بە چاوێكی نزمتر دەڕواننە خێڵكانی تر، یان ئەو كەسانەی لە دەرەوەی خێڵن. هەر لەم تێڕوانینەوە دەبینین كە درەختی بنەماڵە لە مێژووی خێڵایەتی كوردیدا دەورێكی نێگەتیفی بینیووە لە نزیككردنەوەی خێڵ و عەشیرەتەكانی كورددا لە یەكترو بگرە یەكێكە لەو هۆیانەی كە رۆڵیان هەبووە لە دواخستنی دروستبوونی

فیدراسیۆمی خێڵ و عەشیرەتەکانی کورددا کە دەشیا لەو فیدراسیۆنە دەوڵەتی خێڵایەتی کوردی دروست ببووایە.

پێشتر گوتمان دامەزراوی خێڵ دابەش دەبێت بۆ یەکەی بچووکتر کە ئەوانیش تیرەکانن، بۆ نموونە خێڵی جاف کۆمەڵێ تیرەی زۆری هەیە، بەڵام هەموویان سەربە خێڵی گەورەی جافن‌و بە تیرەی جاف ناودەبرێن‌و بە ئاستی جیاواز ئینتیماو پەیوەندیان بەو پەیوەستبوونەوە هەیە کە خوێن‌و دەمار بنەمای درووستبوونیەتی. زۆربەی تیرەکانی جاف بەم جۆرە ناودەبرێن: بەگزادەی جاف، جافی مکایەلی، جافی تەرخانی جافی شاتری، روغزایی جاف‌و جافە ڕەشکەو..تاد. بەڵام لەناو دامەزراوی شێخ و سەیدەکاندا ئەم جۆرە دابەشبوونە نییە. دەشێ لە بری تیرە بگوترێت بنەماڵەی فلان کەس یان شێخ فلان، بەڵام ئەوە نابێتە تیرەو سیفات و خاسێتەکانی تیرەی نییە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت ئەو پێکهاتانەی کە بە شێخ و سەید ناویان دەبەین کەمتر یەکەی جۆارو جۆرو بچوکتری لێ دروست دەبێت‌و ئەوەش وا دەکات کە نە بڕیارو نە ناوەندی جۆراو جۆری دەسەڵات لە دامەزراوەی شێخ و سەیدەکاندا بە ئاسانی درووست نەبێت هەرچەندە لە راستیدا واباوە کە شێخ‌و سەیدەکان کەمتر پێکەوە کۆدەبنەوەو کەمتر پێکەوە هەڵدەکەن. هەروەك پیرەمێرد بە جۆرێك باس لە کەسێتی خێڵو عەشیرەتەکانی کورد دەکات‌و دەڵێت: (جاف بۆ زیانی هەمەوەند بۆ شەڕ، شێخ بۆ تەفرەقە، زەنگەنە بۆ گەڕ). بەڵام دیارە سەرباری ئەوەش کە دامەزراوەی شێخ‌و سەید پێگەی جۆراو جۆری تێدا دەردەکەوێت بەڵام دەسەڵات و بڕیار لە لوتکەی هەرەمەکەدا کۆدەبێتەوەو زۆربەی کاتیش جۆرێك لە هاوشانی لە نێوان ئەندامانی (عەشیرەت)، واتە دامەزراوی شێخ و سەیدەکاندا هەیە کە کەمتر خاسێتی ئاراستەکردنی فەرمانی لە سەرەوە بۆ خوارەوەی شێواز هەرەمی پێوە دیارە، بەڵکو زیاتر وەکو جۆرە پەیوەندیەکی ئاسۆیی لە نێوان ئەندامااندا دەردەکەوێت. یان لە حاڵەتێکی تردا تەنیا جێگا و شوێن و پایەی ئایینی و پلەی خوێندن و هەڵسوڕان و شوێنی کۆمەڵایەتی دەشێ ئەندامێکی دامەزراوی شێخ و سەیدەکان بباتە پێشەوەو لەسەروی ئەوانی ترەوە دایبنێیت. دیسان لە کۆمەڵگەی کوردیدا شێخ و سەیدەکان لە ڕێگای ڕابەرایەتی ڕێبازەکانی تەسەوفیشەوە چوونەتە پێشەوەو پایەی کۆمەلایەتی بەرزیان بەدەستهێناوەو بەوەش بوونەتە کەسی یەکەم لە هەرەمەکەیانداو بگرە لە پانتاییەکی بەر فراوانی جوگرافی و کۆمەڵایەتیشدا کە کەسێتی ئەو ڕابەرانە سنوورەکانی خێڵایەتی بەزاندووەو وەکو ڕابەرێکی ڕۆحی لە نێو خێڵ و عەشیرەتە جیاوازەکاندا ئامادەیی خۆیی سەلماندووە. بەڵام دیسان ئامادەبوونی ئەو ڕابەرە

ڕۆحیە، یان ئەو شێخ و ڕابەرە ئایینیە کە سنووری زۆربەی خێڵ و عەشیرەتەکانی بڕیووە، نەیتوانیووە ببێتە هۆی دروستکردن و پێکهێنانی فیدراسیۆنی خێڵ و عەشیرەتەکانی کورد.
شوێن و پایەی کۆمەڵایەتی بنەماڵەی شێخ مارفی نۆدێ و نەوەکانی واتە کاك ئەحمەدی شێخ و شێخ مەحمودی حەفیدیش کە لە سەروی هەموو ئەندامانی تری عەشیرەتی بەرزنجیەوە بوون بە کاریگەری جێگاو پلەو پایەی ئایینی و تەریقەت بووەو دواتریش لە سەردەمی شێخ مەحموددا پلەو پایەی نیشتمانپەروەری و خەبات لە پێناوی نەتەوەدا لە جیاتی خەبات لە پێناوی عەشیرەت یان خێڵدا بۆتە هۆیەکی دیارو کاریگەر لە بردنە پێشەوەی شوێنی ئەو بنەماڵە بە گشتیی و شوێنی شێخ مەحمود بەتایبەتی کە لە بری ئەوەی تەنیا لە لوتکەی هەرەمی عەشیرەتی بەرزنجیدا بێت بەڵکو چووتە لوتکەی هەرەمێکی گورەترەوە، ئەگەرچی ئەو هەرەمە گەورەیە هەرەمێکی پتەو و یەکگرتوو نەبووە ئەویش هەرەمی بەشێکی دیاری کراوە لە کۆمەڵگەی کوردیو لە سەر بەشێکی فراوانی جوگرافیای کوردستانو لە رووبەرێکی فراوانتری زاکیرەی کوردیدا.
شێخ مەحمود و بنەماڵەکەیان لەسەر بنەماکانی پایەی ئایینی و تەسەوف ئەو جێگا دیارەیان گرتووەو نەك هەر لەنێو عەشیرەتەکەی خۆیاندا لە پێشەوە دانراون بەڵکو لە ڕووبەرێکی فراوانی کوردستاندا بوونەتە هێمای پیرۆزی ئایینی و تەسەوف و هێمای کوردایەتی.. بەڵام لە ڕووی ئەسڵ و ڕەگو ڕیشەوە ئەوانیش هەمان شێوەی سەرجەم عەشیرەتی بەرزنجی و بگرە شێخ و سەیدەکانی تریش دەچنەوە سەر پێغەمبەری ئیسلام و کەس و کاری بەپێی ئەو درەختی بنەماڵەیەی کە وەکو دۆکیومێنتێکی مەعنەوی دروستکراوەو چەندین کەسی دیار و باوەڕپێکراوی وەك کاك ئەحمەد شێخ شایەتی ڕاستیان بۆ داوە و مۆریان کردووە. واتە پیاوێکی پایەبەرزی وەکو کاك کاك ئەحمەدی شێخ کە خۆی نەوەی شێخ ماری نۆدێ بووە، نەك هەر بۆ بنەماڵەو عەشیرەتەکەی خۆی بەڵکو شایەتی دانو مۆرکردنی هەر دۆکیومێنێتێکی تری عەشیرەتەکانی تری کوردستان لە لایەن زاتی کاك ئەحمەدەوە بۆ ئەوەی راستی شێخایەتی یان سەید بوونیان بسەلمێنێت دانپیدانراوترین بەڵگەنامە بووەو هیچ کەس بوێری ئەوەی نەبووە گومان لە راستی بۆچوونەکانی کاك ئەحمەدی شێخ بکات سەبارەت بە درەختی بنەماڵەکان
ئەم شێوازە پەیوەندییەو میکانیزمی کارکردنی لە سنووری پێکهاتەی شێخ و سەیدەکاندا کە زیاتر پەیوەندیەکی ئاسۆییە لە چاو ئەوەیدا بە تەنیا پەیوەندییەکی ئاڕاستە شاقوڵی یان ستوونی بێت جۆرێك لە هاوشانی و بگرە یەکسانیشی تێدایە کە هەریەکە لە جێگای خۆیەوە،

خۆی لە ئاستی ئەوانی تردا دەبینێتەوە، بەڵام لە دامەزراوی خێڵدا ئەو جۆرە میکانیزمەی کارکردن نیە، بەڵکو ئاغا یان بەگ یان سەرخێڵ لە لوتکەی هەرەمەکەدایە و ئەندامانی خێڵ تەنانەت هەندێ جار بە تیرە جۆراو جۆرەکانیشەوە ڕاستەوخۆ لە ژێر سایەی دەسەڵات و بڕیاری ئەو سەرخێڵەدا دەجووڵێن و ئەوەی پلەیەك لەسەر خێڵەوە نزیکتر بێت لە خێڵدا ئەوە لە پێشترە،یان ئەوەی پلەیەك لە سەرۆکی تیرەوە نزیکترە لە تیرەدا ئەوا جێگای ئەو لە پێش ئەندامانی ترەوەیە و پایەیەکی بەرزتری دەبێت.

دیارە جێگای خۆیەتی ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە بوونی خێڵ و عەشیرەت تەنیا خاسێتی کۆمەڵگەی کوردی نییە، بەڵکو زۆربەی کۆمەڵگەکانی دنیا لەم جۆرە دامەزراوانە پێکهاتوون و لەگەڵ پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی و دروستبوونی دەوڵەت و دروستبوونی کۆمەڵگەی شاردا ئەم دامەزراوانە پوکاونەتەوەو دامەزراوەی کۆمەڵگەی شار حێگای گرتوونەتەوە، بەڵام لە کۆمەڵگەی کوردیدا لەبەر سستی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی، ئەم دامەزراوانە عەقڵ و ستراتیژی ئیشکردنیان تاکو ئێستا ئامادەبوونی تەواوی هەیەو سیمای ژیانی کوردەواریە سەرباری بوونی چەندین شاری گەورەش.

کاریگەری جوگرافیاو تۆپۆگرافیا لەسەر دامەزراوەی خێڵایەتی کوردی:

مەبەست لە جوگرافیای خێڵ ئەو ناوچەو هەرێمەیە کە خێڵێکی تایبەتی تێیدا دەژی و نیشتەجێ بووە، یان گەرمیان و کوێستانی تێدا کرووەو قەڵەمڕەوی بووە. ئەو ناوچەیە بۆتە شوێن دەسەڵاتی ئەو خێڵەو هیچ خێڵو عەشیرەتێکی تر مافی ئەوەی نەبووە یان نییە پێ بخاتە نێو ئەو سنوورەوە چ لە ڕووی دەسەڵاتەوە چ لە ڕووی تێدا ژیانو بەکارهێنانەوە. لە کوردستاندا ئەگەر سەرنج بدەین دەبینین خێڵو عەشیرەتەکان بە پێی جوگرافیاش جیا کراونەتەوە. بۆ نموونە خێڵێکی گەورەی وەکو جاف بە هەموو تیرەکانیەوە چەندین شوێنی دیاری جوگرافیان داگیرکردووەو ژیانی تێدا دەگەوزەرێنن. قەڵەمڕەوی ئەم خێڵە لە دەوروبەری شارۆچکەی کفرییەوە بە دەورو پشتی سیرواندا دەکشێت بۆ شارەزوور و بۆ ناوچەکانی جوانڕۆو.. تاد. هەندێ تیرەیان کەوتوونەتە ناوچەی دوورتر لەم هێڵەوە. ئەو ناوچانەی کە ئەم خێڵە تێیدا دەژین بە جێی دەسەڵات و نفوزی جاف دادەنرێتو زۆربەی کات دەسەلاتی ئەم خێڵە لەو جوگرافیایەدا لە دەسەلاتی دەوڵەت زیاتر بووەو وەکو فەرمان ڕەوایەکی بەهێزی ناوچەیی دەرکەوتووە کە یاساو دەستوری بەڕێوەبردنی خۆیی هەبووە.

ئەگەرچی پێشتر زۆربەی خێڵەکانی کورد لە کۆچی گەرمیان و کوێستاندا بوون و نیشتەجێ نەبوون، بەڵام دیسان جوگرافیاو قەڵەمڕەویان دیارو سنووری دیاری کراوبووە. ئەگەر چی گەرمیان و کوێستان کردن دەورێکی کاریگەری بینیووە لەوەدا کە کوردی کۆچەری ئەوەندە پەیوەستی خاك نەبێت و لە هەرکوێ دەواری هەڵداو باری خست ئەوێ بەزێدو نیشتیمانی خۆی بزانێت، نیشتیمانێکی سەفەری. لە ئاستێکی قوڵتردا مەسەلەی گەرمیان و کوێستان و نیشتەجێ نەبوونی کورد وای لێکردووە کە هەست بە بوونی زێدو نیشتمانکردنی زۆر لاواز بێت و لە ئەنجامی ئەوەشدا هەستی نیشتیمانی و نەتەوەیی دوا بکەوێت و بە ئاسانی نەڕسکێ و کاتێکیش کە ڕسکا بە لاوازی بڕسکێ چونکە یەکێك لە هۆیە سەرەکیەکانی خۆشویستنی خاك و نیشتمان نیشتەجێ بوونە لەو خاك و نیشتمانەدا. لێرەدا سەرنج بۆ خاڵێکی تری پەیوەست بەم مەسەلەیەوە رادەکێشین کە دەشێ جێگای بایەخ بێت. لە مێژووی کورددا دامەزراوەی شێخ و سەیدەکان (کە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد و گوتمان پێمان باشە ئەم دامەزراوە بە عەشیرەت ناو ببەین)، زووتر نیشتەجێبوون و پەیوەستبوون بە خاکەوە بەدیهاتووەو لە ئەنجامی ئەوشدا توانیوویانە ئاوەدانکردنەوە بکەن و خانوو مزگەوت و خوێندنگای ئایینیان هەبێت و خوێندەواری لە ناویاندا بڵاوبیتەوە کە ئەوەش یەکێکە لە هۆکارە سەرەکیەکانی زووتر دەرکەوتن و رسکاندنی هەست و هۆشیاری نەتەوەیی. هەر بۆیە لە نێو شێخ و سەیدەکاندا لە لای خوێندەوار و رابەرە ئایینیەکان زووتر هەستی نەتەوایەتی کوردی دەرکەوتووە. ئەگەر سەرنجی مێژووی بزوتنەوە نەتەوەییەکانی کورد بدەین ئەوا دەبینین بە شێوەیەکی زۆر لە بەرچاو رابەرو سەرکردەکانیان شێخ و سەید و رابەرەکانی ئایین و شێخەکانی رابەری تەسەوف بوون، یان ئەو ئاغاو بەگانە بوون کە خێڵەکانیان لە زووەوە نیشتەجێبوون و وازیان لە گەرمیان و کوێستان هێناوەو پەیوەست بوون بە خاکەوە. مەبەست لەم قسەیە ئەوە نییە کە لە شوێن و پایەی نیشتمان پەروەری خێڵە کۆچەرەکانی کورد کەم بکەینەوە نەخێر، بەڵکو مەبەستمان دیاری کردنی کاریگەری نیشتەجێبوون و پەیوەستنبوون بە خاکەوەیە لەگەڵ ئاخاوتن دەوری ئەم پرۆسەیە لەسەر سەرهەڵدانی هەستی نەتەوایەتی، کە لە خۆیدا سەرهەڵدانی هەستی نەتەوایەتی بەرهەمی قۆناغێکی پەرەسەندووتری کۆمەڵایەتیە لەچاو پەیوەستبوون بە خێڵ و کەلتووری خێڵ و عەقڵ و ستۆاتیژی خیڵەوە. دەبێ ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە زۆر لە پێش درەکەوتنی شێخ و سەیدەکانەوە لە کوردستاندا ژیانی نیشتەجێبوون دەستی پێکردووە و هەندێ لە خێڵەکان نیشتەجێبوون.

جوگرافیای خێڵ و عەشیرەت لە ڕابردوودا دوو مانای هەبووە و بۆ ئێستاش ئەو دوو مانایە ڕاست و درووستن، مانای یەکەم جوگرافیا ئەو زەمینەیە بوو کە خێڵ و عەشیرەت ژیانی خۆیان لەسەر دابین کردووە.

واتە ئەو جوگرافیایە بریتیی بووە لە پاکژ و لەوەڕگا بۆ ئاژەڵ و مەڕومالآت و ئەوانەشی کە تێیدا نیشتەجێبوون و کشتوکاڵیان کردووە، ئەو جوگرافیایە سنووری جوڵە و کارکردن و نان پەیدا کردنی بۆ داگیر کردوون. واتە جوگرافیای خێڵ ئەو زەمینەیە کە بنەمای پێداویستییە مادیەکانی خێڵ و عەشیرەتی پێکهێناوە. بێ بوونی جوگرافیایەکی دیاریکراو ناشێت باسی خێڵ و عەشیرەت بکرێت چونکە ئەو کەسەی یان ئەو دەستە کۆمەلایەتیەی لە کوردەواریدا جوگرافیای تایبەتی خۆی نییە ئەوە خێڵ یان عەشیرەتی نییە و بە زمانی سادەی خەڵك پێی دەگوترێت (مسکێن) کە ئەمانەش بەشێکی دیاری کۆمەڵی کوردی پێکدێنن، بەڵام بە شێوەیەکی گشتیی لە پاڵ خێڵ و عەشیرەتە دیارەکاندا دەژین و لەسەر زەوی ئەوان کاردەکەن و ئاژەڵ و مەڕومالآتی ئەوان بەخێودەکەن.

خاڵی دووەم ئەوەیە جوگرافیا دەلالەتێکی مەعنەوی هەیە لە بوونی خێڵ و عەشیرەتدا، بۆ نموونە دەبینین خێڵ و عەشیرەتی کوردی بە جۆرێك شانازی بە جوگرافیا و سنووری نیشتەجێبوونی خێڵەکەیەوە دەکات و بە جۆرێك دەیبینێ کە ئەو جوگرافیایە بەشێك لە سەروەری و پیرۆزی ئەم پێکدێنێت. ئەم تێڕوانینەش یەکێکی تر بووە لە هۆیەکانی بەردەم دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵەکانی کورد بۆ نموونە خێڵێکی ناوچەیەکی گەرمیان شێوازی ژیان و جۆری هەڵس و کەوتکردنی لەگەڵ خاك جییاواز بووە لە خێڵ یان عەشیرەتێکی کوێستانی بە جۆرێك کە نەتوانن پێکەوە هەڵبکەن و هاوکاری یەکتری بکەن.

یەکێك لە هۆیەکانی ئالۆزی و شەڕو ئاژاوەی نێوان خێل و عەشیرەتەکانی کورد مەسەلەی جوگرافیای خێڵە. هەر خێڵەو عەشیرەتێکی کورد وەکو یەکەیەکی سەربەخۆی سیاسی ئیداری کۆمەڵایەتی سەیری خۆی دەکات و وەهاش لە جوگرافیاو سنووری قەڵەمڕەوی خۆی دەڕوانێت کە سنووری دەوڵەتێك بێت و هیچ کەس بۆی نەبێت پێی لێ بنێت. یان گەرمیان و کوێستانی تێدا بکات، یان بیکات بە لەوەڕگا بۆ ئاژەڵ و مەڕو مالآتەکانی، یان لە زەویە دێمو بەراوەکانیدا کشتوکاڵ بکات. هەموو ئەمانە لە داب‌ونەریتی خێڵایەتی کوردیدا قەدەغەو حەرامن و هەر خێڵ و عەشیرەتێك یان هەر تیرەو هۆزێك پێ بنێتە نێو جوگرافیای خێڵ و عەشیرەتێکی ترەوە یەکێك لەو چالاکیانەی سەرەوە لە سنووری جوگرافیای ئەودا ئەنجام بدات ئەوا دەبێتە هۆی ناکۆکی و

شەڕ و ئاژاوە لە نێو ئەو دوو خێڵەدا و دەشێ ئەنجامی خراپی لێبکەوێتەوە . کە ئەوەش بە درێژایی مێژووی خێڵایەتی کوردی سەرچاوەی پەشێوی و ناکۆکی بووەو بواری هاریکاریو یەکگرتنی تەسك کردۆتەوەو ڕێگربووە لەبەردەم ڕەخساندنی زەمینەی پێکهێنانی فیدراسیۆنی خێڵەکانی کوردا. دیارە ناسرۆشتی پەیوەندیەکانی خوێن و دەمار (خزمایەتی) کوردیش لەو بوارەدا دەوری خۆی بینیووە.

ئێمە پێشتر ئاماژەمان بۆ ئەوە کرد کە خێڵ و عەشیرەت وەکو دامەزراوەیەکی یەکگرتوویی بە چەندین ڕیاڵەی مادی و مەعنەوی پێکەوە بەستراو، دروستبووەو لە قەڵایەك دەچێت کە لە هیچ لایەکەوە بێگانە یان خەڵکی دەرەوەی خودی ئەو خێڵو عەشیرەتە ڕێگای چوونە ناوەوەی نییە. واتە سەرجەم پەیوەندیو چالاکیە کۆمەڵایەتیەکانی خێل لە سنووری خۆیدا ئەنجام دەدرێن. ئەمە شێوەی سروشتی پێکهاتنو پەیوەندییەکانی دامەزراوەی خێڵە لەناو خۆیدا، بەڵام ئەوەی دەبینرێت ئەوەیە کە خێڵی کوردی خاوەنی بنەماکانی یەکبوون یان یەکگرتن نییەو پێدەچێت لەگەڵ خۆیدا ئەو ماکی دابەشبوونو لێکتر دوورکەوتنەوەیەی هەڵگرتبێت. ئەویش بە کاریگەری تۆپۆگرافیای نالەباری کوردستان کە دەورێکی دیاری بینیووە لە دابەشبوونی خێل و تیرەو هۆزو بنەماڵەکانی خێڵدا بەسەر ناوچەی دوور لە یەك و داخراودا کە ئەوەش جۆرێك لە کورتبینی و داخرانی تێڕوانینی خێڵی کوردی، یان تیرەو هۆزەکانی کوردی بە ڕووی خۆیدا دروستکردووەو گەیاندوویەتیە ئاستێك کە جگە لە خۆی کەسی تر نەبینێ و نەتوانێ لەگەڵ کەسی تر کۆبێتەوەو یەکبگرێت. ئەمەش لە ئاکامدا ڕێگای لە دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵەکانی کورد گرتووە. لێرەدا باسکردنی تۆپۆگرافیای کوردستان و کاریگەری لەسەر شێواندنی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کورد بەجێدەهێڵین چونکە باسێکی سەربەخۆیەو دەشێ وەکو بابەتێك ئاخاوتنی وردی لەسەر بکرێت، هەروەك ئێمە پێشتر بە کورتی لێی دواوین (7).

لە کاتی نیشتەجێبووندا خێڵی کورد بە کاریگەری تۆپۆگرافیای نالەباری کوردستان ئەو بارو دۆخەی بۆ نەڕەخساوە بە سووشتی گەشەی خۆی بکات، کە سەرجەم خێڵ بە هەموو تیرەکانیەوە لە ناوچەیەکی دیاریکراودا نیشتەجێ ببێت و پارێزگاری لە پەیوەندیەکانی خوێن و دەمار (خزمایەتی) خۆی بە شێوەیەك بکاتو ڕایەڵەکانی پەیوەندی نێو هەرەمی خێل سەرجەم خێڵ و تیرەکانی پێکەوە ببەستێ. بەڵکو زەوی کشتوکاڵی و ئاوو لەوەڕگا خێڵی کوردی ناچارکردووە هەرچەند خێزان و بنەماڵەیەکی لەسەر ئاوێك و بە دیار ڕووبەرێکی تەسکی زەوی و پاکژە نیشتەجێ بن و وەك یەکەیەکی ئابووری و کۆمەڵایەتی تا ڕادەیەك

سەربەخۆیان لێ بێت و لەنێو ئەو چەند خێزانەدا کەسی یەکەم و بڕیار بەدەست دەردەکەوێت و ئەو کەسەش زۆرجار گوێ ڕایەڵی سەرۆك خێڵ یان تەنانەت سەر تیرەکەشی نەبێت، بەوەش سروشتی پەیوەندی و میکانیزمی کارکردن و جوڵەو ئاڕاستەی فەرمان لە هەرەمی خێڵایەتی کوردیدا شێواوە و هێزو توانای ناوکیی خۆیی هەبووە. خێڵ دابەش بووە بۆ چەندین هێزی بچوك و بەوەش چەندین پنتی دەسەڵات و بڕیار لەناو دامەزراوی خێڵی کورددا دروستبووە کە ئەوەش نفوزو دەسەڵاتی سەرخێڵی کوردی کەمکردۆتەوەو لەم حاڵەتەشدا چ سەرخێڵ و چ دامەزراوەکە لە خەمی یەکخستنی بەشەکانی خودی خێڵدا دەبن و سەرخێڵ دەیەوێت هەر هیچ نەبێت قەوارەی خێڵ بەیەکگرتوویی و وەکو تاکە دامەزراوێك بپارێزێت.

بەڵام دوورکەوتنەوەی تیرەو بنەماڵەکانی هەمان خێڵ لە یەکتری زۆرجار بۆتە هۆی ناکۆکی و ئاژاوەو دوژمنایەتی کردنیش لە نێوان تیرەکانی هەمان خێڵدا. هەر بۆیە خێڵی کوردی جگە لەو کاتانەی لەگەڵ خێڵەکانی تردا ناکۆکی هەبووە، زۆر کاتیش ناکۆکی ناوخۆیشی هەبووە ئەوەش وای لێکردووە لەحاڵەتی ئاسایدا نەبێتو بەردەوام لە پشێویدا بێتو وەکو یەکەیەکی یەکگرتوو دەرنەکەوێت، بەڵکو لەناو خۆیدا پێکهاتەیەك بووە لە ناکۆکی و ناتەبای و هەر خێڵە لەناو خۆیدا بەپێی ناکۆکی و جیاوازی تیرەکانی ئاڕاستەی جیاوازی بڕیاری تێدا دروست بووە کە ئەو فرە ئاڕاستەیە ڕێگای نزیکبوونەوەی نێوان خێڵە جیاوازەکانی نەداوە چونکە لە جەستەی تاکە خێڵێکدا چەندین ناوەندی بڕیاتر دروستبووەو هیچ کام لەو ناوەندانەش قازانجی لەوەدا نەبووە نە لەگەڵ بەشەکانی تری خێڵەکەی خۆیو نە لەگەڵ خێڵ و عەشیرەتەکانی تردا نزیك بێتەوەو هاریکاری بکات، کە تەنیا لێکتر نزیکبوونەوەو هاریکاری هۆکاری سەرەکین بۆ دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵایەتی. چونکە لە عەقڵ و ستراتیژی خێڵایەتی کوردیدا گرنگ ئەوەیە تۆ کەسی یەکەم بیت ئیتر گرنگ نییە ڕەعیەتەکەت چەندە واتە گرنگ ئەوەیە تۆ دامەزراوەیەگت هەبێت بە ناوی خێڵ یان عەشیرەت ئیتر گرنگ نییە لە رووی ژمارەو ئامادەبوونەوە ئەو دامەزراوە لە چ ئاستێکدایە. ئەم بنیادەی خێڵایەتی کوردی بە ئاشکرا گواستراوەتەوە بۆ نێو حیزبی کوردیو زۆربەی حیزبە بچووکەکان کە لە هەمان شوێنی ئەو چەند خێزانەی گوندێکی سنووردادخراو یان ناوچەیەکی تەسکدانو بە هەمان بۆچوونو عەقڵ ستاراتیژی بەرهەمهاتووی نێو پەیوەندی خێڵایەتی کوردی ناتوانن دەستبەرداری ئەو وەهمە بن کە خۆیان بە سەرکردە دەزانن. ئەمان بەلایانەوە گرنگە خاوەنی بڕیاربن، با سنووری ئەو بڕیارەش زۆر تەسك بێت وەکو گوتەیەکی عەرەبی یان باشتر بڵێین بۆچوونێکی ئیبن

خەلدوون کە دەڵێت: خێڵی عەرەبی و سەرخێڵی عەرەبی بەلایەوە گرنگ خۆی بڕیار بە دەست بێت ئەگەرچی رووبەری ئەو جوگرافیای کە بڕیاری تێدا دەدات تەسکترین رووبەریش بێت واتە وەها بیر دەکەنەوە (يريدون الاماره ولو على الحجاره). دروستبوونی ئەو ناوەندانەو دابەشبوونی خێڵی کوردی بەوجۆرە لە ژێر کارگەری تۆپۆگرافیای کوردستاندا هۆکارێکی سەرەکی بووە کە ڕێگای لە دروستبوون و پێکهاتنی فیدراسیۆنی خێڵایەتی کوردی گرتووە.

ئێمە تاکو ئێستا باسی هەندێ لەو هۆکارانەمان کرد کە ڕێگایان نەداوە فیدراسیۆنی خێڵایەتی کوردی دروست ببێت، بەڵام فیدراسیۆنی خێڵایەتیمان نەناساند. مەبەست لە فیدراسیۆنی خێڵایەتی کۆبوونەوە و لێکنزیك بوونەوەو هاریکاری و پەیمانبەستن و دواتر یەکگرتنە لە نێوان خێڵ و عەشیرەتەکانی کۆمەڵگەیەکدا بەگشتی یان لە نێوان بەشێك لە خێڵ و عەشیرەتەکانی کۆمەڵگەیەکدا کە پێکەوە یەکەیەکی گەورەتر لە ڕووی قەوارەو هێزو ژمارەوە پێکدێنن و سەرکردایەتیەکی یەکگرتوویان دەبێت و ئەو سەرکردایەتیەش ناوەندی یەکەمی بڕیارو دەسەڵات دەبێت و دەشێ لە ئەنجامی ئەو یەکگرتنەدا ڕۆحی گشتی کۆمەڵایەتی ئەو کۆمەڵگەیە بە ئاراستەی بڵندبوون بجوڵێت و لە ئاکامدا دەوڵەتی خێڵ لەو کۆمەڵگەیەدا بە هەموو بنەماکانی دەوڵەتی خێڵەوە دروست ببێت.

دامەزراوێکی لەوجۆرەش کە لە یەکگرتنەوەی خێڵو عەشیرەتەکانی کۆمەڵگەیەك دروست ببێت، ئەوە بێگومان ئەو دامەزراوە لە دامەزراوەی تاکە خێڵێك گەورەتر دەبێتو وەکو دامەزراوەکی کۆمەلایەتی خێڵایەتی خاسیەتی نەتەوەیش هەڵدەگرێت و دەبێتە دەوڵەتی نەتەوەلەو کۆمەڵگە خێڵایەتیەدا هەرچەندە ناسیونالیزمو بنەماکانی ناسیونالیزمیش دەرنەکەوتبن. لە مێژووی کۆنی میزۆپۆتامیادا لە ئەنجامی درووستبوونو پێکهاتنی فیدراسیۆنی خێڵەکاندا کە پێشتر زۆربەی خێڵەکان بە جیا دەسەڵاتێکی سنوورداریان هەبوو، پێیان دەگووت دەوڵەتۆچکەی شار، دەوڵەتی سۆمەری دروستبوو، یان تورکە عوسمانیەکان بریتیی بوون لە چەند خێڵێکی جۆراوجۆری ئاسیای ناوەندو قەوقاس، لە ئەنجامی هەستکردنیان بە نائامادەبوون و لاوازیاندا توانیان یەکبگرن و جۆرێك لە فیدراسیۆن دروست بکەن کە لە ئەنجامدا دەوڵەتی عوسمانیان دروستکرد و ئەو دەوڵەتەش بوو بە یەکێك لە گەورەترین ئیمپراتۆرێتەکانی سەردەمی خۆیو بۆ زیاتر لە پێنج سەدە فەرمانڕەوای رووبەرێکی فراوانی جیهانی ئیسلامی بوو.

هۆکارێکی تری لێك دوورکەوتنەوەی خێڵو عەشیرەتەکانی کورد دەگەڕێتەوە بۆ ناروونیو ونیو نادیاری ئەسڵ و سەرچاوەی خێڵو عەشیرەتەکان خۆیان. تاكو ئێستا توێژینەوەیەکی لەو جۆرە نەکراوە کە پەیوەندی ڕەگ و ڕیشەو بنەچەی خێڵو عەشیرەتەکانی کورد دەربخات. مەبەستمان لەم قسەیەش ئەو درەختی بنەماڵانەیە کە ناتوانرێت بە بەڵگەی زانستی راستیو درووستیان بسەلمێنرێن.

ئەگەر سەرنجی خێڵو عەشیرەتەکانی کورد بدەین ئەوا هەریەکە بە هەرەمێکی سەربەخۆ لە ڕابردووەوە بۆ ئێستا ماوەتەوەو درێژەی بە بە بوونی خۆی داوەو سەربەخۆیی خۆیی پاراستووە. وەکو یەکەیەکی داخراو خێڵو عەشیرەتی کوردی بە هەرەمێکی سەربەخۆو دیسان داخراو بە ڕووی خۆیدا ماوەتەوە، ئەوەش وایکردووە دیوارێکی ئەستوور لە نێوان خۆییو خێڵو عەشیرەتەکانی تردا هەڵبچنێت بە جۆرێك کە پەیوەندی خێڵێکی کورد لەگەڵ خێڵێکی تری کورددا جیاوازیەکی ئەوتۆی نەبێت لە پەیوەندی ئەو خێڵە کوردانە لەگەڵ خێڵی نەتەوەکانی دراوسێی کوردستاندا. تەنها مەگەر هاوسنووری جوگرافیای خێڵ لەگەڵ جوگرافیای خێڵە هاوسێکەیدا کاریگەریەکی هەبێت لەسەر شێوازی پەیوەندیەکانو لە ئاستێکدا لە پەیوەندی خێڵێکی کوردو خێڵی عەرەب یان نەتەوە هاوسێکانی کوردستانی جیا بکاتەوە، واتە خێلی کورد لە گەڵ خێلەکانی دەوروبەردا زۆربەی کات پەیوەندییەکی لاوازە، ئیتر گرنگ نییە خێڵی هاوسنوور کورد بێت یان غەیری کورد.

لە ڕووی ڕەگ و ڕیشەوە تاکو ئێستا نازانرێت ئایا خێڵو عەشیرەتەکانی کورد لە کوێدا بە یەکتر دەگەنەوەو دەبنەوە بە کوڕی یەك باوك. ئەوەش بۆتە هۆی ئەوەی کە خێڵو عەشیرەتەکانی کورد هەست نەکەن کە لە ئەسڵدا هەموویان برای یەکترن و یەك ڕەگ و ڕیشەیان هەیە چونکە ئەگەر لە ڕووی مەعنەوییەوە خێڵو عەشیرەتی کوردی هەستیان بکردایە برای یەکترین و نەوەی یەك کەسن ئەوە دەشیا هەستکردن بەو نزیکیە ببوایەتە هۆی ڕوخاندنی دیوارەکانی نێوانیان و ڕێگای هاریکاری و یەکێتی و یەکگرتن لە نێوانیاندا خۆش ببوایەو بەوەش زەمینەی دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵو عەشیرەتەکانی کورد پێکبهاتایە.

درەختی بنەماڵەکان بە کاریگەری ئایینی ئیسلام دروستبووەو هەر عەشیرەت و خێڵێك لە هەوڵی ئەوەدا بووە کە پلەیەك بەرزترو قۆناغێك نزیکتر بێت لە سەرچاوەو زووتر خۆی بگەیەنێتەوە بە پێغەمبەری ئیسلام و کەسو کارو هاوەڵانی. لە ڕاستیدا ئەمە لە لایەك دەبێتە بەڵگە بۆ ناکوردێتی ئەو عەشیرەت و خێڵانەی کە ئەو دۆکیومێنتەیان هەیە، لەلایەکی ترەوە

خودی ئەو دۆکیومینتە بووە بە هۆی ئاژاوەو ناکۆکی لە نێوان خێڵو عەشیرەتەکانی کورددا، چەنکە ئەوەی کە پلەیەك نزیکترە لە پێغەمبەری ئیسلامەوە خۆ بە پیرۆزترو بەرزتر سەیر دەکات. خۆ ئەو خێڵو تیرەو بنەماڵە، یان دەستە کۆمەڵایەتیانەی کە لە بنەڕەتدا خاوەنی ئەو دۆکیومێنتە نین لە لایەن عەشیرەتەکانی ترەوە کە ئەو دۆکیومێنتەیان هەیەو شانازی پێوە دەکەن، ئەمان بە نزم و کەم بەها سەیردەکرێنو لەو میانەشدا هیچ بوارێك بۆ هاریکاری و یەکگرتنەوە نامێنێتەوە، ئەوەش بەربەستێکی تری بووە لەبەردەم دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵایەتی کوردیدا.

لە دەرەوەی درەختی بنەماڵەکان، لە پەیوەندی خێڵایەتی کوردیدا ناتوانرێت سەرچاوەیەکی یەکگرتوو بۆ هەموو خێڵ و عەشیرەتەکان بدۆزێتەوە، واتە لە مێژووی ڕابردوودا لە ڕووی مەعنەوییەوە، لە ڕووی دۆکیومێنتێکی ئاشکراوە، خێڵو عەشیرەتەکانی کورد هیچ بنەمایەکی ئەوتۆی هاوبەشیان نییە. تەنانەت هەندێ جار ناتوانرێت تیرەکانی خێڵێکیش بە تەواوی ببرێنەوە سەر باوکی یەکەمیان و لەگەڵ براکانیاندا بگەیەندرێنەوە بە یەك ڕەگ و ڕیشەی دێرین. بۆ نموونە تاکو ئێستا بەشێك لە تیرە دیارەکانی خێڵی جاف لە ڕووی تۆمارکرنەوە ساغ نەکراونەتەوە کە کوڕی کام باوکنو لە کوێدا دەگەنەوە بەیەکتر. نموونەیەکی زۆر نزیك دەرباری ڕەگ و ڕیشەو ناوی ئەو کەسەی کە میرنشینی سۆرنی دامەزراندووە تاکو ئێستا نەتوانراوە ئاشکرا بکرێت. مێژوو نووسەکانی ئەردەڵان هەموویان لەسەر ئەوە یەکن کە بارام بەگی کوڕی سورخاب بەگ کە ئەو زەمانە بە فەرمانی باوکی کراوە بە حاکمی ئامێدیو ڕەواندز، باپیرەی زنجیرەی بنەماڵەی میرانی سۆرانەو هەموویان سورن لەسەر ئەوەی کە میر محەمەدی میری ڕەواندزو هەریرو کۆیە کە لەو سەردەمەدا یەکێ لە پیاوە ناسراوەکانی ناوچەکە بووە لە نەوەی بارامی کوڕی سورخابە. (بەڵام) ئاگاداریەکانی شەرفنامەکە کۆنترین سەرچاوەی مێژووییە، باسی بنج و بناوانی هەردوو بنەماڵەی ئەردەڵان و سۆرانی کردبێ لەم ڕووەوە هیچ بەڵگەیەك بە دەستەوە نادا، کە بارام بەگ باپیری میرانی سۆران بێ (8).

ئەمەش بنەمایەکی تری لاوازی دامەزراوەی خێڵو عەشیرەتەکانی کوردە کە تاکو ئێستا زۆرشت لە بارەیانەوە بە نهێنی ماوەتەوە، لە کاتێکدا تاکو ئێستاش ئەم دامەزراوە دەوری کاریگەرو ئامادەبوونی لەبەرچاوی هەیە لە کۆمەڵگەی کوردیدا. لەبەر ئەوەی خێڵو عەشیرەتەکانی کوردی نە ڕەگ و ڕیشەیان بە باشی دیارە، نە دەزانرێت لە کوێدا پێکدەگەنەوە.. لە مێژووی ڕابردووشەوە بۆ ئێستا نەیانتوانیوە لەیەکتر نزیك ببنەوەو هەوڵی دروستکردنی فیدراسیۆنی

خۆیان بدەن‌و لە پێکهاتەو یەکێتیەکی گەورەترو فراوانتردا کۆببنەوەو سیمای نیشتیمانی یان نەتەوەیی بەخۆیان ببڕن و لە ئاکامیشدا دەوڵەتی خێڵایەتی کوردی دروست بکەن.
خاڵێکی تر کە دەشێ وەکو یەکێك لە هۆکارەکانی بەردەم دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵایەتی کوردی سەیربکرێت مەسەلەی گەرمیان و کوێستان‌و پەیوەست نەبوونە بە خاك و بە ئابووری خاکەوە. خێڵی کۆچەری هەمیشە وادەردەکەوێت کە پێویستی بەو جۆرە هاریکاری و یەکگرتنە نییە لەگەڵ خێڵەکانی تردا کە ببێت بە بنەما بۆ دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵەکان، چونکە فیدراسیۆن وەکو جۆرێك لە یەکگرتن و پەیمانبەستن دەبێت. لەسەر (شوێن) واتە زیاتر لە حاڵەتی سەقامگیربووندا دروست دەبێت. خێڵی کۆچەری لەسەر بنەمای (شوێن) پێناسە ناکرێت، هەر لەبەر ئەوە ناتوانرێت لە ژیانی کۆچ و گەرمیان و کوێستاندا باسی فیدراسیۆنی خێڵایەتی بکرێت بەو چەمکە بۆچوونەی کە فیدراسیۆن دەبێت بە هۆی دروستکردنی دەوڵەتی خێڵ.
لەلایەکی ترەوە فیدراسیۆن بەبێ ئاوەدانی‌و ئاوەدانکردنەوە دروست نابێت. هەروەك ئیبن خەلدونیش دەڵێت: سەقامگیری‌و نیشتەجێبوون لە مەرجە سەرەکیەکانی ئاوەدانکردنەوەن(9). ئاوەدانکردنەوەش یەکەمجار لە سنووری خێڵ‌و عەشیرەتی نیشتەجێبووەوە دەست پێدەکات و لەوێشەوە دەکشێت بۆ نێو جوگرافیاو سنووری یەکێتی خێڵ‌و عەشیرەتەکان، واتە دەشێ ئاوەدانکردنەوە ببێت بە کارکەرێکی یارمەتیدەری پێکهاتنی فیدراسیۆنی خێڵەکان. بەڵام خێڵی کۆچەری کوردی ناتوانێت ئەو زەمینەیە ئامادە بکات چونکە سەقامگیر نییە. واتە لە ئەنجامی ژیانی گەرمیان و کوێستاندا خێڵی کۆچەری کوردی یەکێکی تر لە هۆیەکانی نزیکبوونەوەی نێوان خۆی‌و خێڵ‌و عەشیرەتەکانی تری ونکردووە کە ئەویش ئاوەدانکردنەوەی شوێنە. ئەو شوێنەی دەشێت ببێت بە زەمینەی پێکهێنانی فیدراسیۆنی خێڵەکان. جارێکی تر ئیبن خەلدون دەڵێت: کۆبونەوەی مرۆڤ پێکەوە شتێکی پێویستەو مرۆڤ بە سروشتی بوونەوەرێکی مەدەنیە لەبەر ئەوە دەبێ کۆبوونەوە هەبێت و خودی ئەو کۆبوونەوەیەش بریتییە لە مەدەنی بوون کە مەبەست لەمەیش ئاوەدانکردنەوەیە (10). لێرەوە دەردەکەوێت کە مرۆڤ بە بێ کۆبوونەوەو نیشتەجێبوون ناتوانێت ئاوەدانکردنەوە بکات، بێ ئاوەدانکردنەوەش ناشێ نزیکی لە نێوان خێڵ و عەشیرەتەکانی کوردا پێکبێت. لە حاڵەتێکی وەهاشدا ناشێ زەمینە بۆ پێکهاتنی فیدراسیۆنی خێڵ و عەشیرەتەکانی کورد بڕەخسێت.

بە هەرحاڵ لە مێژووی خێڵایەتی کورددیدا چ لە نێو خێڵی کۆچەری خۆیان بە تەنهاو چ لەنێو خێڵو عەشیرەتە نیشتەجێکاندا، لە نێوان کۆچەری و دانیشتووەکاندا پێکەوە هاریکاری و یەکگرتنێکی ئەوتۆ دروست نەبووە کە ببێتە بنەما بۆ دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵایەتی کوردی چونکە لە زەمینەیەکی وەها ئاڵۆزدا کە بنەماکانی ئاوەدانکردنەوە بوونی نەبێت، مەسەلەی درووست بوونی فیدراسیۆنیش لە سنووری وەهمدا دەمێنێتەوە چونکە فیدراسیۆن وەکو جۆرێك لە یەکیبوون‌و یەکگرتن لەسەر زەمینەی بۆش دروست نابێت.

ئابووری خێڵ و دەوری لە دواخستنی دروستبوونی فیدراسیۆندا

پێشتر گوتمان ژیانی خێڵایەتی کوردی ژیانێکی سادەو نیمچە سەرەتایی بووە بە تایبەتی ژیانی خێڵی کۆچەری کوردی کە هەموو پێداویستییەکانی ژیانی لە سنووری دامەزراوەکەی خۆیدا دابین کردووە کە ئەویش بریتی بووە لە بەروبوومی ئاژەڵداری، چونکە کشتوکاڵ تەنیا لە حاڵەتی نیشتە جێبووندا دەکرێت بۆیە خێڵی کۆچەری نەیتوانیووە کشتوکاڵ بکات مەگەر بەرهەمەکانی ئاژەڵداری گۆڕیبێتەوە بە بەرهەمە پێویستییەکانی کشتوکاڵ. لە بارەی ژیانی ئابووری کوردەوە شەرەفخانی بەدلیسی دەڵێت: خاکی کوردستان بە لۆڕستانیشەوە بەشی زۆری ڕەقن و چڕو لێڕەوارەو نەرمانی ئەوەندە نییە کە بەرهەم‌و دەرامەتی کشتوکاڵی دانیشتوانی هەموو بەتەسەلی تێر بکات، سەبارەت بەرژدو کرالی زەوی و زارەکەیان کورد لە چاو دەرو دراوسێکانیان هەژارو نەدارن(11).

ئەمە سەرچاوەی سروشتی و گشتی ئابووری کورد بووە لە ڕابردووداو خێڵی کورد لەسەر ئەو ئابوورییە ژیاوە بەتایبەتی خێڵی کۆچەریش کە هەموو ژیانی لەسەر ئاژەڵداری بووە، ئەو حاڵەتە وایلێکردووە بەردەوام لەگەڵ خێڵ و عەشیرەتەکانی دەوروبەریدا ناکۆك و ناتەبا بێت و لە ئاکامدا خێڵ وەکو دامەزراوێکی گۆشەگیرو دابڕاو لە دەروبەرەکەی دەرکەوتووەو هەموو پەیوەندی و چالاکییە کۆمەڵایەتییەکانی لە سنووری خۆیدا بووە. ئەوەش سنووری خێڵی بەرووی خۆیدا داخستووەو نەیتوانیوە لەگەڵ خێڵ‌و عەشیرەتەکانی تردا تێکەڵاو ببێت‌و لە ئاکامدا هاریکاری و یەکگرتن دروست ببێت و زەمینە بۆ پێکهاتنی یەکگرتنەوەی فراوانتری خێڵەکان لە شێوەی فیدراسیۆندا بڕەخسێ.

لەلایەکی ترەوە ئابووری خێڵ بە گشتی بەشێکی بریتی بووە لەتالان و داگیرکردن و بردنی مەڕومالات و سامانی ئەو خێڵ و عەشیرەتانەی کە شەڕی لەگەڵدا کردون و بەسەریاندا زاڵ بووە، یان، ئەو سامانەی لە بری خوێندا وەریگرتووە. لێرەوە دەردەکەوێت کە سەرچاوەی ئابووری خێڵی کوردی سەرچاوەیەکی ناجێگیرە. دیارە بنیادی ئابوویش دەورێکی کاریگەری هەیە لەسەر پێکهێنانی بنیادی عەقڵی و فیکری و داب و نەریت و ڕەفتار کە ئەمانەش کەسێتی کۆمەڵایەتی پێناسە دەکەن. هەر بەو پێیە ئابووری خێڵایەتی کوردی نەیتوانیوە دەورێکی پۆزەتیف ببینێ لە فۆرمەلە کردنی عەقڵو سیتراتیژی خێڵایەتی کوردیدا بە ئاڕاستەی کرانەوەو هایکاری و یەکگرتن. بەڵکو ئەو شێوازەی ئابووری خێڵی کوردی لێوە بەرهەم دێت ڕێگاخۆشکەرە بۆ پەرتبوونو دابەشبوونی زیاترو لێکتر دوورکەتنەوە چونکە بە شێوەیەکی گشتی ئابووری خێڵ و سامانی خێڵ لە دژایەتی کردن و ململانێو شەڕ کردن لەگەڵ خێڵ عەشیرەتەکانی ترەوە دروست دەبێت و خێڵ لە پێناوی ئەو داهاتەدا ماف و سەروەری خێڵەکانی تر پێشێل دەکات. دیارە پێنان لە کەرامەت و سەروەرییەکانی خەڵکی، یان دامەزراوەی خێڵکی تر دەبێتە مایەی ئاژاوەو ناکۆکی و ئاشکراشە کە هەموو جۆرە ئاژاوەو ناکۆکیەك لە نێوان خێڵو عەشیرەتەکانی کورددا بەدژی یەکگرتن و دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵایەتی کوردی بووە.

بە گوێرەی فاکتەری ئابووری لە قۆناغی نیشتەجێبون یان نیشتەجێکردنی خێڵی کوردیدا دەورێکی کاریگەری بینیووە لە زیاتر لاوازکردنی ڕوحی یەکگرتن و لێك نزیکبوونەوەی خێڵ و عەشیرەتەکانی کورددا. لەو قۆناغەدا هۆکاری ئابووری زیاتر یەکێتی خێڵی هەڵوەشاندۆتەوە و نەك هەر بۆتە هۆی زیاتر گۆشەگیرکردنی خێڵەکان و دوورخستنەوەیان لە یەکتری بەڵکو زۆربەی کات تیرەو بنەماکانی تاکە خێڵکی دیاری کراویشی لە یەکتر پەرت کردووە چونکە لە کاتی نیشتەجێبووندا، خێڵو تیرەو بنەماڵەکانی ئەم کۆمەڵگەیە پێویستیان بە ئاوو زەوی کشتوکاڵی و لەهەمان کاتدا لەوەڕگاش هەبووە، بەڵام تۆپۆگرافیای نالەباری کوردستان ڕێگای نەداوە هەر خێڵە بەخۆیی و هەموو تیرەو بنەماڵەو هەموو ئەو خەڵکانەی تریشە کە بوونەتە لایەنگری و لەگەڵیدا ژیاون یان تا ئێستاش دەژین لە پانتاییەکی جوگرافیی دیاریکراودا نیشتەجێ بن و زەوی کشتوکاڵو ئاوو لەوەڕگایان وەکو پێویست هەبێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە لەبەر کەمی زەوی کشتوکاڵ و ئاوی پێویست، خێڵی کوردی لە نیشتەجێ بووندا دابەشبووە بەسەر چەند کانیو کارێزو سەرچاوەیەکی ئاوداو هەر تیرەو بنەماڵەیەکی خێڵ لە چەندین

شوێن نیشتەجێبوون و بەوەش یەکێتی خێڵ لاواز بووەو هەر تیرەو بنەماڵەیەك بیری لەوە کردۆتەوە کەخۆی چۆن و بە چ شێوەیەك ژیانی خۆی دابین بکات. هەر ئەو پەرتبوون‌و لێکتر دابڕان‌ودابەشبوونەش لەپێناوی ژیاندا زۆربەی کات بووە بە هۆی ناکۆکی نێوان تیرەو بنەماڵەکانی هەمان خێڵ کە هاوسنووری یەکتر بوون، بە تایبەتی لەسەر مەسەلەی پاکژو لەوەڕگاو لە دوای نیشتجێبوونیش لەسەر زەوی‌و ئاو بۆ کشتوکاڵ. ئەم دابەشبوونە یەکێتی خێڵی لاواز کردووەو بەوەش پەیوەندی خوێن و دەمار(خزمایەتی) بەرەو لاوازبوون چووەو لە جەستەی خێڵی کوردیدا جۆرە درزبردنێك دروستبووە کە لەگەڵ ڕۆیشتنی کاتدا بەتەواوی بەشەکانی خێڵی لێکتری جیاکردۆتەوەو مەگەر تەنیا لە ساتەوەختی مەترسی دەرەکیدا بەشە جیاوازەکانی خێڵ هەستیان بە پێویستبوونی یەکتری‌و یەکێتی‌و یەکبوونی خۆیان کردبێت، ئەویش لە پێناوی مانەوەدا. ئەم دابەشبوونە لە جەستەی تاکە خێڵێکدا جوڵەیەکی بە پێچەوانەی ئاڕاستەی بەرەو یەکبوون‌و هاریکاری و یەکگرتن لەگەڵ خێڵەکانی تردا دروست کردووەو، هەر خێڵە لە هەوڵی ئەوەدا بووە بەشەکانی خۆی یەکبخات‌و یەکپێبگرێتەوە. بەڵام بە شێوەیەکی گشتی خێڵی کورد لەوەشدا سەرکەوتوو نەبووەو زۆربەی کات تیرەکانی هەمان خێڵ لەناو یەکدا ناکۆك و ناتەبابوون. لە ئەنجامی ناڕێکی و پەشێویی لە نێو پێکهاتەو جەستەی خێڵەکان خۆیانداو هەوڵدانیان بۆ چارەسەرکردنی ئەو ناکۆکییە ناوخۆیانە زۆرجار ململانێ و ناکۆکییە ناوکۆییەکان فڕێدراوەتە دەرەوەی خۆیان‌و بەگژ خێڵ‌و عەشیرەتە هاوسنوورەکانیاندا چوون و بەوەش ئاژاوەی نێوان خێڵەکان زیاتر پەرەی سەندووەو بوار بۆ لێکتر نزیك بوونەوەو هاریکاری و ڕەخساندنی زەمینەی دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵەکانی کورد نەماوەتەوە. واتە شێوازی نیشتەجێبوونی خێڵی کوردی بە کاریگەری زەمینەی نالەباری تۆپۆگرافیای کوردستان نەك هەر نەبۆتە هۆ بۆڕەخساندی هەلومەرجی لێك نزیکبوونەوە و دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵایەتی کوردی بەڵکو بووەتە هۆی زیاتر پەرتکردنی جەستەی خێڵ خۆی و ئاژاوە و ناکۆکی خێڵایەتی کوردیش لە بنەڕەتدا بەشێکی پەیوەندی بەو تۆبۆگرافیا نالەبارە و گرانی و زەحمەتی بەدەست هێنانی پێویستیەکانی ژیانەوە هەیە لەو واقیعە سەختەدا.

ئەم دابەشبوونەی جەستەی خێڵیش لەژێر کاریگەری‌و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی‌و دابەشبوونی چینایەتیدا نەبووە، بە جۆرێك کە لە سەقامگیری‌و نیشتەجێبووندا هێڵی جیاکردنەوەی نێوان توێژو چینە کۆمەڵایەتیەکانی ئەو قۆناغە بکێشرێت، بەتایبەتی سنووری جیاکەرەوە لە نێوان جوتیاران‌و خاوەن موڵکەکاندا تەواو ئاشکرابێت‌و ململانێی چینایەتی لە نێوان ئەو دوو

چینەدا ببێتە ململانێی سەرەکی و پلەیەك و بەسەر پەیوەندییەکانی خوێن و دەمار(خزمایەتی)دا بپەڕێتەوەو جوتیاران وەکو چینێکی کۆمەڵایەتی خاوەن بنەمای چینایەتی دەرکەوتنایەو وەکو یەکەیەکی کۆمەڵایەتی کە بنەمای چینایەتی و پەیوەندی چینایەتی تیایدا بەسەر سنوورەکانی خێڵدا بپەڕیایەتەوەو بنەمای ئابووری چینایەتی ببوایەتە فاکتەری یەکگرتن‌و فۆرمەلە کردنی ئەو چینەو جێگای بە پەیوەندییەکانی خوێن‌و خزمایەتی چۆڵ بکردایەو خۆی شوێنی بگرتنایەتەوە. ئەگەر ڕەوتی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگەی کوردیدا بەو شێوە سروشتیە بڕۆشتایە ئەوا دەشیا لە بری چاوەڕوانکردنی پێکهاتنی فیدراسیۆنی خێڵەکان و پێکهێنانی دەوڵەتی خێڵایەتی کوردی لەو قۆناغەدا چاوەڕوانی پێکهاتنی دەوڵەتی فیودیالی کوردی یان دەوڵەتی جوتیاری کوردی بکرایە. دیارە ئەگەر مێژووی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کوردی بەو ئاراستە بڕۆشتایە، ئەوە کۆمەڵگەی کوردی لە پەیوەندی ئاڵۆزو پڕ لە پەشێویی و ناکۆکی خێڵایەتییەوە دەگوازرایەوە بۆ یەکەیەکی گەورەترو بەهێز کە ئەویش دامەزراوی دەوڵەتی فیودیالی دەبوو. لە بارێکی وەهاشدا ململانێ لە نێوان سەرجەم جوتیاران و ئەو دەوڵەتەدا دەبوو. لە حاڵەتێکی وەهاشدا هەموو تواناو وزەی کوردی بە چین و توێژ و خێڵ و عەشیرەتەکانیەوە بە فیڕۆ نەدەچوو، لە نێو جەستەی خۆیدا هەموو تواناکانی خاڵی نەدەکرانەوە.

ئەگەر سەرنجی خێڵی کوردی بدەین لە قۆناغی گەرمیان و کوێستانییەوە بۆ قۆناغی نیشتەجێبوونی ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کە لە نێوان ئەو دوو قۆناغەدا هیچ جیاوازییەکی ئەوتۆ نییە یان دروستنەبووە کە لە ڕوانگەی کۆمەڵناسییەوە بتوانین بە(دابڕان) ناوی ببەین چونکە نە لە بنیادی پێکهاتنی کۆمەڵ و نە لە سەرخانی کۆمەڵگەدا گۆڕانکاری ئەوتۆ ڕووینەداوە کە بتوانرێت وەکو نموونەیەك بۆ گواستنەوە لە قۆناغێکی ژیانی کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌و کەلتوورییەوە بۆ قۆناغێکی تر لێی بڕوانرێت، بەڵکو هەر ئەوەیە خێڵ وازی لە کۆچ هێناوەو بە هەموو داب و نەریت و عەقڵ و ستراتیژی پێشترییەوە نیشتەجێبووە، هەر چۆن ئێستا دەبینین هەمان خێڵ‌و هەمان گوندنشین بە خۆی و هەموو سیفەتەکانی ژیانی دەرەوەیی و بە هەموو عەقڵ‌و داب‌و نەریتێکی لادێیەوە هاتۆتە شارو هیچ گۆڕانکارییەکی بەسەردا نایەت. کەواتە ئەوە ئاشکرایە کە کۆمەڵگەی کوردی لە ژیانی کۆچەری‌و خێڵایەتی نیشتەجێبوونی لە لادێ و لە گواستنەوەشیدا بۆ شار هیچ گۆڕانکارییەکی ئەوتۆی بەسەردا نەهاتووە کە شایانی باس بێت‌و بووبێتە هۆی لاوازکردنی ستراتیژو عەقڵی تاکڕەو و گۆشەگیرانەی خێڵایەتی و

ڕێگای بۆ یەکبوون و هاریکاری و یەکگرتن خۆشکردبێت و لە ئەنجامی ئەوەشدا زەمینە بۆ پێکهاتنی فیدراسیۆن یان یەکێتی خۆشکردبێت. لەبارەی گواستنەوەی کۆمەڵگەی خێڵایەتی عەرەبەوە لە قۆناغی پێش ئیسلام بۆ قۆناغی ئیسلام، دکتۆر محەمەد عابد جابری دەڵێت: کەس گومانی لەوە نییە کە بارودۆخی (ژیانی) عەرەب لە دوای دەرکەوتنی ئیسلام وەکو پێش ئیسلام نەمایەوە (12). هەروەها دەڵێت: ئایا گۆڕانگاری قوڵ و گشتگیر لە کۆمەڵگای خێڵایەتی داخراوەوە کە کۆمەڵگەیەکی بێ دەوڵەت و بێ یاسا بوو ڕوویدا بۆ کۆمەڵگەیەکی گەورەی کراوە (13). ئەگەر لە ڕوانگەی گۆڕانکاریەوە سەرنج لەو قۆناخە بدەین ئەوا کۆمەڵگەی عەرەبی زۆر گۆڕانکاری گەورەی بەسەردا هاتووە. بەڵام با بگەڕێینەوە بۆ نێو کۆمەڵگەی کوردی لە (کۆچەوە بۆ نیشتەجێبوون) لە (لادێوە بۆ شار). ئایا هیچ گۆڕانکاریەکی لەبەرچاو ڕوویداوە؟ بێگومان بەبێ هیچ دوو دڵیەکەوە دەتوانین بڵێین نەخێر گۆڕانکاری گەورە روونەداوە چونکە کاتێ خێڵی کۆچەری کوردی نیشتەجێبووە یان نیشتەجێکراوە نە لە ئەنجامی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کوردیدا بووە، نە دیاردەیەکی لەبەرچاو یان پرۆژەیەکی وەکو ئیسلام لای عەرەب بۆ کوردیش دەرکەوتووە تا ژیانی خێڵایەتی کوردی لە هەموو ڕوویەکەوە بگۆڕیایە.

لە نیشتەجێبووندا خێڵی کوردی، بە هەموو سیفات و خاسێت و بنەماو بنیادەکانیەوە وەکو خۆی ماوەتەوەو هەمان سروشتی داخراوی خۆی پاراستووەو یاساو ستراتیژی خۆیی پەیڕەوکردووەو پارێزگاری لێکردووە. ئەو ستراتیژەی کە تەنها شەرعیەت بە خودی خێڵەکەی خۆی دەدات و ئەوانیتر نابینێ. یاسای خێڵیش یاسای خۆ ژیاندنە بە هەر شێوەیەك بێت واتە خێڵی کوردی بڕوای بەوە هەبووە و پەیڕەوی ئەو ستراتیژی کردووە کە (نانی) لە نوکی خەنجەرەکانیدایە، هەر چۆن ئیبن خەلدون بڕوای وابوو نانی خێڵی عەرەب لە نوکی شمشێرەکانیاندایە. لە پێناوی بەدەستهێنانی ئەو نانەشدا خێڵی کورد دەبێ خەنجەرەکانیان بە کاربهێنن، دبارە ئەم ستراتیژە و شێوازی پیادەکردنی بە تەواوی دژو پێچەوانەی هاریکاری و یەکێتی و یەکبوونی خێڵەکانی کوردە. بە واتایەکی تر ژیانی ئابووری خێلایەتی کوردی یەکێك بووە لە بەربەستە هەرە سەرەکیەکانی بەردەم دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵایەتی کوردیو بەو پێیەش بەربەست بووە لەبەردەم دروستبوونی دەوڵەتی خێڵایەتی کوردیدا.

شەرەفی خێڵ و چەمکی یەکگرتن

له کوردەواریدا کاتێ وشەی(شەرەف)مان بەرگوێ دەکەوێت ڕاستەوخۆ خەیاڵمان بەلای مەسەلەکانی ئەخلاقدا دەچێت بەڵام لە ڕوانگەی عەقڵ و تێڕوانینی خێڵو عەشیرەتی کوردەوە مەسەلەی شەرەفی خێڵایەتی مەوداو ڕەهەندێکی فراوانتری هەیەو سەرجەم ئەخلاق و کەرامەت و پیاوەتی و خانەدانی و شوێنی مەعنەوی خێڵ و کەسیەتی خێڵ دەگرێتەوە. واتە سەرجەم ئەو خاسێت و بنەمایانانەی کە دەبنە هۆی بەرزکردنەوەو بەرز ڕاگرتنی شوێنی خێڵ بریتن لە شەرەفی خێڵ. هەموو ئەو هەڵس وکەوتانەی، هەموو ئەو ڕەفتارانەی کە دەبنە هۆی شەرمەزاریو مل کەچیو ڕووزەردی خێڵ چ ئەخلاق و چ دۆڕاندنی شەڕو سەنگەربازی و مل کەچکردنی خێڵ بۆ خێڵێکی تر، یان داگیر کردنی جوگرافیاو قەڵمڕەوی خێڵ، یان کوشتنی پیاوێکی خێڵ لە لایەن خێڵ و عەشیرەتێکی ترەوەو نەتوانینی تۆڵە سەندنەوەی.. سەرجەم ئەمانە بریتین لە سوکایەتی کردن بە شەرەفی خێڵ. هەر بۆیە هەموو خێڵ و عەشیرەتەکان بە هەموو شێوەیەك هەوڵدەدەن پارێزگاری لە شەرەفی خێڵایەتی و عەشیرەتایەتی خۆیان بکەنو تەنانەت بە خوێن و سەری خۆیان هەوڵدەدەن ئەو شەرەفە بپارێزن. زۆربەی کات خێڵ واهەست دەکات خۆ دوور گرتن لەخێڵ و عەشیرەتەکانی تر ڕێگایەکە بۆ پاراستنی شەرەفی خێڵ کە ئەوەش بە ئاڕاستەی پێچەوانەی درووست بوونی فیدراسیۆنی خێڵایەتییەو تەنانەت لەگەڵ چەمکی کۆمەڵایەتی بوونیشدا ناکۆکە.

لە لایەکی ترەوە لە عەقڵ و کۆنەستی خێڵایەتی کوردیدا ئەوە جێگیرە کە تەنیا ڕێگا نەدان بە تێکەڵاوبوونو نەبوونی پەیوەندی نزیك لەگەڵ خێڵ و عەشیرەتەکانی تردا سنووری خێڵ دەپارێزێ و بەوەش نە کەسی لاوەکی دەتوانێت پێ بنێتە سنووری خێڵەوە نەکەس دەتوانێت پێ لە پیرۆزی و سەروەرییەکانی خێڵ بنێت، ئەگەر سنووری خێڵ بەڕووی دەرەوەدا داخراو بێت. بە واتایەکی تر لە عەقڵ و ستراتیژی خێڵدا هەموو پەیوەندییەکان لە سنووری داخراوی خێڵ خۆیدا دەکرێت کە ئەویش هەمان سروشت و ماهییەتی پەیوەندی خێزانی هەیە، بەڵام لە قەبارەیەکی گەورەتردایە. دیارە ئەندامانی خێزانیش وەك یەك جەستە دەڕواننە خێزانەکانیان و هەموویان دەیانەوێت شەرەفو سەروەرییەکانی ئەو دامەزراوە بچووکە بپارێزن. پەیوەندیە خێزانیەکان لەسەر بنەمای هاریکاریو ئاڵوگۆڕی خزمەت دادەمەزرێنن و داخستنی یەکەکانی کۆمەڵگەی خێڵایەتی بەڕووی خۆیدا ئەو پەیوەندییە خێزانیانەی زیاتر چەسپاندووە(14). ئەو داخستنەش لە لایەك ترس لە ڕووخاندنو ناشرین کردنی پیرۆزی و شەرەفمەندییەکانی خێڵ دروستی کردووە، لە لایەکی ترەوە ئەو عەقڵ و ستراتیژەی خێڵ درووستی کردووە کە خۆیی لە

هەموو خێڵ و عەشیرەتەکانی تر پێ لەپێش ترەو وا لە خۆی دەڕوانێت کە ئەم لە سەرووی هەموو ئەوانی ترەوەیەو ئەوانی تر مافی ئەوەیان نییە خۆیان لە ئاستی ئەمدا دابنێن.

ئەم تێڕوانینەی خێڵو عەشیرەت بۆ پاراستنی شەرەف و کەسێتی خۆی بووەتە هۆی درووستکردنی دیوارێکی ئەستوور بە دەوری خێڵ و عەشیرەتی کوردیداو بواری بۆ هاریکاریو یەکگرتنو یەکێتی نێوان خێڵو عشیرەتەکانی کورد نەهێشتۆتەوەو بەوەش بواری درووستبوونی فیدراسییۆنی خێڵ و عەشیرەتی کوردی نەڕەخساوە چونکە هەر خێڵ و عەشیرەتێکی کورد بڕوای وابووە بوون و مانەوە و سەربەخۆبوونی تەنیا بەوە بەدی دێت کە خۆی لە تێکەڵاوبوونی خێڵ و عەشیرەتەکانی تر بپارێزێت، تەنانەت بەدەگمەن ژن و ژن خوازیش لە نێوان خێڵ و عەشیرەتە جیاوازەکاندا درووستبووە.

دەوری سەرخێڵ لە دوورخستنەوەی فیدراسیۆنی خێڵایەتی کوردیدا

سەرخێڵ یان سەرۆکی عەشیرەت لە کوردەواریدا ئەو کەسەیە کە بەرپرسی ڕاستەوخۆی ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی خێڵ یان عەشیرەتەکەیەتی و تێکڕای بڕیار لە سنوور خێڵ یان عەشیرەتدا لە دەستی ئەودایە. بەواتا ئەو کەسی یەکەمی ئەو دامەزراوە کۆمەڵایەتیەیەو خۆی لە لوتکەی ئەو هەرەمەدایە. سەرخێڵی ژیرو وریا دەتوانێ دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکەی بە شێوەیەکی ژیرانە بەڕێوەببات و لە شەڕو و ئاژاوەی دەرەکی و ناوخۆ دووری بخاتەوەو ژیانێکی هێمن و پڕ لە ئاسوودەیی بۆ خێڵ یان عەشیرەتەکەی دەستەبەر بکات. بە پێچەوانەشەوە سەرخێڵ و سەرۆك عەشیرەتی نەزان و نەگونجاو دەبێتە هۆی شەڕو ئاژەوەو ماڵوێرانی بۆ ئەندامانی خێڵ و عەشیرەت و ژیانیان لێ تێکدەدات. لەپاڵ ئەم دوو بۆچوونەدا سەرخێڵ یان سەرۆك عەشیرەت لەبەر ئەوەی هەمیشە خۆی خاوەنی بڕیارە لە سنووری جوگرافیاو دەسەڵاتی خۆیدا بە ئاسانی ناتوانێت هاریکاری لەگەڵ سەرخێڵو سەرۆك عەشیرەتەکانی تردا بکات و ڕاو بۆچوونی ئەوان بەسەر ڕاو بۆچوونی خۆیدا باڵادەست بکات، بەڵکو هەر سەرخێڵ و سەرۆك عەشیرەتێك لە هەر نزیك بوونەوەیەك لە خێڵ و عەشیرەتەکانی تردا دەیەوێت ڕاو بۆچوون و بڕیاری خۆی بسەپێنێ و ملدان بۆ ڕاو بۆچوون و تێڕوانینی سەرخێڵ و عەشیرەتێکی تر بە نەنگی دەزانێ و پێی وایە سوکایەتی کردنە بە خۆیو بە خێڵو عەشیرەتەکەی بۆیە سەرخێڵی کورد نەیتوانیووە سەوداگەری لەسەر ڕاو بۆچوون و بڕیارەکانی بکات یان پەسەندی ئەوە بکات لەگەڵ چەند سەرخێڵێکی تردا یەکبگرێت و یەکێك لەو

سەرخێڵانە بە سەرۆکی هەموویان دابنێن، کە ئەوەش بنەمای دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵایەتیە. ڕازی نەبوونی سەرخێڵ و سەرۆك عەشیرەتی کوردی بە دانانی هیچ سەرخێڵ و سەرۆك عەشیرەتێکی تر لە سەرووی خۆیەوە بووەتە ئاستەنگێکی تر لەبەردەم دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵ و عەشیرەتەکانی کورددا. نموونەیەکی زیندوی لەبەرچاو لەم بارەیەوە هەیە ئەویش ئەوەیە، ماوەی چەند ساڵێکە لە کوردستان شێخ و سەیدەکان دەیانەوێ یەکێتیەك دروستبکەن، بەڵام تاکو ئێستا ناتوانن لەسەر ئەوە ڕێکبکەون کە کێ، یان کام شێخ ببێتە سەرۆکی ئەم یەکێتیە کە بریتییە لە فیدراسیۆنێکی سنووردار. دەتوانین ئەم نموونەیە بکەینە بەڵگەیەکی زیندو بۆ خۆویستی و خۆپەرستی سەرخێڵ و سەرۆك عەشیرەتی کورد کە لە هەر هەوڵێکی یەکگرتن و یەکبووندا خۆی کەسی یەکەم نەبووبێت ئاستەنگی لە ڕێگای دروستبوونی ئەو یەکگرتن و یەکبوونەدا دروستکردووەو لێی کشاوەتەوە. ئەمەش هۆکارێکی ئاشکرای ڕێگر بووە لەبەردەم دروستبوونی فیدراسیۆنی خێڵ و عەشیرەتەکانی کورددا.

دەوری ئایین لە دوورخستنەوەی فیدراسیۆنی خێڵایەتی کوردیدا

ئایینی ئیسلام بۆ عەرەب هەر لە سەرەتاوە پەیامی یەکبوون بووە و توانیویەتی بەسەر هەموو پەیوەندیەکانی خێڵایەتی عەرەبیدا بپەڕێتەوە و نەك هەر بنەمای فیدراسیۆنی خێڵایەتی عەرەبی دابنێت، بەڵکو سەرجەم خێڵەکانی عەرەبی لە سایەی خۆیدا کۆردۆتەوە، بە تایبەتی لەبەر ئەوەی ئایینی ئیسلام بووە بە بنەمای ئیدارە و نەك هەر ئایینی دەوڵەت بووە بەڵکو دەوڵەتی ئایینی بۆ عەرەب دروستکردووە.

بە گوێرەی کورد ئێمە ناگەڕێینەوە بۆ ئەوەی کورد چۆن بووە بە ئیسلام بەڵام ئەوەی لامان ئاشکرایە پەیامی ئیسلام بۆ کورد نەك هەر نەبووە بە بنەمای یەکبوون بەڵکو هۆکارێکی سەرەکی پەرتبوون و دابەشبوون بووە لە کۆمەڵگای کوردیدا (15). دابەشبوونی کورد بەسەر دوو مەزهەبی جیاوازی سونەو شیعەدا هۆی سەرەکی ئەو پەرتبوونە بووە. نەك کورد لەسایەی ئەم دوو مەزهەبەدا نەیتوانیووە کۆببێتەوە بەڵکو بە کاریگەری ناکۆکی نێوان ئەو دوو مەزهەبە کوردیش بوون بە نەیارو دوژمنی یەکتر. ئەمە بێجگە لە بوونی چەند ئایین و ئایینزایەکی تریش وەکو یەزیدیو کاکەییوفەلە کە بە گشتی هۆکاری یەکبوون نەبوون بەڵکو بە پێچەوانەوە ئایین بە گشتی لە کۆمەڵگەی کوردیدا بە ئاراستەی دابەشبوون کاری کردووە. لەم بارودۆخەشدا وەکو

دەزانین بەشێك لە خێڵەكانی كورد بوون بە سونە مەزهەب و بەشێكی تریش بوون بە شیعە كە ئەوەش وایكردووە هیچ بوارێك بۆ دروستبوونی فیدراسیۆن لە نێوان ئەو خێڵانەدا نەمێنێتەوە. هەروەها لەلایەكی ترەوە هەندێ لە كوردەكان هەڵگری ئایینی یەزیدی و هەندێ جوولە و هەندێكی تریش هەڵگری ئاراستە و ئتیینە جۆراوجۆرەكانی تر بوون وەكو كاكەیی و عەلی ئیلهامی دواتریش دابەشبوونی زۆرێك لە خێڵ و عەشیرەتەكان بەسەر تەریقەتەكانی تەسەوفدا.. سەرجەم ئەم دابەشبوونانە رێگایان لە هاریكاریو یەكگرتنو یەكبوونی كورد گرتووەو بەوەش زەمینەی پێكهاتنی فیدراسیۆنی خێڵ و عەشیرەتەكانی كورد نەك نەڕەخساوە بەڵكو لە سایەی ئاینو مەزهەبو تەریقەتە جیاوازەكانی تەسەوفدا زەمینەی دابەشبوونی زیاترو پەرتبوونی زیاتر هاتۆتە ئاراوە چونكە ئەو مەزهەب و ئاینزاو تەریقەتانەی تەسەوف بە گشتیی لەگەڵ یەك ناكۆك و ناتەبا بوون.

لێرەوە بۆمان دەردەوێت كە گەلێك هۆكار لە مێژووی كوردا بوونەتە بەربەست لە ڕێگای پێكهێنانی فیدراسیۆنی خێڵ و عەشیرەتەكانی كورددا و هەر بەوپێیەش كورد لە ڕابردوودا هەلی دروستبوونی فیدراسیۆنو بەوپێیەش هەلی دروستكردنی دەوڵەتی خێڵی لە دەستچووە كە كاریگەری ئەو لە دەستچوونەش ئەوەیە كە تاكو ئێستا كورد نەگەیشتۆتە ئاستی پێكهێنانی دامەزراوەی دەوڵەتو بەبێ دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی ماوەتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت كە تاكو ئێستا كورد وەكو كۆمەڵگە لە ئاستێكی پەرەسەندنی حاوو دواكەوتوودایەو تاكو ئێستاش زەمینەی ئەوەی بۆ نەڕەخساوە بە چەمكی هیگلی گوزارشت لە رۆحی گشتی كۆمەڵایەتی خۆی بكات كە ئەو گوزارشت كردنە تەنیا لە بوونی دەوڵەتدا دەبێت.

سەرچاوەكان

1- الدكتور علی الوردی- دراسه فی گبیعه المجتمع العراقی – انتشارات المكتبه الحیدریه 1964- ص8.

2- تیودورفون ادرنو- محاچرات فی علم الاجتماع- ترجمه: جورج كنوزه – مركز الانماو القومی- ص27.

3- ابن خلدون –المقدمه- دار الجبل- ص 141.

4- الدكتور محمد عابد الجابری- العصبیه والدوله- بغداد- ص252.

5- Martin Van Brunessen- Agha, Shaikh and Statezed Books. P. 51.

6- ملا عبدالكریم مدرس- یادی مەردان – بەرگی یەكەم- مەولانا خالید- 1979- ل7.

7- ڕێبازی نوێ – ژماره(8)- ڕۆڵی تۆپۆگرافیا له شێواندنی مێژوودا- عەتا قەرەداخی.
8- نەوشیروان مستەفا ئەمین –له پەراوێزی مێژووی ئەردەلاندا- سلێمانی -1999.
9- الدکتور محمد عابد الجابری- العصبیه والدوله-ص220.
10- ابن خلدون –المقدمه- دار الجبل- ص46.
11- شەرەف خانی بەدلیسی –شەرەفنامه- وەرگێڕانی هەژار- ل37-38.
12- الدکتور محمد عابد الجابری- تکوین العقل العربی- ص57.
13- نفس المصدر ص58.
14- الدکتور محمد عابد الجابری- العصبیه والدوله-ص264.
15- عەتا قەرەداخی –چەمکی دەوڵەت و بزوێنەری مێژوو له کۆمەڵگای کوردیدا . سلێمانی -1999 ل.

بەشی سێیەم

دروستنەبوونی ناوەندی ئابووری له کوردستاندا و دەوری له دواخستنی دروستبوونی دەوڵەتی کوردیدا:

سەرەتا

لەم لێکۆلینەوەیەدا مەبەستمان ئەوە نییە کە لە بە تەواوی ڕوانگەی تیۆری مارکسەوە بۆ ئابووری دەربارەی ڕۆڵی ئابووری وەکو بزوێنەری مێژوو بدوێین. دەشێ هەندێ تێڕوانینی

مارکسیانه بۆ ڕۆڵی ئابووری وەکو ژێرخانی کۆمەڵایەتی و وەکو بزوێنەری مێژووش بهێنینه سنووری باسەکەوەو لەگەڵ ڕاو بۆچوونی تردا ئاخاوتنیان لەسەر بکەین بەڵام ئامانجی سەرەکی ئەم هەوڵدانه بۆ ئاخاوتنکردنه لەسەر دروستنەبوونی ناوەندی ئابووری له کوردستاندا که چۆن ئەوەش واته ئەو کەموکورتیه له مێژووی کۆمەلایەتی کورددا دەوری کاریگەری گێڕاوه له شێواندنی مێژووی کورد و ئاراستەی سرووشتی پەرەسەندنی کۆمەلایەتی کوردیدا.

کاتێ باسی ناوەندی ئابووریو دروستنەبوونی ئەو ناوەنده دەکەین له کوردستاندا، ئێمه ئامانجێکمان لەبەرچاو گرتووەو وایدەبینین ئەوه ئامانجی سەرەکییه له مێژووی خەباتی کۆمەڵایەتی و ڕەوتی پەرسەندنی کۆمەڵایەتی کوردیداو بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئەو ئامانجه قسەکردن لەسەر زۆر لایەنی کۆمەڵایەتی کوردی گرنگیەکی ئەوتۆی نابێت، پەیوەست به چارەنووسی ئایندەی ئەم کۆمەڵگەیه. ئەو ئامانجەش که تاکو ئێستا وەکو ئاواتێکی سەرکوتکراو له ڕووی کۆمەڵایەتی و سیاسیەوه ماوەتەوەو بەدینەهاتووه، ئەویش گەیشتنی کورده به ئاستی دروستکردنی دەوڵەت له ڕووی پەرەسەندنی کۆمەڵاتیەوه. ڕاسته تاکو ئێستا له ناوەندی ڕۆشنبیری سیاسی کوردیدا هۆی نەگەیشتنی کورد دەگەڕێننەوه بۆ هۆکاره دەرەکیەکان، بەڵام به تێڕوانینی من لەگەڵ دەوری لەبەرچاوی هۆکاره دەرەکیەکاندا له هێشتنەوەی کورددا له پەراوێزی مێژوودا، هۆکاری سەرەکی پەیوەندی به سروشت و ماهیەتی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی و چۆنیەتی پەرەسەندن و نەشونوماکردنیەوه هەیه.

ئێمه پێشتر له لێکۆڵینەوەیەکدا لەو دەروازانه دواوین که کۆمەڵگەکانی دنیا لێیانەوه هاتوونەته ناو مێژووەو دەوڵەتی خۆیانیان دروستکردووه. بەڵام کورد له هیچ کام لەو دەروازانەوه نەیانتوانیووه بگاته ئاستی پێکهێنانی دەوڵەت. ئەمەش سەرەنجمان بۆ ئەوه ڕادەکێشێت که له شێوازی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کوردیدا جۆرێك له کەموکورتی هەیه که وایکردووه ئەم کۆمەڵگەیه که هەنگاوی سروشتی نەنێت. به تێڕوانینی ئێمه یەکێك له سەرەکیترین هۆکارەکانی هێشتنەوەی کورد له دەرەوەی پەرەسەندن و بەرەو پێشەوه چوونێکی سروشتیدا فاکتەری ئابووریه که مەبەستمان لەمەش لاوازی ئابووری و کەمی ئاستی بەرهمهێنان ولاوازی کۆبوونەوەی ئابووری و دروستنەبوونی ناوەندی ئابووریه له کوردستاندا.

لەم باسەدا هەوڵدەدەین لەبارەی گرنگێتی ئەو ناوەندەوه بدوێین و دەوری له بوون بەزەمینەو بنەما بۆ رسکاندنی سەرەتایەکی بەهێزی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی دیاری بکەین. هەروەها لەو هۆکاره ناوخۆییو دەرکیانەش دەدوێین که بوون به بەربەست لەبەردەم دروستبوونی ئەو

ناوەندەدا. دروستنەبوونی ئەو ناوەندەش لە لایەك بریتییە لە دەرئەنجامی بارودۆخێکی ناسروشتی لە کوردستانداو لە لایەکی تریشەوە هۆی شێواندنی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی و دروستنەبوونی زۆرینەی دامەزراوە کۆمەڵاتیەکان بە شێوەیەکی تەواو کە ئەنجامی ئەو شێواندنەش لە گەشەی کۆمەڵایەتی کوردیدا مانەوەی کوردە وەکو کۆمەڵگەیەك بە بێ دەوڵەت.

مەبەست لە ناوەندی ئابووری چییە؟

ناوەند یان چەق مەبەست لەو خاڵەیە کە دەبێتە پنتێکی دیاریکراو دەورو بەرەکەی پێوەی دەبەسترێن و ئەو پنتە توانای کێشکردنی دەورو بەری بەرەو لای خۆی هەیە. دەشێ باشترین نموونە لەسەر ناوەند چەقی زەوی بێت کە بە هێزکی دیاری کراو هەموو تەنەکان بەرەو لای خۆی ڕادەکێشێت. لە کۆمەڵگە خێڵایەتییەکاندا کە پەیوەندی خوێن و خزمایەتی جێگای پەیوەندییە ئابوورییەکان دەگرنەوە، سرووشتی ناوەندی کۆکردنەوەی ئەندامانی ئەو دامەزراوەش دەگۆڕێتو لە بری ئەوەی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان کۆیان بکاتەوە، پەیوەندی خزمایەتی کۆیان دەکاتەوە. دیارە ئەوەش ئاشکرایە کە خێڵایەتی لە بنەڕتدا لەسەر بنەمای خزمایەتی درووست دەبێت(1)و ئەو پەیوەندییەی کە ئەندامانی(ئەم دامازراوە) واتە دامەزراوەی خێڵ پێکەوە دەبەستێت پەیوەندییەکی سایکۆلۆژی خوێنیە کە پەیڕەوی کات و شوێن ناکات(2). ئەمەش ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە ئابووری و فاکتەری ئابووری لە کۆمەڵگەی خێڵایەتیدا دەورێکی ئەوتۆ نابینێت لە درووستکردنی حاڵەتی کۆمەڵایەتی بووندا و هەر بەو پێیەش دەشێ نەبێتە بزوێنەری مێژوو. بۆیە ناوەندی کۆکردنەوەو ڕاکێشانی ئەندامانی خێڵ هەمیشە بە دەوری هەرەمی خێڵ و لوتکەی هەرەمەکەدایە کە لە کۆمەڵگەی کوردیشدا لەبەر بوونی ژمارەیەك لە هەرەمی هاوشێوەو چوون یەکی خێڵایەتیو هەر بەو پێیەش درووستبوونی ژمارەیەك لە ناوەندی لاوازو نەتوانینی پێکەوە کۆبوونەوەو یەکگرتنی ئەو ناوەندانە لە تاکە ناوەندێکی گەورەو بەهێزدا بواری درووستبوونی تاکە ناوەندێکی تەسك کردۆتەوە.

مەبەست لە ناوەندی ئابووری ئەو پنتەیە یان ئەو دامەزراوە ئابوورییەیە کە دەبێتە چەقێك و سەرجەم ئابووری وڵات و بەرهەم و شێوازی بەرهەمهێنان دەخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوەو سەرجەم جوڵەی ئابووری لەو ناوەندەوە ئاڕاستە دەکرێتو هەموو ئاستو لایەنەکانی ئابووریو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی ئابووری ڕێك دەخات ودیسپلین دەکات و خۆیشی

دەبێتە ناوەندێکی کۆکەرەوەی سەرجەم داهاتی ئابووری وڵات کە ئەویش داهاتی نەتەوەییە. هەر وەك ئەم ناوەندە دەبێتە سەرچاوەی کۆبوونەوەو بەکارخستن و بەرهەمهێنانی ئابووری لە وڵاتدا بەجۆرێك کە کەسێتیەکی سەربەخۆی ئابووری بۆ ئەو کۆمەڵگەو وڵاتە دروووست بکات و لە ئاکامدا ئابووری وەکو ژێرخانی کۆمەڵایەتی دەوری خۆی لە پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی و پێکهێنانی لە سەرخانی کۆمەڵایەتدا دیاری بکات.

دیارە لە مێژە ئاخاوتن لەسەر ئەوە دەکرێت کە ئابووری ئەو ژێرخانە کۆمەڵایەتییەیە کە ئاستەکانی سەرخانی کۆمەڵایەتی دیاری دەکات و بەبێ بە بنەماکردنی ئابووری ناتوانرێت ئاخاوتن لەسەر ژیانی کۆمەڵگەو سرووشتی ئەو ژیانەو چۆنێتی پەیوەندییە ناوخۆییەکانیو شێوازو ئاڕاستەی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی ئەو کۆمەڵگایە بکرێت. بە مانایەکی تر ئابووری فاکتەرێکی گرنگو زیندووە لە بوونی کۆمەڵگەداو بەبێ بوونی ئابوورییەکی یەکگرتوو، بەبێ بوونی ناوەندێکی ئابووری یەکگرتوو لە وڵاتدا ناشێت دامەزراوەیەك دروست ببێت بەناوی دامەزراوەی کۆمەڵ، بە مانایەکی تر یەکێك لەو خاسێتانەی (کەلە پاڵ ئەوەی خاسێتی کۆمەڵگەیە هۆکاریشە) کە بوونی کۆمەڵ دیاری دەکات ئابووری یەکگرتووە. ئەگەر لەم ڕوانگەیەوە سەیری کۆمەڵگەی کوردی بکەین لە ڕابردوودا ئابووری یەکگرتووی نەبووە بە تایبەتی کە ئاخاوتن لەسەر بوونی سیستێمەکانی بەڕێوەبردن و سیستێمەکانی ئابووری لە ڕابردوودا مایەی گفتوگۆکردنەو واپێ ناچێت هەتا ئەم تا مێژوویەکی مامناوەندیش تەنانەت سیستێمی بەڕێوەبردن و سیستێمی ئابووری فیودیالیش لە کوردستاندا پێك هاتبێت، دیارە کە سیستێمی ئابووریش پێکنەهات ئەوا مانای وایە ئابووری یەکگرتوو، ناوەندی ئابووری بوونی نابێت، کە ئەو ناوەندە یەکگرتووەش پێك نەهاتبێت مانای وایە ئابووری بە پەرش و بڵاویی و بەش بەشی ماوەتەوە کە ئەوەش خاسێتی ئابووری کوردی بووە لە ڕابردوودا. واتە لە ڕابردوودا هەر چۆن کۆمەڵگەی کوردی کۆمەڵگەیەکی پەرش و بڵاوی خێڵایەتی بووە بەهەمان شێوە ئابوورییەکی پەرش و بڵاویشی هەبووە. لەڕوانگەی ڕوانین بۆ پێکهاتەی کۆمەڵایەتییەوە دامەزراوەکانی خێڵ و عەشیرەت کە ڕەگەزی سەرەکی بنیادی پێکهێنەری کۆمەڵی کوردی بوون لاواز بوون. بەهەمان شێوە ئابووریش بەپێی ئەوان دابەشکراوەو لاوازبووەو شێوەی سیستێمێکی کۆمەڵایەتی وەرنەگرتووە بەڵکو سیستەمی ئابووری و سیستەمی خێڵایەتی کە هەردووکیان سیستێمێکی لاوازو سنووردارن لە کۆمەڵگەی کوردیدا لەو ساوە بۆ ئێستا باڵادەستن کە ئەویش پێچەوانەی درووستبوونی تاکە ناوەندێکی ئابووری و بەو شێوەش دژی

درووستبوونی تاکە ناوەندێکی بەڕێوەبردنە، هەر لەسەر ئەم بنەمایەو لەم تێڕوانینەوە ئەگەر بەپێوانەی کۆمەڵایەتی بوونی کۆمەڵگە سەیری کورد بکەین ئەوا لەم ڕووەوە خاسێتەکانی کۆمەڵگەی تەواوی نییە بەڵکو پێکهاتەیەکی پەرش و بڵاوە لە دامەزراوەو هەرەمی هاوشێوەی یەکتری کە فاکتەری ئابووری لەبەر لاوازییەکەیو لەبەر نەتوانینی بە بوونی تاکە سیستێمێکی ئابووری و تاکە ناوەندێکی ئابووری نەیتوانیووە ئەو دامەزراوە چوونیەکانەو ئەو هەرمە هاوشێوانەی خێڵ و عەشیرەتەکان هەڵبووەشێنێتەوەو لە یەکەیەکی بەرفراوانتری یەککگرتوودا کۆمەڵگە ڕێك بخات و لەو پرۆسەیەشدا سیستێمی یەککگرتووی ئابووری و سیستەمی یەککگرتووی بەڕێوەبردن پێك بێت.

ئێستا ئەوە ئاشکرایە کە ناوەندی ئابووری لە کوردستاندا وەکو سیستێمی ئابووری خاوەن سیماو خەسڵەت و بنەمای تەواوەتی پێك نەهاتووە، ئەوەش دەورو کاریگەری خۆیی لەسەر ژیان و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵگەیە بینیوەو هۆی سەرەکی ئەم بارە ناسرووشتییە کە بەدرێژای مێژوو کۆنترۆڵی کۆمەڵگەی کوردی کردووە لە ئاستی یەکەمدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەم بارە ناجۆرەی ئابووریو ڕۆڵی ئابووری لە کۆمەڵگەی کوردیدا. کە ئەوەش بووەتە هۆی پێکنەهاتنی ناوەندی ئابووری لە کوردستاندا.

بۆ ئەوەی ئاخاوتن لەسەر هۆیەکانی درووستنەبوونی ناوەندی ئابووری لە کوردستاندا بکەین پێویستە سەرچاوەکانی ئابووری کوردستانو خاسێتەکانی ئەو ئابوورییەو سیستێمی کۆمەڵایەتیو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی بەرهەمهێنانیش لەم کۆمەڵگەیەدا ئاخاوتنیان لە بارەوە بکرێت.

سەرچاوەکانی ئابووری کوردستان لە ڕابردودا

لەدێر زەمانەوە دوو سەرچاوەی دیاری ئابووری لە کوردستاندا هەبوون. یەکەمیان سەرچاوەی ئاژەڵداری و شوانکاری، دووەمیان سەرچاوەی کشتوکاڵ. دانیشتوانی کوردستان پشتیان بەم دوو سەرچاوەیە بەستووە لە دابین کردنی خۆراكو کۆی پێداویستییەکانی ژیانیاندا. دیارە هەریەکە لەم دوو سەرچاوەش سیماو خاسێتی سروشتی تایبەتی خۆیان هەیەو ڕاستەوخۆ بەندن بە سروشتی جۆگرافیاو تۆپۆگرافیای کوردستانەوە. بۆیە بەبێ ئاخاوتنو قسەکردن لەسەر دەوری تۆپۆگرافیاو جوگرافیای کوردستان ناتوانرێت ڕووی سرووشتی ئابووری کوردی

و پەیوەندی و دەوری لە ژیانی کۆمەڵایەتی و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیدا دەربخرێت. خۆ ئەگەر ئەو سەرچاوە ئابوورییەش ناوەندێك درووست نەکات و نەبێتە بنەمایەکی بەهێز بۆ کۆمەڵگەو سەرخانی کۆمەڵایەتیش بە سرووشتی درووست نەکات ئەوا دیسان کۆمەڵگە دەخاتە بەردەم گومانێکی خنکێنەرەوە لەوەی ئایا ئەو پێکهاتە بووە بە کۆمەڵگە یان لە خوار ئاستی بە کۆمەڵگەبوونەوەیە. بێگومان نەتەوەش وەکو نەتەوە هەتا سەرجەم بنەماکانی کۆمەڵگە نەڕسکێن و ئامادەبوونیان نەبێت ناشێت ئەویش بوونی هەبێت. لەم بارەیەوە دکتۆر سەمیر ئەمین دەڵێت: نەتەوە لە ڕاستیدا کاتێك دەردەکەوێت کە چینێکی کۆمەڵایەتی هەبێت کە دامودەزگای دەوڵەتی ناوەندی بەدەستەوە بێت و بیجووڵێنێ و، یەکێتی ئابووری ژیانی کۆمەڵ دابین بکات(3). ئێمە دەزانین لە درێژەی مێژووی کوردا نە ئەو چینە کۆمەڵایەتییە بەهێزە دەرکەوتووە، نە دەوڵەتیش لە مێژووی کورددا بەو خاسێتانەوە درووستبووە. واتە لێرەدا ڕووبەڕووی دوو بۆچوون دەبێتەوە. یەکەمیان ئەگەر بوونی چینێکی خاوەن ناسنامەو بەهێز لە ڕووی دەسەڵاتەوە بتوانێت ئەو یەکێتیە ئابوورییە دروست بکات کە توانیبێتی دەوڵەت دروستبکات، ئەوا لە کوردستاندا ئەو چینە کۆمەڵایەتیە دروستنەبووە. دووەمیش ئەگەر ئەو ئابووریە وەکو ناوەندێك زەمینەی پێکهێنانی ئەو چینە کۆمەڵایەتیە پێکبهێنێت ئەوا ئەو دیسان ناوەندە ئابووریەش لە کوردستاندا دروستنەبووە. لێرەوە دەردەکەوێت کە هاوکێشەکە لەهەر جەمسەرێکیانەوە دەست پێبکات ئەوا لە مێژووی کۆمەڵگەی کوردیدا زەمینەی ئەو دەستپێکردنە پێکنەهاتووە. ئەوەش لە پلەی یەکەمدا دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی سەرچاوەی ئابووری کوردستان کە لە ئاستێکدا بووە بە درێژایی مێژوو نەیتوانیووە ببێتە بنەمایەکی پتەوو بەهێز و ژێرخانێکی تووندو مکوم بۆ فۆرمەلەکردنی سەرخانی کۆمەڵایەتی کوردی، سەرخانێکی ئەوتۆ کە بتوانێت بکرێت بە بنەمای توێژینەوەو لێکۆڵینەوە بۆ سەلماندنی گەشەو پەرەسەندنی (سروشتی) کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی.

سەرچاوەی ئابووری کوردستان کە ئابووری ئاژەڵداری کشتوکاڵ بووە هەر لە دێر زەمانەوە نەیتوانیووە بە شێوەیەکی بەربڵاو پەرەبسەنێت، تەنیا لە سنووری (بەشی خۆکردندا ماوەتەوەو کۆمەڵی کوردی هەر ئەوەندە خەریکی پەروەردەکردنی ئاژەڵ بووە کە بەشی پێداویستیەکانی ژیانی خۆی بکات. هەروەها ئەو بەشەی کورد لە خێڵ و عەشیرەتەکان کە نیشتەجێبوون ئەوەندەیان کشتوکاڵ کردووە کە بەشی خۆیان بکات. هۆی ئەوەش ئاشکرایەو دەگەڕێتەوە بۆ تۆپۆگرافیای نالەبارو ئاوهەوای نالەباری کوردستان کە هیچیان ڕێگای بەخێوکردنی ئاژەڵو

کشتوکاڵیان خۆشنەکردووە بە جۆرێك کە ئەم دوو سەرچاوەیە بەرهەمەێکی ئەوتۆیان لێوە بەدەست بێت کە لە دانیشتوانی کوردستان خۆیان زیاد بێت و لە ئاکامدا ئەو بەرهەمە کۆببێتەوەو ناوەندێکی ئابووری و لە ئاکامیشدا بازاڕی هاوبەش پێکبهێنێتو سیستەمی دیاریکراوی ئابووریو بەوپێیەش سیستێمی دیارو خاوەن ناسنامەی کۆمەڵایەتیو بەڕێوەبردنی لێوەبکەوێتەوە.

بەشی خۆکردنو سروشتی بەرهەمهێنان لە کوردستاندا

ئێمە پێشتر ئاماژەمان بۆ ئەوە کرد کە بەبێ بوونی بنیادێکی ئابووری بەهێز ناشێت کۆمەڵگە قۆناغەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی بە سروشتی ببڕێت و خاسێتە دیارەکانی هەریەك لەو قۆناغانەش لەکاتی خۆیاندا بەدەست بهێنێت و لە هەر قۆناغەشدا سیستێمی کۆمەڵایەتی و ئابووری سەربەو قۆناغە دروست بکات. بۆ نموونە لە قۆناغی کۆیلایەتیدا سەرجەم خاسێت و بەماکانی ئەو قۆناغە وەربگرێت و سیستێمی کۆمەڵایەتی کۆیلایەتی پێکبهێنێت، هەروەها بە گوێرەی قۆناغەکانی تری پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیش.

بە پێچەوانەی ئەم بۆچوونەوە یەکێك لە هۆکارە سەرەکیەمانی دواکەوتن و مانەوە لە جوغزێکی داخراو و پێشنەکەوتن و پەرەنەسەندنی ئابووری لە هەر وڵاتێکدا ستراتیژی بەرهەمهێنانە لە ئاستی تەنیا بەشی خۆکردندا. بە تایبەتیش ئەگەر لەو وڵاتەدا بواری بەرهەمهێنانی زیاترو برەو پێدانو پەرەسەندنی ئابووری هەبێت. مرۆڤ بە سروشتی وادروستبووە کە خواستی زیاد لە پێویستبوونی خۆیی بۆ بەدەستهێنانی دەرامەت هەیەو هەمیشە دەیەوێت گەورەترین سامان کۆبکاتەوە چونکە ئەوە گومانی تێدا نییە کە چ وەك تاکەکەسو چ وەك کۆمەڵیش بنیادی ئابووری یەکێکە لە هۆکارە سەرەکیەکان بۆ سەلماندنی بوون، بە بێ بنەمایەکی ئابووری دەوڵەمەند ناشێت نە تاکەکەسو نە کۆمەڵ بتوانن بوونی خۆیان بسەلمێننو ئامادەبوونی خۆیان بنوێنن.

بەشی خۆکردن لە کوردستاندا هەر لە دێر زەمانەوە پەیوەندی هەبووە بە کۆمەڵە هۆکارێکەوە کە وایان لە مرۆڤی کورد کردووە جۆرە قەناعەتێکی لە لا دروست ببێت کە تەنیا بیر لەوە بکاتەوە ئەوەندەی داهات هەبێت لەسەری بژی ئیتر بەسیەتی. کەواتە با بپرسین ئەو هۆکارانە چین کە وایان لە کورد کردووە ئەو جۆرە قەناعەتەی لەلا دروست ببێت؟

هۆکاری یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ پێکهاتەی خێڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی کە هەر خێڵە لە سنوورێکی تەسك و داخراوی جوگرافیدا یان نیشتەجێبووە یان لە قەڵەمڕەوێکی دیاریکراودا گەرمیان‌و کوێستانی کردووە‌و ئەم شێوازەی ژیانیش واتە ژیانی خێڵایەتی ڕێگای بۆ ئەوە خۆشنەکردووە بەرهەمهێنان پەرەبسێنێت چونکە ژیانی کۆچ‌و گەرمیان و کوێستان ژیانێکی سەختبووە‌و هەر خێزانە توانای ئەوەی هەبووە ژمارەی سنووردار مەڕومالات بەخێو بکات کە بەشی خۆی بکات. هەروەها لە ژیانی خێڵایەتی نیشتەجێشدا دیسان سیستێمی کۆمەڵایەتیش ڕێگا خۆشکەر نەبووە بۆ بەرهەمێنانی زۆر، کاتێکیش کە کۆمەڵگەیەك یان دەستەیەکی کۆمەڵایەتی نەتوانێت بەرهەمی ئابووری پێویست بەرهەم بهێنێت ئەوا ناشتوانێت دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکانی خۆی دروستبکات و سیستێمی کۆمەڵایەتی خۆی بنیاد بنێت چونکە بەبێ بەرهەمهێنانی پێداویستیەکانی ژیان وەکو پێویست کۆمەڵ ناتوانێت بیناکردن‌و ئاوەدانی بکاتە ئەرکی خۆی. هەتا ئاوەدانکردنەوەش نەبێتە بنەمای کارەکانی کۆمەڵ، مانای وایە ئەو کۆمەڵگەیە نەگەیشتۆتە ئاستی کۆمەڵایەتیبوون. یەکێك لە گرفتەکانی بەردەم پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کورد لە ڕاستیدا نەبوونی توانای بەرهەمهێنانی پێویست بووە لە ڕابردوودا کە ئەویش بەشێکی سەرەکی پەیوەندی بە باری کۆمەڵایەتی کوردیەوە هەبووە کە لەلایەك سیستەمێکی کۆمەڵایەتی خێڵایەتی دیار پێکهاتووە‌و بنیادی خێلایەتی کۆمەڵگەش بە ئەندازەیەك ڕەگ و ڕیشەی هەبووە لە نێو ئەم کۆمەڵگەیەدا کە زیاتر لەوەی لە کۆمەڵگە بچێت بریتی بووە لە کۆمەڵە خێڵ و عەشیرەتێکی ناپەیوەست و دوور لە یەکتر، لەو حاڵەتەشدا بەرهەمهێنان لە سنووری ئەو یەکەو دامەزراوە بچوك و سنوور تەسکانەدا ماوەتەوە‌و ئابووری نەیتوانیووە کۆنترۆڵی جوڵەی هەموو کۆمەڵگە بکات و جۆرێك لە هاریکاری و یەکگرتن و یەکبوون لە نێوانیاندا دروستبکات، کە ئەوەش زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری نیشتەجێنەبوون و نەتوانینی بەرەم نەهێنانی لە ڕادەی پێویستی خۆ زیاتر کە ئەو بەرهەمە بنەماکانی دروستبوونی بازاڕی هاوبەش پێکبهێنێت‌و زەمینەی کۆمەڵایەتیبوونی تەواوەتی خێڵ و عەشیرەتەکان خۆشبکات و لەوێشەوە هاریکاری و بنیادنان دەست پێبکات کە ئەو هاریکارییەش کە دەرئەنجامی کۆمەڵایەتیبوونە ڕۆحی کۆمەڵایەتی بگەیەنێتە پلەی ڕەهای خۆی‌و لە وێڕا بە چەمکی هیگڵی قۆناغی دروستبوونی دەوڵەت دەستپێبکات. کۆمەڵایەتیبوونی مرۆڤ بە پێویست ڕوویداوە‌و زانایان ئەوەیان دەربڕیووە کە مرۆڤ بە سرووشتی ئەفریدەیەکی کۆمەڵایەتییە‌و دەبێ کۆمەڵایەتی بێت کە کۆمەڵایەتی بوونیش(لە

شوێندا دەبێت)و ئەوان ناوی دەبەن بە شار کە مانای ئاوەدان کردنەوە و(4)و نیشتەجێ بوون هەڵدەگرێت.

ڕاستە پێداویستییەکانی ژیان مرۆڤ ناچاری پێکەوە ژیان‌و کۆمەڵایەتیبوون دەکات بەڵام لەوەش گرنگتر ئەوەیە ئەگەر لە سنووری کۆمەڵگەیەکدا هاریکاری و پێکەوە ژیان ببێتە بنەمای پێکهاتنی یەك سیستێمی ئابووری و بەڕێوەبردن و یەك ناوەندی ئابووری پێکبێت ئەوا ناوەندی جوڵە ڕێکخەری کۆمەڵگەش دەبێتە یەك ناوەندو ئەو ناوەندەش بێگومان خۆی لە زەمینەیەکدا دەبینێتەوە کە ئەویش زەمینەی ئابوورییە، واتە ناشێت بەبێ بوونی ناوەندێکی ئابووری نە کۆمەڵگە خاسێتی یەکگرتنی هەبێت، نە ئاراستەی گەشەو پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی بە ئاقارێکی سرووشتی‌و دروست‌و لەباردا بڕوات و بتوانێت قۆناغەکانی خۆی بە ڕێکی‌و بە تەواوی ببڕێت‌و بگاتە ئەو ئاستەی کە لە دامەزراوەکانی خێڵ و عەشیرەت کە دامەزراوەی پەرش‌و بڵاون، دامەزراوەی یکگرتووی نەتەوە یان کۆمەڵ درووست بکات. یەکێك لە کۆسپەکانی بەردەم کورد بۆ ئەوەی بگاتە ئاستی بەدەست هێنانی خاسێتەکانی نەتەوەو کۆمەڵگە ئەوەیە کە تاکو ئێستا ناوەندێکی ئابووری نەتەوەیی یان ناوەندێکی ئابووری یەکگرتوو بۆ هەموو کۆمەڵ درووست نەبووە هەتا دیوارەکانی نێوان خێڵ و عەشیرەت و سەرجەم دامەزراوەکانی قۆناغی خێڵایەتی هەڵبووەشێنێتەوەو لەبارێکی تردا دامەزراوەی یەکگرتووی باڵا لەسەر ئاستی نەتەوە درووست بات. دیارە ئەم حاڵەتەش لە مێژووی کورددا لە لایەك پەیوەندی بە عەقڵیەتی بەرهەمهێنانی تەنیا بەشی خۆکردنەوە هەیە کە ئەو عەقڵیەتەش لە بنەڕەتدا بەرهەمی پێکهاتەی خێڵایەتی کوردییە کە تەنانەت خودی ئەو پێکهاتە خێڵایەتیەش پێکهاتەیەکی ناسرووشتی و نا ئاساییەو تاکو ساتەوەختی ئێستاش هیچ بنەمایەکی یەکبوون و یەکگرتنەوەی لەگەڵ یەکتردا نییە کە ئەمەش دیسان لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە تێکڕای هێزی بزوێنەر و ڕۆح و ماهییەتی بوونی خێڵایەتی کوردی بریتییە لە بنەماکانی خوێن و خزمایەتی و فاکتەری ئابووری هیچ دەورێکی ئەو تۆی نییە لە داڕشتن و بەرهەمهێنانی عەقڵ و ستراتیژی خێڵایەتی کوردیدا. چونکە هۆکارەکانی خوێن و خزمایەتی بە ئاسانی ڕێگا نادەن بۆ سازش و سەودا گەری لە گەڵ ئەوانی تردا لە ڕوانگەی بە پیرۆز سەیرکردنی خۆیانەوە، بەڵام فاکتەری ئابووری هیچ شتێك بەپیرۆز نازانێت‌و تەنیا(ماڵ– درامەت) نەبێت ، لەپێناوی ئەوەشدا هەموو سنوورە پیرۆزەکان دەڕوخێنێت، بەڵام لەبەر ئەوەی خێڵایەتی کوردی لە ژێر

کۆمەڵە هۆکارێکی تردا قەناعەتی بەرهەمهێنانی تەنیا بەشی خۆکردنی لا درووست بووە، ئیتر بەو پێیەش فاکتەری ئابووری لە کۆمەڵگەی کوردیدا نەیتوانیووە ئەو دەورە ببینێت.
هۆکارێکی تری ڕادەی کەمی بەرهەمهێنان لە کوردستانداو بەوپێیەش کۆبونەوەی بەرهەم و دروستنەبوونی ناوەندی ئابووری دەگەڕێتەوە بۆ تۆپۆگرافیای نالەباری کوردستان. تۆپۆگرافیای کوردستان بە گشتیی لە شاخ و گردو یاڵ و دۆڵ و شیوی تەسک پێکهاتووە کە بەشێکی زۆری لە بەردو تاوێرو جێگای نالەباری ئەوتۆ پێکهاتووە کە نەك هەر ناتوانرێت بکرێت بە کشتوکاڵ بەڵکو ئەوەندە وشكو ڕەقەنە هیچی لێ سەوز نابێت و ئەو شوینانە نە بۆ کشتوکاڵ دەست دەدەن نە دەشبن بە پاکژ و لەوەڕگا. لەلایەکی ترەوە تۆپۆگرافیای کوردستان لە چیای بەرز و قەدپاڵی لێژی ئەوتۆ پێکهاتووە کە بۆ هیچ جۆرە بەرهەمهێنانێك کەڵکی لێوەرناگیرێت، ئەو دەشتە تەسكو کەمانەشی کە لە دامێنی چیاو گردەکانەوە هەن زۆربەیان دێمن و ئاودێری ناکرێن، مەگەر تەنیا بۆ کشتوکاڵی دێمەکار بەکاربهێنرێن. لەم بارودۆخەی تۆپۆگرافیەی کوردستاندا بەرهەمهێنان کارێکی گران و زەحمەتەو مرۆڤ لەم زەمینە نالەبارەدا هەموو ئومێدێکی ئەوەبووە چ لە پەروەردە کردنی ئاژەڵدا و چ لە کشتوکاڵ کردندا ئەوەندەی بەرهەم دەست بکەوێت کە بتوانێت ژیانی خۆیی پێ مسۆگەر بکاتو بە ئەوەندە وازبهێنێت کە بەشی ژیانی ساڵانەی خۆی بکات. ئەوەش وایکردووە کە بەرهەم لە ئاستی پێویست و بەکارهێنان زیاد نەبێت و بەوەش نە بەرهەم کۆببێتەوە و نە ناوەندی ئابووری دروست ببێت نە هەلومەرج بۆ پێکهاتنی بازاڕی هاوبەش لە وڵاتدا بڕەخسێت.
لەلایەکی ترەوە نەبوونی زەوی لەبار بۆ کشتوکاڵ و ئاوی پێویست بۆ ئاودێری هۆیەکی تری کەم بەرهەمهێنان بووە لە کوردستاندا. شەرەف خان لە بارەی خاکی کوردستانەوە دەڵێت: خاکی کوردستان بە لۆرستانیشەوە بەشی زۆری ڕەقەنەو چڕو لێڕەوارەو نەرمانی ئەوەندە نییە بەرهەم و درامەتی کشتوکاڵی دانیشتوانی هەموو بە تەسەلی تێربکات (5). ئەمەش وایکردووە کە کوردستان وڵاتێکی کشتوکاڵی نەبێت و بەرهەمی کشتوکاڵ نەك هەر لە پێویستی دانیشتوان زیاتر نەبێت بەڵکو ناگاتە ئەو ئاستەش کە بە تەاوی تێریان بکات. ئیتر چۆن ئابووری لە کوردستاندا ببێتە زەمینەی تێکشکاندانی سنووری نێوان دامودەزگاکانی خێڵ و عەشیرەت و بنەمای کۆمەڵایەتیبوون و بەو پێیەش بنەمای نەتەوایەتی بوونی کورد لە رووی پەرەسەندنو درووستکردنی دەوڵەتی نەتەوەییەوە فەراهەم بکات. بێگومان لەسەر زەوییەکی وا هەژار و کەم بەرهەم ناشێت ناوەندی ئابووریو بازاڕی هاوبەش دروست ببێت. لە بارەی

ئابووری باشووری کوردستانەوە کە بە ڕای شەرەف خان: ئەو بەشەی کوردستان لە هەموو شوێنەکانی تری کوردستان بەپیت و ڕێژەن ترە (6) ئەدمۆنز دەڵێت: ئابووری ئەم هەرێمە بە شێوەیەکی سەرەکی پشت بە کشتوکاڵ و شوانکاری دەبەستێت و بەرهەمی سەرەکی زستانە گەنم و جۆیە کە ئەویش لەوانەیە لە سالانی پڕ پیت و فەڕدا بەشێکی کەمی کە زیاد دەبێت بنێردرێتە دەرەوە (7). لێرەدا ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەبێت کە تۆپۆگرافیای کوردستان و کەش و هەواکەی لەبار نین بۆ کشتوکاڵ و نەیانتوانیووە بن بە هۆی کۆکردنەوەی بەرهەمی زیاد لە پێویست لە کوردستاندا، بەڵکو لە باشترین حاڵەتدا ئەوە بووە بەشی پێویستی ناوخۆ بەرهەم هەبووبێت. دیارە کورد خۆیشی بە خۆرسکی و لە ئەنجامی کۆمەڵە هۆکارێکدا جۆرێك لە قەناعەتی لەلا دروستبووە کە بە دوای بەرهەمهێنان و داهاتدا نەڕوات و تەنیا بە دەستکەوتێکی کەم بۆ ژیانێکی سادە قەناعەت بکات. لەم بارەیەوە شەرەف خان دەڵێت: کوردەکان هەموویان زۆر چاوتێرن و هەرگیز گازندە لە بەختی خۆیان ناکەن. زۆربەی زۆری خێزان و ماڵ و منداڵی ڕەمەکی و بۆرەپیاوی کوردستان بەشی زۆری ساڵ بە نانی هەرزانو گارسو کاڵ ڕایدەبوێرن و لەسەر ئەو بەلەنگازیەشەوە شوکرانە بێژن (8) یەکێك لەو هۆکارە سەرەکیانەی کە بە درێژایی مێژوو زیانی لە کورد داوەو بووە بە بەربەست لە ڕێگای جوڵەو بەرەو پێشەوەچووندا هۆکاری قایل بوونی کوردە هەمیشە و هەموو کاتێ بە ئەمری واقیع. قەناعەت هێنان بەوەی کە بە برسێتی و هەژاری و نەداری بژی، ڕێگا خۆشکەر بووە بۆ ئەوەی هیچ هەوڵێك نەدات بۆ زیاد کردنی بەرهەمو خۆشگوزەران کردنی خۆی. ئەکەر کۆمەڵگەیەك یان دەستەو تاقمێکی ئیتنیکی هەوڵی گۆڕین و بەرە و چاکترکردنی باری ژیانی خۆی لە هەموو لایەکەوە نەدات چۆن دەتوانێت ببێتە هێزێکی فشار درووستکەرو هەوڵی گۆڕینی کۆمەڵگە بدات. ئەم هۆکارانەی جوگرافیای نالەباری کوردستان و ئاوو هەواو ئاو بۆ ئاودێری کە هەموویان نائاساین، سەرجەم لەبەر نالەبارییان ڕێگا خۆشکەر بوون بۆدرووست کردنی قەناعەت لە عەقڵ و هۆشی کورددا بەوەی کە تەنیا بە بەشی ژیانی خۆی لە بەرهەم هێنانو داهات کۆکردنەوە ڕازی بێت.

لە لایەکی ترەوە سەرباری ڕۆڵی خراپی تۆپۆگرافیا لە بەردەم درووست بوونی ناوەندی ئابووری لە کوردستاندا، هۆکارێکی سەرەکی تر بۆ لاوازی ئابووری، کەمی ئاوی پێویست و گرانی باری ئاودێری و پشت بەستنە بە ئاوی باران. کشتوکاڵی دێم واتە دانەوێڵە تەنیا پشتی بە باران بەستووەو ئەگەر هەر ساڵێك باران وەکو پێویست نەبارێبێت ئەوا بووە بە قات و قڕی و کارەساتی برسێتی و گرانی وڵاتی گرتۆتەوە. لە لایەکی تریشەوە پشت بەستن بە باران مرۆڤی

کوردی کردۆتە مرۆڤێکی هەمیشە چاوەڕوان.دیارە مرۆڤی هەمیشە چاوەڕوانیش بەردەوام لە حاڵەتی گومان و دڵەڕاوکێدایە بەرامبەر بە داهاتووی خۆیو کەمتر دەبێتە مرۆڤێکی پراکتیکیyان مرۆڤێکی کردار دروستکەر. دیارە کاتێك کرداریش نەبێت مانای وایە بکەری بوونی نییە. هەر لەم بۆچوونەوەیە کە ئێمە پێمانوایە مرۆڤی کورد بە گشتی مرۆڤێکی بەرکارە نەك بکەر. هەڵبەت ئەو کۆمەڵگەیەی کە بکەر بەرهەم ناهێنێت لە رووی پەرەسەندنی کۆمەلأیەتیەوە کۆمەڵگەیەکی نائاسییە.

ئێمە گوتمان باران سەرچوەی سەرەکی دەستکەوتنی ئاوە لە کوردستانە، لە ئەنجامی ئەوەشدا سەرچاوەی سەرەکی ژیان کە ئاوە، ئەوە ئاو لە دەستی کورد خۆیدا نەبووەو چاوەڕوانی هێزی بالأی خواوەندی کردووە کە بارانی بۆ ببارێنێ و بەردەوام چاوەڕوانی سۆز و بەزەی خودا بووەو کەمتر بیری لە دانانی نەخشەو بەرنامەی داهاتووی خۆی کردۆتەوە. ئەگەر کەسێك یان کۆمەڵگەیەك نەتوانێت بەرنامەو نەخشەی داهاتووی هەبێت بێگومان ناشتوانێت بیر لە بەرهەمهێنانی ئاستێکی زیاتری ئابووری بکاتەوە بەڵکو ئەوەی بەلایەوە گرنگە ئەوەیە کە چۆن دەتوانێت پێداویستییەکانی ژیانی ئێستای بەدەست بهێنێت و سبەینێ لە دەرەوەی بیرکردنەوەی ئەودا دەبێت واتە ناتوانێت بیر لە داهاتوو بکاتەوە. کاتێ مرۆڤی کورد بیری لە بەرهەمهێنانی زیاد نەکردبێتەوە، ئیتر چۆن ئابووری لە کوردستاندا کۆدەبێتەوەو چۆن ناوەندی ئابووری پێك دێت؟

لە لایەکی ترەوە فاکتەری ئایینو توانەوەی کورد لەناو بنەماو پرینسیبەکانی ئاییندا دەورێکی کاریگەری بینیووە لە دروستکردنی قەناعەت و قەناعەت هێنان بە کەمترین بەش کە پێویستییەتی واتە(بەشی خود) کردن لە عەقڵ و هۆشی مرۆڤدا بە گشتی و لای کوردیش بە تایبەتی کاریگەری هێزی ئایین لە پشتییەوە بووە. چونکە کورد وەها لە ئایین گەیشتووە کە ڕازی بێت بە هەموو بەشێك و بە کەمترین بەش ئیکتیفا بکات ئەویش لەبەر بنەمای بڕوابوون بەوە کە(رزق لای خوایەو خوا تاسەری دابێت رزقیش دەدات و تۆ هەر بجولێ خوا رازیقە). ئەم ڕستەو دەستەواژانە کە بەرهەمی عەقڵی گشتی کۆمەڵگەن هەڵقولأوی واقعێکی کۆمەلأیەتیو ئایینیو گوزارشتێکی ڕاستەقینەن لە پانتای کۆنەستی کۆمەلأیەتی کۆمەڵگەی کوردی.

هۆکارێکی تر کە دەوری هەبووە لە درووست کردنی حاڵەتی قەناعەت هێنان بە بەرهەمهێنانی تەنیا بەشی خۆ(ئیکتیفای زاتی) سیستێمێکی فیودیالی و خێلأیەتی کوردی و چۆنێتی بەرهەمهێنانە لەم سیستێمەدا. دیارە ئەوە ئاشکرایە کەسیستێمی فیودیالی کوردیش لە

قۆناغێکی زۆر درەنگدا خاسێتەکانی سیستێمی وەرگرتووەو بگرە سیستێمی فیودیالی کوردی بەتەواوی تێگەڵ بووە لەگەڵ سیستەمی خێڵایەتی کوردیداو هەر ئەوەش وای کردووە کە یاساکانی خیڵایەتی لە سرووشتی ئەو سیستێمەدا کاری خۆی بکات لەم بارەیەوە ئەی. شامیلۆف دەڵێت: لەڕاستیدا لە کۆمەڵگەی(فیودیالی) کوردیدا زۆرێك لە پاشماوەکانی سیستێمی خێڵایەتی دەبینرێت(9). دیارە یاساو رێساکانی سیستێمی خێڵایەتی لەگەڵ سیستێمی فیودیالیدا هەمان یاساو رێسا نین، هەر بۆیە سیستێمی فیودیالی کوردی بەسیستسمێکی ناتەواو دادەنرێت چونکە ئاشکرایە کە سیستێمی فیودیالی سەرباری پەیوەستبوونی بە دامەزراوەکانی خێڵ و عەشیرەتەوە لە ئاستێکی تردا دەکاریێ هەموو بنەماکانی سیستێمی خێڵایەتی و عەشیرەتگەری بە شێوە تەسکەکەی هەڵوەشێنێتەوەو بیانگۆڕێت بە جۆرە یاساو رێسایەکی تر چونکە یاساو رێساکانی سیستێمی خێڵایەتی لە داب و نەریتی خێڵایەتییەوە هاتوون کە لە ڕاستیدا سیستێمی فیودیالی کوردی نەیتوانیووە ئەو داب و نەریتە کۆمەلایەتیانەی کۆمەڵگەی خێڵایەتی بگۆڕێت و بگرە تاکو ئێستاش هەر بەردەوامە. لەڕاستیدا دەبێ: فیودیالیزم یارمەتی هەڵوەشاندنەوەی یاساو رێساو دوستووری ئابووری خێڵایەتی بدات بەڵام لە لایەکی ترەوە بەشێوەیەکی تاڕادەیەك ئاشکرا پارێزگاری لە بەهای خێڵایەتی دەکات(10). ئەمەش ئاشکرایە چونکە خێڵایەتیو فیودیالی کوردی بە نێو یەکدا چوون و سیستێمێکی پێکەوەیی پێکدێنن کە ئەویش نە سیستێمێکی فیودیالییە بە تەواوەتی نە سیستێمێکی خێڵایەتی خاوەن شوناسو هەموو بنەماو خاسێتەکانی سیستێمی خێڵایەتیە. لە سیستێمی فیودیالی کوردیدا یاساکانی زەوی زارو کشتوکاڵ و ئاودێری هەمان یاساکانی قۆناغی فیودیالی خێڵایەتی بووەو ئاغاو بەگ و شێخی سەرۆك خێڵو عەشیرەت خۆی داهێنەری یاساو دەستوورو شێوازی ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی نێوان خۆی و ئەندامانی خێڵ بووەو لە سنووری داخراوی دامەزراوەکەیدا سەربەخۆیی یاساو دەستوورەکانی پاراستووەو زۆربەی کات یاساو دەستوورەکانی سنورری ئەم خێڵ لەگەڵ یاساو دەستوورەکانی ئەو خێڵی تردا لە ڕووی شێوەی کارکردن و ملکانەو سەرانەو سورانەو بێگارکردنەوە جیاواز بوونو یەك شێوە نەبوونو یەکیان نەگرتووە، بە پێچەوانەی سیستێمی فیودیالیەوە کە دەبێ یاساو دەستوورێکی گشتگر پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنان و بەڕێوەبردن و هەموو وردەکاریەکانی ژیانی کۆمەڵگە ڕێکبخات. بەڵام ئەم تێکەلاویە وایکردووە کە سیستێمی بەڕێوەبردن و پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنانی خێڵایەتی کوردی بەسەر قۆناغی فیودیالیدا زاڵ

بێت. دیارە ئەوەش ئاشکرایە کە سیستێمی خێڵایەتی هەمیشە بەربەست بووە لە ڕووی بەرهەمهێنانی زیاتردا چونکە جوتیاری قۆناغی خێڵایەتی هەموو شتێکی پەیوەستبووە بە سەرخێڵ و یاسای خێڵەوەو خۆی تەنیا مافی ئەوەی هەبووە ئەوەندەی هەبێت بتوانێت بە کوللە مەرگی بژی، لە کاتێکدا کە جوتیار بە هەر جۆرێك ئیشی کردبێت ئەو تەنیا لایەنی هەرە کەمی مافی ژیانی هەبووە. لەبەر ئەوە گرنگ نەبووە بەلایەوە چەندێ بەرهەمی دەبێت چونکە ئەو خاوەنی بەرهەم نەبووە، ئەمەش وایکردووە لە سیستێمی خێڵایەتی- فیودیالی کوردیدا بەرهەمێکی ئەوتۆ لە کوردستاندا کۆنەبێتەوەو هەر بەو پێیەش نە ناوەندی ئابووری دروست ببێت نە زەمینە بۆ پێکهاتنی بنەماکانی بازاڕی هاوبەش پێکبێت.

وەك ئاماژەمان بۆ کرد خودی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کورد کە لە خێڵ و عەشیرەت پێکهاتووە، دەوری کاریگەری هەبووە لەسەر ڕێژەی کەمی بەرهەمهێنان. لە دێرزەمانەوە تاکو ناوەڕاستی سەدەی بیستیش هێشتا بەشێکی زۆری خێڵەکانی کورد نیشتەجێنەبوون و خۆیان بە کشتوکاڵەوە خەریك نەکردووەو زیاتر پشتیان بە شوانکاری و ئاژەڵداری و بەستووەو لەو بوارەشدا خەریکی گەرمیان و کوێستان بوون، واتە لە ژیانی کۆچەریدا بوون، کۆچەریش ئاسایی نە دەتوانێت ئاوەدانکردنەوە بکات نە بەرهەمێکی ئەوتۆ بەرهەم بهێنێت بە تایبەتی لە بواری کشتوکاڵدا، نە پەیوەستیەکی بەهێزی بە خاکەوە هەبێت. خێڵی کۆچەری کوردی ئەوەندە بەرهەمی هێناوە کە بەشی پێویستییە سادەو ساکارەکانی چیانی سادەی خۆی بکات.

خۆ ئەگەر خێڵی کۆچەری کوردی بەرهەمێکی لە خۆی زیاتریشی هەبوو بێت لە بەرهەمەکانی ئاژەڵ ئەوە لە کاتی گەرمیان و کوێستاندا زۆرجار کە نزیك بووەتەوە لە سنوورەکانی کوردستان بەرهەمەکەی لەلایەن درەوە ڕاکێشراوەو ئەو بەرهەمە لە کوردستاندا کۆنەبۆتەوە هەتا ببێت بە بنەمای پێکهێنانی بازاڕی ناوخۆو هەوێنو خانەی سەرەتایی دروستبوونی ناوەندی ئابووری کوردی. دەشێ هەندێ جار خێڵی کۆچەری کوردی بەرهەمەکانی خۆی کە بەرهەمی مەڕومالآت بووە لەسەر سنوورەکان کوردستان لەگەڵ پێداویستیەکانی تری ژیانیدا کە زیاتر پێداویستەکانی خۆراك و جلو بەرگی سادە بوون ئاڵوگۆڕی کردبن. لەو کارەشدا بەرهەم لەناو وڵاتدا نەماوەتەوە هەتا ببێتە بنەمای پێکهێنانی بازاڕو سەرەتاکانی پیشەسازی لە کوردستاندا بە شێوەیەکی سرووشتی لە درووستبوونی مانیفاکتۆریاوە دەست پێبکاتو دەربکەوێتو پەرەبسەنێت.

هۆكارێكی تری كەمی بەرهەمهێنان لە كوردستاندا پەیوەندی بە سروشتی پەیوەندیەكانی فیودیالی ناتەواوو ناسروشتی كوردیەوە هەیە، كە مەبەست لەوەش ئەوەیە نە فیودیالی كورد وەكو چینێكی خاوەن ناسنامەو خاوەنی سەرجەم خاسێتو بنەماكانی چینایەتی ئەو چینە پێگەیشتووە، نە لە بەرامبەر ئەو چینەدا جوتیاران وەك چینێكی خاوەن ناسنامەو سەرجەم بنەما و خاسێتەكانی خۆیان لە حاڵەتی سروشتیدا پێگەیشتوون. هەر بۆیە پەیوەندیەكانی بەرهەمێنان و پەیوەندیەكانی مڵكداری و خاوندارێتی زەوی و كاری جوتیار لەسەر زەوی خاوەن زەوییەكان بە سروشتی دروستنەبووە و شێوازی سیستێمێكی جێگیرو خاوەن ناسنامەی وەرنەگرتووەو زۆربەی كات خاوەن موڵكی كورد زەویەكەی بەرامبەر بە ڕێژەیەكی دیاریكراو لە موڵكانە داوە بە جوتیار بۆ ئەوەی كشتوكاڵی تێدا بكات. لە لایەك خودی خاوەن زەویەكە بەو ڕێژە كەمەی مڵكانە قەناعەتی كردووە كە ئەوەش هەر بەشی ئەوە بووە خۆیی پێ بژی و دیواخانەكەی پێبەڕێوە ببات و شتێكی ئەوتۆی زیاد نەبێت، واتە بەگ و ئاغاو شێخی كورد بە دەگمەن بوونەتە خاوەن سامانی گەورە، بەڵكو زیاتر جیاوازی ئەمان و جوتیاری هەژاری كورد ئەوە بووە كە ئەمان خۆیان كاریان نەكردووەو تا ئاستێكی دیاریكراو ژیانیان لەوانی جوتیارو وەرزێر باشتر بووە. بێگومان جوتیاری هەژاریش كە خاوەنی هیچ هۆیەكی بەرهەمهێنان نەبووە نەیتوانیووە ئەوەندە خۆی لەگەڵ زەویدا خەریك بكات كە بەرهەمێكی زۆری هەبێت، هەروەها ئەوەشی بەلایەوە گرنگ بووە تەنیا ئەوە بووە كە ژیانی خۆیو خێزانەكەی دابین بكات.

لە لایەكی تریشەوە لەوساوە تەنانەت تاكو ئێستاش ئامێرو ئامرازو تەكنەلۆجیای كشتوكاڵ لە شێوەیەكی زۆر سادەدا گەیشتۆتە كوردستان و جوتیار زیاتر پشت بە هۆكارە كۆن و تەقلیدەكانی بەرهەمهێنانی كشتوكاڵ دەبەستێت بۆیە ناتوانێت بەرهەمێكی ئەوتۆ بهێنێت كە لە بەشی پێویستی خۆی زیاتر بێت. هەموو ئەم هۆكارانە بە درێژایی ژیانی كورد دەوری كاریگەریان بینیووە لە دروستكردنی قەناعەتی ڕازیبوون بە (بەشی خۆكردنو تەنیا بۆ ئیستاش) لە عەقڵ و هۆشی كورددا.

ئەوەش هۆیەكی سەرەكی لاوازی ئاستی بەرهەمهێنانو دروستنەبوونی بازاڕی ناوخۆیەو بەوپێیەش دروستنەبوونی ناوەندی ئابووریە لە كوردستاندا.

لەلایەكی ترەوە كورتبینی مرۆڤی كورد بە گشتییو بیركردنەوەی لە داهاتوو، بە تایبەتیش لەم ڕووەوە خاوەن مڵكەكان تەنیا بۆ ئێستا ژیاون و هیچ پڕۆژەیەكی ئایندەیان نەبووە هەتا لەو

پێناوەدا بیر لە چاککردنی زەویەکان و پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنان بکەنەوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە لە سیستێمی فیودیالی کوردیدا کە دەسەلاّتی خێلاّیەتی بالاّدەست بووە سەرۆك خێڵەکان ئەگەر بیریان لە زیادکردنی بەرهەم و دەوڵەمەندبوون کردبێتەوە ئەوا لەبری چاککردنی زەویەکانیان‌و چاککردنی ئەو یاسایانەی کە پەیوەندیان بە مڵکانەو وەرزێری و ڕەنجبەریەوە هەیە، لەبری ئەوەی هەوڵ بدەن تەکنەلۆجیای نوێ بهێنە بواری کشتوکاڵەوە، هەوڵیان داوە زەوی و زاری خێل و عەشیرەتەکانی تر داگیر بکەن کە ئەوەش زۆربەی کات بۆتە هۆی شەڕو شۆڕو لە ئاکامدا بەرهەمەکانی کشتوکاڵ‌و لەوەڕگاکان سوتێنراون، لە ئەنجامی ئەوەشدا زیانی گەورە لە هەردوو بواری کشتوکاڵ و ئاژەڵداری کەوتووە. لە بری زیادبوونی بەرهەم، نەبوونی‌و هەژاری‌و قاتوقڕی دروستبووەو ئەوەش ئەنجامەکەی بە تالاّنکردن و وێرانکردن و شەڕو شۆڕ و خوێن ڕشتن کۆتایی هاتووەو جۆرێك لە ئاژاوەو پشێوی‌و نە سەقامگیری دروستکردووە.

نەبوونی سەقامگیریش بە پێچەوانە کردنەوەی وتەیەکی ئیبن خەلدون یەکێك لە هۆیەکانی تێکچوونی پرۆسەی ئاوەدانکردنەوەو عیمرانی مرۆیی کە لە ڕاستیشدا سەقامگیری زەمینەی سەرەکی عیمران‌و ئاوەدانکردنەوە خۆش دەکات(11). کشتوکاڵ و ئاژەڵداریش کە سەرچاوەی ئابووری کوردستان بوون.. تەنیا لە هێمنی‌و سەقامگیریدا مرۆڤ دەتوانێت پێیانەوە خەریك بێت و بەرهەمی زۆر بەدەست بهێنێت. بە پێچەوانەشەوە شەڕو ئاژاوەو ناسەقامگیری هۆی وێرانی‌و بێ بەرهەمی بوون لە هەموو قۆناغەکانی ژیانی مرۆڤداو لە هەموو جێگایەکی گۆی زەویشدا. یەکێك لە هۆکارەکانی کەمی بەرهەم و کۆبوونەوەی لە کوردستاندا بە درێژایی مێژووی زانراو ناکۆکی و ئاژاوەی ناوخۆ و شەڕو ئاژاوەی نێوان خێڵ و عەشیرەتەکان بووە.

لەلایەکی ترەوە لە دامەزراوەی عەشیرەتدا (12) واتە لە دامەزراوەی شێخ و سەیدەکاندا راستە شێخی عەشیرەت خاوەنی مڵکێکی زیاترە لە ئەندامانی تر، بەلاّم لەم دامەزراوەدا زۆرینەی ئەندامانی تریش مڵکی تایبەتی خۆیان هەیە و مەگەر بە دەگمەن ئەگینا لەسەر زەوی و مڵکی شێخ کارناکەن. جگە لەوەش شێوازی پەیوەندی لە دامەزراوەی شێخ و سەیدەکاندا ئاراستەیەکی ئاسۆیی هەیەو لە شێوەی هەرەمی پەیوەندی خێلاّیەتیدا نییە. ڕاستە شێخ لە ئاستێکی بەرزدایە بەلاّم ئەو هەرەمی دەسەلاّت و بەڕێوەبردنەی کە لە دامەزراوەی خێڵدا پێکدێت و ئاغا و بەگی سەرخێڵ لە لوتکەی هەرەمەکەدا دەبن و ئاراستەی پەیوەندی‌و ئاراستەی فەرمان لەوەوە بەرەو ئاستەکانی خوارەوە ئاراستە دەکرێت، لە دامەزراوەی شێخ و سەیدەکاندا ئاراستەی پەیوەندیەکان ئاسۆین و چەمکی فەرمانیش لەم دامەزراوەدا کەمتر

دەبینرێت چونکە لە لایەك ئەندامانی ئەم دامەزراوەیە لە ڕووی نەسەبەوە هەمووی خۆیان لەیەك ئاستتدا دەبینن، لە لایەکی تریشەوە هەریەکە بەشی خۆی ملكو زەوی هەیەو لە ڕووی ژیانی ئابووریەوە جۆرە سەربەخۆییەکی هەیەو پەیوەستو وابەستە و ژێردەستەی شێخ نابێت. هەریەك لە ئەندامانی ئەم دامەزراوەش لەسەر ئەو بەشە زەوییەی هەیەتی کاردەکاتو بەشی خۆی بەرهەم دەهێنێت. لەبەر ئەوە ئەندامانی دامەزراوە عەشیرەت یان سەیدو شێخ نەچاوی لەوەوە بووە زەوی بدات بەملکانە چونکە زەویەکەیان تەنیا بەشی خۆیانی کردووە، نە چاویان لەوەوە بووە کە زەوی شێخە خاوەن ملکەکەی خۆیان بکەن و ملکانە بدەن واتە قەناعەتیان بەو بەشە ملکە کەمەی حۆیان و بەو بڕە بەرهەمە کردووە کە لەسەر ئەو زەوییە بەرهەمیان هێناوە کە ئەویش تەنیا بەشی ژیانی سادەو ئاسایی خۆیان بووەو ئەمانە ئەوەندەیان بەرهەم نەهێناوە کە لە خۆیان زیاتر بێت، ئەوەش هۆیەکی تری لاوازی ئاستی کۆبوونەوەی بەرهەم و دروستنەبوونی بازاڕی ناوخۆو پێکنەهاتنی ناوەندی ئابووری بووە لە کوردستاندا. لە کاتێکدا هەم دامەزراوەی عەشیرەت بەشێکی فراوانی کۆمەڵگەی کوردی پێکهێناوە، هەم شێوازی ژیانی ئەمان کە لە پێش خێڵەکانەوە نیشتەجێبوون کاری لەو خێڵانەش کردووە کە پێشتر کۆچەری بوونو لە دوایدا بە ناچاری نیشتەجێبوون کە بە هەمان جۆرە قەناعەتەوە کاربکەن و ئەو قەناعەتەش بەربەستێك بووە لەبەردەم بەرهەمهێنانی زیاتردا.

ناسەقامگیری کۆسپی بەردەم دروستبوونی ناوەندی ئابووری:

کوردستان وڵاتێکە کەوتۆتە پانتاییەکی جوگرافی ئەوتۆوە کە ئەو شوێنە جوگرافیەی کە هەیەتی یەکەمین هۆکاری ناسەقامگیرییە بۆی. لە لایەك خاڵو ڕێگەی پێکەوە بەستنی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوایە. لە لایەکی ترەوە لە ڕابردوودا کەوتۆتە نێوان کۆمەڵێ شارستانی دیارو گەورە. هەروەها لەمپەرێکە کە کۆمەڵە نەتەوەیەکی هێجگار جیاواز لە یەکتری جیا دەکاتەوە. لەشکری(دە) هەزار کەسی گەزنەفۆن بەم خاکەدا تێپەڕی کردووە، هەروەها ئەسکەندەری گەورەش لێرەوە هێرشی کردۆتە سەر ساسانییەکان. لەململانێی نێوان میدو ئاشوورییەکان و بابلی و ئاشوورییەکاندا مەیدانی شەڕو پێکدادانی سوپاکان بووە.

لە فەتحی ئیسلامیدا سەرباری ئەوەی کە ئەم وڵاتە بۆ خۆی فەتح کراوە، هەروەها ڕێگای سوپای ئیسلامی بووە بۆ ناوچەکانی تری ڕۆژهەڵات و باکور. دواتریش بەر هێرشی مەغۆلەکان

کەوتووە کە بەرە و بەغدا رۆیشتوون‌و لە گواستنەوەی دەسەڵاتی دەوڵەتی ئیسلامیشدا لە عەباسییەکانەوە بۆ تورکە عوسمانییەکان‌و لەگەڵ ئەو گواستنەوەی دەسەڵاتیشدا سەرهەڵدانی ناکۆکی نێوان عوسمانی‌و سەفەوییەکان کوردستان بووەتە جێگای ململانێی نێوان ئەم دوو ئیمپراتۆرەو هەریەکەشیان کوردی ژێر سایەی دەسەڵاتی خۆی لە دژی ئەوی تریان بەکارهێناوە.

لە مێژووی سەدەی بیستیشدا کوردستان یەکێك لەو وڵاتانە بووە کە گەورەترین ململانێ‌و ناکۆکی لەسەر درووستبووە، تاکو لە ئەنجامدا بە شێوەیەکی ناشەرعی دابەشکراوە بەسەر چەند دەوڵەتێکداو بەردەوام کوردستان لە بارێکی پڕ لەپەشێوی‌و ناسەقامگیردا ژیانی بەڕێکردووەو بەردەوام تارمایی شەڕ باڵی بەسەردا کێشاوەو کورد بە هیچ جۆرێك لە ئایندەی خۆی دڵنیا نەبووەو ئومێدی سبەینێی نەبووە، لە بارودۆخێکی وەهاشدا زەحمەتە مرۆڤ بیر لە بەرهەمهێنانی زیاد لەپێویستی خۆی بکاتەوە، چونکە لە لایەك ئومێدی سبەینێی نەبووە هەتا لەو پێناوەدا ئەمڕۆ ڕەنجێکی زۆر بدات و بەرهەمێکی زۆر بە دەست بهێنێت لە پێناوی سبەینێدا. بەمانایەکی تر کورد هەمیشە بۆ ساتەوەختی ئێستا ژیاوەو بیری لە ئایندەی خۆی نەکردۆتەوە. جێگیربوونی ئەم بۆچوونەش لە لایەك بووەتە کۆسپ لەبەردەم بەرهەمهێناندا، لە لایەکی تریشەوە وای لە کورد کردووە ئەگەر بەرهەمێکی لە خۆی زیاتریشی هەبێت ئەوا ئەوەندە بەلایەوە گرنگ نەبێت و چۆنی بۆ ڕێکەوێت ڕەوانەی دەرەوەی سنورەکانی کوردستانی بکات یان لە دەرەوەی کوردستانەوە ئەو بەرهەمە ڕابکێشرێت. ئەوەش وای کردووە کە هیچ بنەمایەکی ناوەندی ئابووری لە کوردستاندا درووست نەبێت.

دیارە نەبوونی ناوەندی دەسەڵاتیش لە کوردستاندا دەوری کاریگەری بینیووە لەوەیدا کە ناوەندی ئابووری دروست نەبێت بە تایبەتی لە کاتێکدا کوردستان پێگەو ڕەوگەی هاتووچۆو بووەو هەمیشە بووەتە ژێر پێووە لە کاتێکدا کە بەرجەوام لەلایەن سوپاو هێزەکانی نزیك‌و دوورەوە داگیر کراوە ئەوەش وای کردووە کە کوردستان جوگرافیایەکی بێ سنوور بێت واتە جوگرافیایەك کە بەڕووی دەرەوەدا کراوە بێت‌و هیچ دەرگایەکی نەبێت هەتا بە ڕووی دەرەوەدا دابخرێت. بێگومان لە جوگرافیایەکی بێ سنوورو بێ ناوەندێکی ئەو تۆدا کە بەهێزێکی مادی و مەعنەوی هەموو بەشەکانی ئەو جوگرافیایەی بە خۆیەوە بەستبێت‌و هەموو بەرهەم‌و داهات بەرەو ئەو ناوەندە کێش بکات، ناشێت ئابووری لە ناوەندا کۆببێتەوەو، ناوەندی ئابووری پێکبهێنێت. هەر ئەو بێ سنوورییەی کوردستان‌و نەبوونی ناوەندی دەسەڵات تیایدا کە دیارە

ئەو ناوەندەی دەسەڵاتیش ناشێت بەبێ ناوەندی ئابووری پێکبێت وای کردووە کوردستان وەکو جوگرافیایەکی بێ خاوەن وا بێت و لە هەمان کاتدا وەکو بۆشاییەکیش دەربکەوێت کە هیچ هێزێکی مادی و مەعنەوی لە خودی ئەو جوگرافیایەدا درووستنەبووبێت‌و بە ئاسانیش درووست نەبێت هەتا بەشەکانی پێکەوە ببەستێت. درووست بوونی ناوەندی ئابووری یەکەمین هۆکارە کە ئەو هێزە لە ناوەندی ئەو جوگرافیایەدا درووست دەکات کە ڕایەڵی پێکەوە بەستنی سەرجەم بەشەکانی ئەو جوگرافیایە دەستەبەر دەکات و یەکێتی ئەو جوگرافیایەو یەکێتی ئەو کۆمەڵەی کە لە سەری دەژی دەسەلمێنێت کە ئەو یەکێتی و یەکگرتنانەش لە مەرجە سەرەکییەکانی درووستبوونی دەوڵەتی کوردین.

پەیوەندی ناوخۆیی و کۆمەڵگاکانی تر" پەیوەندی بازرگانی"

دکتۆر سەمیر ئەمین دەڵێت: کۆمەڵگە مێژووییەکان ئەو پێکهاتانەن کە لە لایەکەوە زۆر شێوازی بەرهەمهێنانیان تێدا دەبێت، هەروەك لە لایەکی تریشەوە لەم کۆمەڵگەیانەدا پەیوەندی نێوان کۆمەڵگەی ناوخۆیی‌و کۆمەڵگەنی تر ڕێك دەخرێت(13). کەواتە لێرەوە ئەوە دەردەکەوێت کە لە نێوان کۆمەڵگەی ناوچەیی و کۆمەڵگەکانی تردا کە دەشێت لە ئاستێکی پەرەسەندووتردا بن جۆرێك لە پەیوەندی ئابووری دەبێت یان پێکدێت ئەویش بریتی دەبێت لە: بوونی پەیوەندی بازرگانی مەودا دوور(14). با لەم ڕوانگەیەوە بڕوانین‌و بزانین ئایا بازرگانی دەرەوە دەورێکی ئەوتۆی دەبێت لەسەر پەرەسەندنی ئابووری ناوخۆ دروستبوونی بازاڕی ناوخۆ بەو پێیەش دروستبوونی ناوەندی ئابووری.

ئەگەر سەرنجی ژیانی نیمچە دوورگەی عەرەبی پێش ئیسلام بدەین ئەوا دەبینین کە ئەم دوورگەیە سەرگەرمی بازرگانییەکی بەربڵاو بوو لەگەڵ شامداو لەوێشەوە بۆ دنیای دەرەوەو دوورتر. تەنانەت لە قورئاندا باسی دوو وەرزی بازرگانی نیمچە دوورگە کراوە وەرزێ بۆ شام و وەرزێ بۆ یەمەن و باشووری نیمچە دوورگە. کە ئەویش لە ئایەتی " رحله الشتاو والصیف" دا دەردەکەوێت. نیمچە دوورگەی عەرەبی لە میانەی ئەو بازرگانییەی دەرەوەدا هەرچی پێویستییەکانی خۆی بووە هێناویەتییە ناوەوەو ئەو شتەشی کە لە پێویستی خۆی زیاد بووە یان ئاڵوگۆڕی کردووە یان فرۆشتویەتی، بەڵام ئەم جوڵە بەردەوامە بووەتە سەرچاوەیەکی بەهێزی ئابووری لە وڵاتداو جۆرە ئەقڵیەتێکی بەرهەمهێناوە کە ئارەزوومەندی کۆکردنەوەی بەرهەم‌و(ماڵ) بووە. دیارە لە هەرشوێنێك بەرهەم‌و (ماڵ) کۆببێتەوە، مانای وایە بنەمای ژیانی

ئاینده دادەنرێت. زۆر جار دەشێ وڵاتێك نە لە رووی پیشەسازییەوە پەرەسەندو بێتو بە وڵاتی پیشەسازی دابنرێت، نە وڵاتێکی کشتوکاڵی بێتو نە بەکاری ئاژەڵداریش بێت، بەڵام بوونی بە پێگەو شوێنو رێگاو ڕێڕەوی بازرگانی نێوان وڵاتانی تر وای لێدەکات کە سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی ئابووری بۆدروست ببێت ئەویش لە داهاتی باج و گومرگو خەریکی بوونی بەشێك لە خەڵکی بەو کارەوە. دیارە کوردستان نەبووەتە ڕێگای بازرگانی نێوان وڵاتانو نەیتوانیووە لەو ڕووەشەوە داهات کۆبکاتەوەو ئەو داهاتەش ببێتە سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی ئابووری و لە ئاکامیشدا ئەو ئابوورییە ببێتە بنەمایەك بۆ پەرەسەندنو گەشەکردنی ئابووری ناوخۆو لەوێشەوە بنەمای بازاڕی ناوخۆو ناوەندی ئابووری لە وڵاتدا پێکبێت.

دیارە کاتێ باسی دروستبوونی ناوەندی ئابووری دەکەین بە واتایەکی تر مەبەستمان درووستبوونی سەرمایەیە. هەندێ بۆچوون هەن کە پێیان وایە سەرمایەو درووستبوونی بازاڕی ناوخۆو بەوپێیەش درووستبوونی ناوەندی ئابووری لە ژێر کاریگەری سەرهەڵدانی بازرگانیدا دروستبووە. لە کاتێکدا مێژووی سەرهەڵدانی بازرگانی کۆنەو لە مێژە هەر وڵاتە بە جۆرێك بازرگانی کردووە ئەگەر وڵاتێکی بەرهەم هێنەر بووبێت. بۆ نموونە ئەگەر کوردستان لە قۆناغی ژیانی خێڵایەتی و ژیانی کۆچەرێتی و گەرمیان و کوێستاندا بەرهەمێکی زۆری ئاژەڵداریو بەروبوومەکانی ئاژەڵداری هەبوایە ئەوا لە ڕێگای جۆرێك لە بازرگانی کردنەوە کورد یان خۆی ئەو بەرهەمانەی دەبردە دەرەوەو لە بەرامبەریدا پێداویستییەکانی تری خۆیی دەهێناو دەکڕی، یان ئەو بەروبومانەی دەگۆڕییەوە بە پول وپارەو بەو پێیەش پول و پارە دەهاتە کوردستانەوەو تیایدا کۆدەبووەوە. یان دەشیا(بازرگانی) دەرەوە بۆ کڕینی ئەو بەرهەمانە بهاتنایەتە کوردستان و لە بەرامبەر ئەو بەرهەمانەدا، یان پولو پارە، یان پێداویستییەکانی تری ژیانی خەڵکیان بهێنایە. لە هەردوو حاڵەتەکەدا کوردستان دەبوو بە بازاڕێك بۆ ئاڵوگۆڕکردن، بۆ ناردنە دەرەوەی بەرهەمی زیادو هێنانی بەرهەمی پێویست کە لەو سەوداو مامەڵەیەشدا جۆرێك لە چالاکی پیشەسازی دروست دەبوو، جۆرێك لە بازاڕی ناوخۆی دروست دەکردو لە ئاکامی ئەوەشدا دەشیا لە لایەك عەقڵیەتی کۆکردنەوەی پارەو داهات لە کوردستاندا دروست ببووایە، لە لایەکی ترەوە عەقڵیەتی بەکارخستنی پارەو داهات دروست دەبوو. ئەوەی پارەو پولێکی هەبوایە هەوڵیدەدا پێداویستییەکانی ناوخۆ لە دەرەوە بەو پارەیە بهێنێت و لە ناوەوە ساغی بکاتەوە کە ئەوەش بنەمای دروستبوونی عەقڵی بازرگانی و

بەکارخستنی پارەو پولە. کە دەشیا ئەوە ڕێگای بۆ سەرهەڵدانی پیشەسازی ناوخۆ خۆش بکردایەو لە ئاکامی ئەوەشدا بنەمای بازاڕی ناوخۆ دابنرایە کە ئەوەش هەنگاوێکی گرنگ‌و سەرەتاییە بۆ دروستبوونی ناوەندی ئابووری لە کوردستاندا.

هەر وەك لە قۆناغی خێڵایەتی‌و ژیانی ئاژەڵداریدا لەبەر کەمی بەرهەمی ئاژەڵداری ئەم جۆرە بازرگانیە دروست نەبووە، لە هەمان کاتدا لە قۆناغی ژیانی کشتوکاڵی و فیودیالیشدا دیسان لەبەر کەمی بەرهەمەکانی کشتوکاڵ لە کوردستاندا بازرگانی کردن بە بەرهەمەکانی کشتوکاڵەوە دروست نەبووە. هەتا لەم بوارەیانداو لە ڕێگای ئەو بازرگانیەوە پارەو سەرمایە لە کوردستاندا کۆببووایەتەوەو ئەوەش ببوایەتە بنەمای دروستبوونی بازاڕی ناوخۆ. بەهەرحاڵ کوردستان لە هیچ قۆناغێکی دیاری مێژوودا نەبووە بە ڕێگای بازرگانی نێوان دەوڵەتان هەرچەندە باسی ئەوە دەکرێت ئاورێشمی چینی لە سەردەمانی کۆندا لە ئەسفەهانەوە هاتۆتە هەولێرو لەوێوە بەرەو شام ڕۆیشتووە. بەڵام ئەوە ئاشکرایە کوردستان نەبووەتە ڕێگایەکی دەوڵەمەندی گەشتی بازرگانی‌و ڕاڕەوی بازرگانان‌و، نەشبووەتە وڵاتێکی بازرگانی، هەروەك کۆمەڵگەی کوردیش نەبووەتە کۆمەڵگەیەکی بازرگانی هەتا لە سوودی بازرگانی پارە و سەرمایەکی زۆر لە کوردستاندا کۆببێتەوەو ئەو پارە و سەرمایەش ببێتە بنەمای دروستبوونی ئابووری و ناوەندی ئابووری لە کوردستاندا.

نەوت کۆسپی بەردەم دروستبوونی ناوەندی ئابووری کوردی:

ڕاستە نەوت یەکێکە لە سەرچاوە هەرە گرنگەکانی ئابووری و هەر وڵاتێك ئەم سەرچاوەیەی هەبێت مانای وایە یەکێك لە بناماکانی دەوڵەمەندبوون و کۆبوونەوەی سەرمایەی هەیە. ئەگەرچی لە مێژووی نوێداو لەگەڵ دۆزینەوەی نەوتدا وڵاتانی دواکەوتووی خاوەن نەوت دووچاری گەلێك کێشە بوون لە ژێر فشاری دەوڵەتانی داگیرکەرو خاوەن هێزدا. هاتنی داگیرکەران بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و هەوڵدانیان بۆ داگیرکردنی زۆربەی ئەو ناوچەو هەرێمانەی کە کێڵگەو سەرچاوەی نەوتن لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا ئاکاماکەی بەوە شکاوەتەوە کە زۆربەی ناوچە نەوتیەکان بکەونە ژێر سایەی دەسەڵاتی داگیرکەرانی ڕۆژئاواوەو زۆربەی ئەو وڵاتانەش ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ بکەنە کۆلۆنی خۆیان یان وابەستەو

پەیوەست بە خۆیانەوە ئەویش بە مەبەستی بردنی بەشێکی زۆر لە سەروەت‌و سامانی ئەو وڵاتانە بۆ خۆیان.

بە گوێرەی کوردستان نەوت نەك هەر بووە بە هۆی داگیرکردنی بەڵکو هۆکارێکی سەرەکیش بووە بۆ دابەشکردنی لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی‌و هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتی عوسمانی، ئەویش لەو ڕوانگەیەوە کە کوردستان وڵاتێکی نەوتییەو لەبەر ئەوە لە ژێر کاریگەری دوو هۆکاردا دابەشکراوە. یەکەمیان بۆ ڕازیکردنی دەوڵەتانی تازە دروستکراوی ناوچەکەو بۆ ئەوەی هەریەکەیان بەشێك لەو داهاتە گرنگەیان بەربکەوێت. دووەم بۆ ئەوەی بواری دروستبوونی تاکە ئیدارەیەك لە کوردستانداو بەوپێیەش بواری دروستبوونی تاکە ناوەندێکی ئابووری نەبێت.

مێژووی دۆزینەوەی نەوت لە کوردستان و ناوچەکەشدا ئەوەندە کۆن نییە و دەگەڕێتەوە بۆ چارەکی یەکەمی سەدەی بیست‌و لەو سەروبەندەدا کە جارێکیترو سەرلەنوێ کوردستان دابەشکرایەوە بەسەر دەوڵەتە کۆن‌و تازە دروستکراوەکانی ناوچەکەدا. ئەگەر بهاتبایەو کورد خۆی خاوەنی وڵاتی خۆی‌و خاوەنی ئیدارە و بڕیای خۆی بووایە و نەوت لە خزمەتی بنیادنانی وڵاتدا بەکار بهاتبایە ئەوا کوردستان دەبوو بە یەکێك لە دەوڵەمەندترین و گەشەسەندوترین وڵات لە ڕووی ئابووریەوەو دەشیا هەر ئەو بنیادە ئابووریەش ببووایەتە زەمینەیەکی لەبارو زەمینەو هەلومەرجی گونجاوو پەرەسەندوی بۆ گەشەو پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی کوردی بەشێوەیەکی تەواو بڕەخساندایە.

بەڵام لەبەر ئەوەی لەلایەك کورد خۆی خاوەنی وڵاتی خۆی نەبووەو خۆی وڵاتی بەڕێوەنەبردووە و یەك ناوەندی یەکگرتووی دەسەڵات لە کوردستاندا دروستنەبووە، داهاتی نەوتیش نە بۆ کورد بووەو نە لە کوردستاندا کۆبۆتەوەو نە بوویشە بە بنەمایەك بۆ پێکهێنانی ژێرخانی کۆمەڵایەتی کوردی و نە زەمینەیەکی پتەو و بەهێز و دەوڵەمەندی دروستکردووە بۆ ژیانێکی ئاسایی لە کوردستاندا، بەڵکو بە پێچەوانەوە نەوت هەر لەگەڵ دۆزینەوەیدا لە کوردستانداو تەنانەت پێش دەرهێنانیشی زیاتر کوردستانی کردۆتە جێی چاوتێبڕیتی دەوڵەتانی خاوەن دەسەڵاتی ئەو کاتە بەگشتی و بەریتانیا بە تایبەتی. لە لایەکی ترەوە دەشێ بڵێین نەوت دەورێکی دیاری بینیووە لە شێوازی دابەشکردنی دووەمی کوردستاندا و جۆرە ڕێکەوتنێکی لە نێوان دەوڵەتانی بڕیار بەدەستدا درووست کرد کە بە جۆرێك کوردستان دابەش بکەن کە دەوڵەتانی تازە درووستبووی ناوچەکەو بە تایبەتی ئەوانەی کوردستانیان بەسەردا دابەشکرا

هەریەکە بە ئاستێك سوودمەندبن، واتە کوردستان بەجۆرێك دابەشکرا کە هاوسەنگیەك لە ڕووی سەرچاوەکانی نەوت و سەرچاوە کانزایی و مادە خاوەکانی ترەوە لە نێوان بەشەکانیدا هەبێت. دیارە هەریەکە لەو بەشانەش کە خرانە سەر یەکێك لە دەوڵەتانی دراوسێی کوردستان، لە روویەکی ترەوە ئابووریەکەیشیان بە هەموو سەرچاوەکانیەوە بەرەو ناوەندی ئەو دەوڵەتانە ڕاکێشراوەو دابەشکراون واتە ئابووری کوردستان لە پرۆسەی دابەشکردندا بوو بە چوار بەشەوەو هەر بەشێکیشی بە ئاراستەیەکی جیاواز لە بەشەکانی تر و بەرەو دەرەوەی کوردستان واتە بۆ ناوەندی دەوڵەتانی داگیرکەری کوردستان ڕاکێشراوە. لەم حاڵەتەشدا ئابووری کوردی لە سنوری کوردستاندا نامێنێتەوەو لە ژێر کاریگەری جوڵەو میکانیزمی سروشتی بەڕێوەبردنی کوردستاندا لە لایەن ئەو دەوڵەتانەوە ئابووری کوردستانیش چۆتە ژێر رکێفی ئەو دەوڵەتانەوە. ئەو دەوڵەتانەش ئابووری کوردستانیان کردۆتە بنەمایەك بۆ زیاتر دەوڵەمەندکردنی سەرچاوەو بینای ئابووری خۆیان. لە کاتێکدا کە ئاستی ئابووری ئەو دەوڵەتانەو ناوەندی ئابوریان چەند بەهێز بێت زیاتر زیان لە کورد دەدات چونکە لەو حاڵەتەدا کوردستان کە ناوەندێکی بۆشە لە ڕووی ئیدارییەوە، ئەو ناوەندانەی ئەوان هەرچی بەرهەم و داهات و مادەی خاویشە لە کوردستانەوە بەرەو لای خۆیان کێشی دەکەن. هەڵبەت تموحی ڕاکێشانی نەوتی کوردستان لە لایەن ئەو ناوەندانەوە زیاتر ڕێگای خۆشکرد بۆ ئەوەی ئەو ناوەندانە سەرچاوەکانی تری ئابوریش بەرەو لای خۆیان ڕابکێشن. بەتایبەتی یەکێك لەو هۆکارە سەرەکیانەی کە بوو بە هۆی ئەوەی کە ولایەتی موسڵ بخرێتە سەر دەوڵەتی تازە دامەزراوی عێراق نەوت بوو، بەتایبەتی بەریتانیا دەیویست عێراق کە لە ژێر ئینتیدابی ئەودا بوو گەورەترین سەرچاوەی نەوتی هەبێت. دیارە فەرەنساش تموحی ئەوەی هەبوو کە بەشێك لە سەرچاوە نەوتییەکانی سنووری ویلایەتی موسڵ بکەوێتە سنووری سوریاوە کە لە ژێر ئینتیدابی ئەودا بوو. " هەریەکە لە هاوپەیمانەکانی دوای جەنگی یەکەم دەیویست بەشێکی دیاریکراوی لەو ڕووبەرە فراوانەی ئاسیای ژێر سایەی دەسەڵاتی پێشتری ئیمپراتۆری عوسمانی دەست بکەوێت کە ئەوەش هەموو ئەو ناوچانانەی دەگرتەوە کە ئێستا عێراق پێکدێنێ. دەشیانویست ئەو ناوچەیەی دەستیان دەکەوێت لە ڕووی ئابووری و ستراتیژیەوە ناوچەیەکی گرنگ بێت (15). هەر ئەم تموحە بوو لە بنەڕەتدا ولایەتی موسڵی خستە سەر دەوڵەتی تازە دروستبووی عێراق و ناوچەکانی تری کوردستانیشی دابەش کرد بەسەر داگیرکەرە کۆن‌و نوێیەکانی کوردستاندا، کە سەرچاوەی سەرەکی ئەو ئابوورییەش کە باسی

دەكرێت نەوت بوو. لێرەوە بە ئاشكرا دەردەكەوێت كە نەوت دەورێكی كاریگەری هەبووە لەوەیدا كە كوردستان لە ڕووی سیاسی و ئیدارییەوە دابەش بكرێت. دیارە دابەشكردنی سیاسی و ئیداریش راستەوخۆ بووەتە هۆی دابەشكردنی سەرچاوەكانی ئابووری ئەم وڵاتە. كە لە ڕاستیشدا هەموو دابەشبوونێك بە دژی دروستبوونی ناوەندی ئابووریو بازاڕی ناوخۆیە. بۆیە لێرەدا دەتوانین بڵێین ئەگەر تموحی نەوتو سەرچاوەكانی تری مادەی خاو نەبوایە ڕەنگە كوردستان لەدوای جەنگی یەكەمو هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆرێتی عوسمانی نەبوایەتە جێگای چاو تێبڕینی دەوڵەتان و، ئەنجام ئەوەندە ململانێی لەسەر دروستنەبووایەو بەو شێوەیە دابەشنەكرایە. خۆ ئەگەر بهاتبایە و كوردستان دابەشنەكرایە ئەوا سەرباری بۆشایی لە ڕووی ئیداری و تەنانەت شارستانیشەوە، ئەوا هێشتا دەشیا ئەو داهاتە كەمەی ئابووریو بەرهەمهێنانی كشتوكاڵ و ئاژەڵداری ببووایەتە بنەمایەك بۆ پێكهێنانی بازاڕی ناوخۆو لە ئاكامیشدا سەرمایە لە كوردستاندا كۆببوایەتەوەو ناوەندی ئابووری پێكبهاتایەو بەو پێیەش ئابووری وەكو هێزی بزوێنەری مێژوو ببووایەتە فاكتەری جوڵە دروستكەرو پەرەسەندنی كۆمەڵایەتی كوردی لەوێوەو لەسەر ئەو بنەمایە زەمینەی دروستبوونی دەوڵەتی كوردی لە ڕووی پەرەسەندنی كۆمەڵایەتییەوە پێكبهێنایە.
دیارە نەوت جگە لەوەی دەوری سەرەكی بینیووە لە دابەشكردنی كوردستانداو، بەو پێیەش دەوری هەبووە لە زەمینە خۆشكردن بۆ تێكشكاندنی بنەمای دروستبوونی ناوەندی ئابووری لە كوردستاندا، هەروەها بە گوێرەی وڵاتانی دواكەوتووی ناوچەكە بە گشتییو لەگەڵ ئەوانیشدا كوردستان بە تایبەتی ،داهاتی نەوت دەورێكی سەرەكی بینیووە لە شێواندنی گەشەی ئاسایی كۆمەڵگەكاندا. لە لایەك داهاتێكی زۆر كۆبۆتەوە، بەڵام لەلایەكی ترەوە ئاستی ژیانی كۆمەڵایەتی و پەرەسەندنی كۆمەڵایەتی زۆر لەدوا بووە، ئەوەش لەلایەك ئەو كۆمەڵگەیانەی كردووە بە كۆمەڵگەی تا ڕادەیەك مشەخۆر، واتە بەبێ ئەوەی بەرهەمێكی ئەتۆ بەرهەم بهێنن، گەورەترین سامانیان بەسەردا كۆبۆتەوە، ئاستی پەرەسەندنو گەشەی فكریو عەقڵی و پێگەیشتنی هەست و هوشیاری نەتەوەیشیان لەو ئاستەدا نەبووە كە بتوانرێت ئەو سامانە زۆرە لە بنیادنان و دروستكردنی وڵاتو پرۆژەی زانستیو تەكنەلۆژیادا بەكاربهێنن. بەمانایەكی تر لەم وڵاتانەدا سەرمایە كۆبۆتەوە (دیارە كوردستان لەبەر ئەوە دەوڵەتی خۆی نەبووە شتێكیش نەبووە ناوی سەرمایەی كوردیی بێت چونكە سەرمایەی نەوتی كوردستان تێكڕا چۆتە ناوەندی ئەو دەوڵەتانەی كە داگیریان كردووە)، بەڵام ئەو چینە كۆمەڵایەتیەی كە

خاوەندارێتی سەرمایە دەکات و پێنگەیشتووە، لە ئاکامی ئەوەدا سەرۆك خێڵەکان و شێخەکانی عەشیرەت بوونەتە خاوەنی ئەو سەرمایەیەو بەڕێوەیان بردووە. دیارە ئەوەش بارێکی نەگونجاوو نادروستە کە عەقڵی خێڵ و ستراتیژی خێڵایەتی سەرمایەی قۆناغی تەکنەلۆژیاو سەرمایەداری بەڕێوە ببات. لە کاتێکدا سەرمایەی لەو جۆرە بەرهەمی قۆناغی سەرمایەداریو ئیدارەی چینی بۆرژوازی سەرمایەدارە کە ماهیەت و سروشت و گەوهەری بوونی ئەو چینە بۆرژوازە بنەماکانی ناسیونالیزمە بە هەموو رەهەندەکانی و ئەو ئەرکە مێژووییەی کە لە سەرێتی. دیارە عەقڵی خێڵو ستراتیژی خێڵیش لە خوار ئاستی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمەوەیەو تەنیا ناسیۆنالیزم تموحی ئەوەی هەیە کە سەرمایەی نەتەوەیی بپارێزێت و بیخاتە کارەوە لە خزمەتی بەرژەوەندی نەتەوایەتیدا، بەڵام لە وڵاتی دواکەوتووی خاوەن نەوتدا لەبەر ئەوەی ناسیۆنالیزم پێنەگەیشتووە، دەبینین لە بری ئەوەی چینێکی کۆمەڵایەتی ئیدارەی ئەو ئابووریەو ژیانی کۆمەڵایەتی بکات، شێخ یان سەرخێڵێك یان دەستەو گروپێکی هاتوو لە ڕێگای کودەتاوە هاتو یان هێنراو لە لایەن دەوڵەتانی بڕیار بەدەستی ئەوساوە، ئیدارەی ولات و سەرمایەی کۆبووەوەی نەوت و مادەکانی تریش دەکات کە باشترین نموونەش هەموو شێخ نشینە نەوتیەکانی دورگەی عەرەبە. دیارە وڵاتانی تری عەرەبیش کە پاش چەندین ساڵ ناسیۆنالیزمێکی نەبەکامی ناسرووشتی کە لەبەر لاوازییان بوونەتە ناسیونالیزمێکی شۆڤێنی باڵی بەسەردا کێشان، کە ئەمانیش لەسەر لەسەر هەمان بنەمای ئابووری نەوت دروستبوون هەر بۆیە ئەوانیش هەمان شێوەی ئابوورییەکە ناسرووشتیو نا ئاساییین. لە بنەڕەتیشەوە دروستبوونی ئەو ناسیۆنالیزمە شۆڤێنیەی عەرەب پەیوەندی بە بنەمای ئابووری دروستبوونیەوە هەیە. لەبەر ئەوەی بەسروشتی و لە ئەنجامی گەشەی ئابووری و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیدا دروستنەبووەو لە ماوەیەکی زەمەنی کورتدا ئابووری نەوت دروستی کردووە، بۆیە لە بارێکی شلۆقو توند ڕەودایەو سیمای چینایەتی دیار نییەو تێکەڵاوێکە لەسەرجەم چینو توێژە کۆمەڵایەتیەکان کە زۆربەیان لەو تێکەڵاوبوونەدا بنەماکانی چینایەتی خۆیان ونکردووە.

مەبەستمان لەم قسانە ئەوەیە کە چۆن ئابووری نەوت دەوری هەبووە لە شێواندنی پەرەسەندنی سروشتی کۆمەڵگەدا، دیارە بە گوێرەی کورد لەبەر ئەوەی ئەو داهاتە نەوتیە لای خۆی کۆنەبۆتەوە مەسەلەکە جیاوازە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەبەر ئەوەی کوردستان بەو وڵاتانەوە لکێندراوە کە ئەو داهاتە نەوتیەیان لەلا کۆبۆتەوەو هەمان سیستەمی سیاسیو ئیداریو

ئابووریش کوردستانی بەڕێوەبردووە، بۆیە لە ئاستێکدا نەوت و بەرهەمی نەوت ئەگەر بە کەمتریش بووبێت لە چاو وڵاتانی داگیرکەری کوردستاندا، دەوری هەبووە لە شێواندنی گەشەی کۆمەڵایەتی کوردیشدا. بە تایبەتی لەو ڕوانگەیەوە کە لە ئاکامی دابەشبووندا کە نەوتیش وەکو یەکێك لە هۆکارەکانی دابەشبوون سەیردەکرێت، ئابووری کوردستان بەرەو چوار ناوەندی ئابووری جیاواز ڕاکێشراوە، کە نە هیچیان ناوەندی ئابووری کوردی بوون و نە هیچیان لەسەر جوگرافیای کوردستان بوون. بێگومان ڕاکێشران و گواستنەوەی ئابووری کوردستان بۆ دەرەوەی سنووری کوردستان لە ڕاستیدا دژی پرۆسەی کۆبوونەوەی ئابووری و داهاتە لە کوردستاندا، واتە لە ئاست و پلەیەکی باڵاتردا ڕاکێشانی ئابووری کوردی بۆ دەرەوەی کوردستان دژی دروستبوونی ناوەندی ئابووری و بازاڕی هاوبەشە لە کوردستاندا.

دیارە داگیرکەرانی کوردستانیش بە وریاییەوە هەوڵیان داوە کە کوردستان نەبێتە وڵاتێکی پیشەسازی، هەر بۆ نموونە لە عێراقدا سەرجەم مادە خاوەکانی ئاسن و شووشەو نەوت لە کوردستانەوە گواستراونەتەوە بۆ سنووری عێراقی عەرەب و کارگە و کارخانەکانی شووشەو ئاسن و پترۆ کیمیاوی کە مادە خاوەکانی زۆربەیان لە کوردستاندایە کەچی ئەم کارگە و کارخانانە لە بەغداو ڕومادی بەسرە و شوێنەکانی تری عێراق دروستکراون، بۆ ئەوەی کوردستان نەبێتە وڵاتێکی پیشەسازی و بنەمای دروستبوونی بازاڕ و ناوەندی ئابووری تێدا درووست نەبێت.

لە تەوەرەی یەکەمی ئەم باسەدا لەوە دواین کە چۆن ناوەندی ئابووری لە کوردستاندا دروست نەبووە، هەروەها باسی دەوری ستراتیژی (تەنیا بەشی خۆکردن)مان لە شێوازی بەرهەمهێناندا لای کورد کردو لەو هۆکارانەیش دواین کە بەربەستبوون لە ڕێگای دروستبوونی بازاڕی ناوخۆو ناوەندی ئابووری کوردیدا، بەڵام زیاتر گرنگیمان بە هۆکارە ناوخۆیەکان دا. لێرە بەدواوە باسی ڕۆڵی لەبەر ڕۆیشتنی ئابووری لە کۆنەوەو لە مێژووی نوێشدا باسی کۆلۆنیالێکردنی ئابووری کوردی دەکەین کە ئەم دوو لایەنەش لە گەوهەردا نزیکن لە یەکتری و هەمان سرووشت و هەمان مانا و واتایان هەیە لە ڕووی پیادەکردن و دەرئەنجامەکانیانەوە.

مەبەست لە لەبەر ڕۆیشتنی ئابووری چییە؟

مەبەست لە لەبەرڕۆیشتنی ئابووری ئەوەیە کە بەرهەم و داهاتی ئابووری وڵاتێك یان نەتەوەو کۆمەڵگەیەك هەر لەگەڵ بەرهەمهێنانیدا لە سنووری وڵاتی خۆیدا نەمێنێتەوەو لەلایەن وڵاتان و دەوڵەتانی ترەوە ئەو ئابووری و داهاتە ئابوورییە رابکێشرێت و بگوازرێتەوە بۆ دەرەوەی سنووری ئەو وڵاتە خۆی کە بەرهەمەکەی لێ بەرهەم هێنراوەو خودی وڵاتی بەرهەمهێن هیچ کەڵك و سودێك لەو بەرهەم و داهاتە ئابووریە وەرنەگرێت. بە مانایەکی تر لەبەرڕۆیشتنی ئابووری کردارێکە بە دژی کۆبوونەوەی ئابووری و دروستبوونی بازاڕی ناوخۆ و بەوپێیەش دژە کرداری دروستبوونی ناوەندی ئابووریە لە وڵاتدا.

لە پرۆسەی لەبەررۆیشتنی ئابووریدا وڵاتی بەرهەمهێن سەرباری بەرهەمهێنان هیچ داهاتێکی تێدا نامێنێتەوە بەڵکو هەر لەگەڵ بەرهەمهێناندا لەلایەن دەرەوە ئەو بەرهەمە بە ڕێگای جۆراوجۆر ڕادەکێشرێت. هۆی هەرە سەرەکی ئەم پرۆسەیەش لەسەر بنەمای دووانەیەك دادەمەزرێت کە ئەویش دووانەی (دەسەڵات/بۆشایی) یان دووانەی (پێشکەوتن/دواکەوتن)، یان دووانەی (شارستانێتی/سەرەتایی بوون)و لە پشتی هەموو ئەمانەشەوە دەتوانین بڵێین دووانەی (ئامادەبوون/ ئامادەنەبوون) راوەستاوە. ئەو وڵات و کۆمەڵگەو نەتەوەی کە ئامادەبوونی هەیە لەڕووی دەسەڵات و شارستانی و پێشکەوتنەوە دەتوانێت ئابووری ئەو کۆمەڵگەیەی دراوسێی یان ئەو وڵاتەی دراوسێی بمژێت کە لەو بوارانەدا ئامادەبوونی نییە. ئەگەر وڵاتێك ئامادەبوونی هەبێت مانای وایە ناوەندی ئابووری هەیە، بە پێچەوانەشەوە وڵاتی نائامادە ناوەندی ئابووری نییە، دیارە ناوەندی ئابووریش توانای ئەوەی هەیە کە ئابووری لە هەموو رووبەرێکی بێناوەندەوە بەرە و لای خۆی ڕابکێشێت. لەبەرڕۆیشتنی ئابوریش لە کوردستاندا بە شێوەیەکی گشتی دەرئەنجامو دەرهاوێشتەی باری کۆمەڵایەتیو شارستانیو سیاسیو ئیداری کوردە لەبەرامبەر ئەوانی تری ئامادەدا لە هەموو ئەو بوارانەدا. بوونی دەسەڵات و شارستانی و ئامادەبوون لە دەورو بەری کوردستان و نەبوونی لە کوردستاندا یان بە واتایەکی تر لەبەر ڕۆیشتنی ئابووری لە کوردستاندا دەرئەنجامی ئامادە بوونە لە وڵاتانی دەوروبەری کوردستانداو نائامادەبوون لە کوردستاندا. یان دەرئەنجامی بوونی ناوەندی ئابوورییە لە وڵاتانی هاوسنووری کوردستانو نەبوونی لە کوردستاندا. لەبارەی لەبەربەڕۆیشتنی ئابووری کوردییەوە مەسعود محەمەد دەڵێت: بە دێژای چەند هەزار ساڵێك کوردستان کەوتۆتە نێوان سێ هێزی زلەوە. فەرمان رەوای ئێران و دەسەڵاتی بابل و ئاشووری و دەسەڵاتی ڕۆمەکان. ئەم سێ ناوچە زلەی دەسەڵات کە کوردستانیان گرتۆتە نێوان خۆیانەوە

هەریەکەیان بەرو بووم و داهاتی کەرتێك لە کوردستانی گەورەیان بۆ خۆیان ڕاکێشاوە و مەودایان نەداوە ئەو داهاتە لە کوردستاندا بمێنێتەوە و ببێ بە ماکی بنیادنانی دەسەڵات و حوکمڕانی(16).

لەو وتەیەی سەرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە لەبەرڕۆیشتنی ئابووری لە کوردستاندا مێژوویەکی کۆنی هەیەو هەر بەو پێیەش دەشێ بە یەکێك لەو هۆکارە سەرەکیانە دابنرێت کە لە دێر زەمانەوە سروشتی گەشەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردییان شێواندووەو نەیان هێڵاوە کورد بە سروشتی قۆناغەکانی پەرەسەندنی خۆی ببڕێتو هەر هیچ نەبێت لە قۆناغی سەرهەڵدانی بۆرژوازی نیشتیمانیدا دەوڵەتی نەتەوەیی خۆی دروستبکات.

لەو سەردەمەدا کە لە هەریەکە لە میزۆپۆتامیاو وڵاتی فارس و ڕۆمدا دەوڵەت هەبووە، لە کوردستاندا دەوڵەت نەبووە، واتە کوردستان لە ڕووی ئیدای و سیاسیەوە وەکو بۆ شاییەك وابووە. لە کاتێکدا کە دەسەڵاتی ئیداریش لە وڵاتێکدا بوونی نەبێت ئەوا دەسەڵاتەکانی دەوروبەر دەتوانن بە ئارەزووی خۆیان تۆڕەکانی دەسەڵاتیان هەڵبدەنە ئەو ناوچەو وڵاتەوەو چیان بوێت تیایدا ئەنجامی بدەن، هەر بەم پێیە هەر یەکە لەو دەسەڵاتانە چیان ویستووەو چۆنیان ویستووە لە کورددستاندا ئەنجامیان داوە کە مژینی ئابووری کوردستان یەکێکە لەو کارە سەرەکیانەی کە ئەو دەوڵەت و دەسەڵاتدارانە چ بەنەخشەو پلان بووبێت، یان لە خۆوەو بێ هیچ نەخشەو بەرنامەیەك ئەنجامیان داوە. مەبەست لە نەخشەو پلان ئەوەیە کە خودی ئەو دەوڵەتانە بە شێوازێك کۆڵنیالی ئابووری کوردستانیان کردبێت یان بەبێ نەخشەو بەرنامە لەبەر ئەوەی لەوێ دەوڵەت و دەسەڵات هەبووە، لەلایەك پێویستبوونی خەڵکی کوردستان بە بەرهەمە سادەکانی پیشەسازی ئەو سەردەمەوە لە ئامێرەکانی کشتوکاڵ و پۆشاك و ئاژەڵداری چ پێویستی دەوڵەتەکان بە بەرهەمەکانی کشتوکاڵ و ئاودێری و ئاژەڵداری وایکردووە کە سەرجەم بەرهەمەکانی ئابووری کوردستان لە بەرامبەر ئەو پێداویستیە ساکارانەی پیشەسازیدا بگوازرێتەوە بۆ بازاڕەکانی ئەو دەوڵەتانە و بە هیچ شێوەیەك بەرهەم لە ناوەوەی کوردستان کۆنەبێتەوە. ئەم ئاڵوگۆڕەش کە زیاتر تیایدا دەوڵەتانی دەوروبەری کوردستان سوودیان وەرگرتووە هەر ئەوە نەبووە کە ئابووری لە کوردستاندا کۆنەبێتەوەو نەبێت بە زەمینەی مادی گەشەکردنی کۆمەڵایەتی، بەڵکو لەگەڵ ئەمەشدا پشتبەستن بە بازاڕەکانی ئەوان وایکردووە کە کورد خۆی بیر لە دروستکردنی شتە سادەو ساکارەکانی بەرهەمی پیشەسازی سەرەتایش نەکاتەوە کە زیاتر بریتی بوون لە پێداویستیەکانی کشتوکاڵ و ئاودێری، بەڵکو

کورد لە حاڵەتێکدا بووە کە هەمیشە چاوی لەوەوە بێت ئەو پێداویستیانەی لە دەرەوە بۆ بێت. ئەمەش لە ئاکامدا بۆتە هۆی ئەوەی کە پیشەسازی لە کوردستاندا دەرنەکەوێت‌و، بە زاراوەی ئابووریانە کوردستان لە ڕووی ئابووریەوە ببێتە وڵاتێکی پاشکۆ. کە لەگەڵ ڕۆیشتنی کاتدا ئەم پڕۆسەیەش وایکردووە کە کۆمەڵگەی کوردی تا ڕادەیەك ببێتە کۆمەڵگەیەکی بەکارهێنەر نەك بەرهەمهێنەر لە ڕووی بنەماکانی پیشەسازیەوە کە ئەوەش کاریگەریەکی ئاشکرای لەسەر عەقڵ‌و هۆشی کورد هەبووەو وای لێکردوە بەردەوام چاوی لە ئەوانی ترەوە بێت‌و چاوەڕوانی بەرهەم و دروستکردنی ئەوانیتر بێت، ئەوەش لە ئاستی هەست و نەستی کورددا ئاسەوارێکی نێگەتیفی هەبووەو کردوویەتی بە پاشکۆو لەبەردەم چاوەڕوانی هەمیشەییدا ڕایگرتووە، چاوەڕوانی هەموو بڕیار بۆدانێك‌و هەموو جووڵەو ئاراستە جوڵەیەك کە دەشێ لەبەری بگرێت.

ئەو هۆکارانەی کە ڕێگایان بۆ لەبەرڕۆیشتنی ئابووری کوردستان خۆشکردووە

چەند هۆکارێك ڕێگایان بۆ لەبەرڕۆیشتنی ئابووری کوردستان خۆشکردووە. پێشتر ئاماژەمان بۆ بوونی دەسەڵات لە دەوروبەری کوردستان‌و نەبوونی دەسەڵاتی ئیداری و سیاسی لە کوردستاندا کرد. بەڵام چەند هۆکارێکی تریش لەم بوارەدا دەوریان بینیووە لەوانەش تۆپۆگرافیای کوردستان و شوێنی دروستبوونی شار لە کوردستانداو پێگەو شوێنی ناوچە کشتوکاڵیەکانی کوردستان و هەروەها هۆکارەکانی داگیرکردن هەر لە کۆنەوە تا دەگاتە فەتحی ئیسلامی‌و داگیرکردن‌و دابەشکردنی کوردستانیش لە مێژووی نوێدا.

ئەگەر سەرنجی تۆپۆگرافیای کوردستان بدەین ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کە کوردستان تۆپۆگرافیایەکی نالەباری هەیە.. وڵاتی کوردان بانێکی چیاییەو زۆربەی بەشەکانی ڕووت و بەردەڵانە، یان بە دارستان داپۆشراوە (17). هەروەها مینۆرسکی دەڵێت: بە شێوەیەکی گشتیی دەتوانین بڵێین کوردو چیا لێك جیانابنەوە. هەر لەگەڵ دەشت دەستی پێکرد ئیتر کوردەکان بەجێی دێڵن بۆ عەرەب و تورك، تا نزیك دەریاچەی وانیش بۆ ئەرمەنیەکان (18). مارتن ڤان برۆنسنیش دەڵێت: ناوەندی کوردستان لە چیای سەخت‌و یاخی دەست

پێنەگەیشتوو پێکهاتووە(19). هەروەها تۆمابوا دەڵێت: کوردستان بریتییە لە بەشی سەرەکی ئەو ناوچە چیاییەی کە دەکەوێتە نێوان دەریای ڕەش و دەشتەکانی میزۆپۆتۆمیاوە لە لایەکەوە و چیای تۆرۆس و دەشتی ئێرانی لە لایەکەی ترەوە (20). هەروەها خالفین دەڵێت: کوردستان وڵاتێکی شاخاوییە کە ناوەندەکانی چیاکانی کوردستان، داگیریان کردووە (21).

هەموو ئەم وتانە دەریدەخەن کە تۆپۆگرافیای کوردستان سەرجەم لە چیاو بان و هەردو شیوو دۆڵی قوڵ و دەشتی تەسك پێکهاتووە کە هەموو ئەمانەش لە لایەك بۆ کشتوکاڵ و ئاودێری و ئاژەڵداری گونجاو نین و بەرهەمێکی زۆریان تیادا بەرهەم ناهێنرێت. لەلایەکی ترەوە لە تۆپۆگرافیایەکی وەها نالەباردا نە بواری شار دروستبوون بە باشی هەیە نە بواری دروستبوونی ناوەندی دەسەڵات و ناوەندی ئابووری، بەتایبەتی لە کاتێکدا ناوەندی کوردستان وەکو قەڵایەك وەهایە و بەشی زۆری سەخت و دژوارە و لە ڕووی دیمۆگرافیەوە ڕێژەیەکی کەم دانیشتوان دەکەونە ناوەندی کوردستانەوە و بە پێچەوانەوە لەبەر ئەوەی سنوورەکانی کوردستان بە هۆی بوونی دەشتی زیاترو زەوی کشتوکاڵی لەبارترەوە بوونەتە جێگای نیشتەجێبوون و شارە دیارەکانی کورستان ئاشکرا کەوتوونەتە هێڵی سنوورییەوەو هەم بەرهەمهێنان بەڕێژەیەکی زیاتر لە نزیك سنوورەکانەوەیە هەم بەهۆی جێگای شارەکانەوە بەرهەمی کوردستان زیاتر لەو سنوورانەدا یان لە نزیك سنوورەکان کۆدەبێتەوە. لەبەرئەوەش هێزێك نییە ئەو بەرهەمانە بەرەو ناوەندی کوردستان رابکێشێت بۆیە هێزەکانی دەرەوەی کوردستان ئەو داهات و بەرهەمە ئابووریانە بەرەو لای خۆیان کێش دەکەن و بە ئاسانی ڕایان دەکێشنە دەرەوەی سنووری کوردستان. ئەمەش زیاتر پڕۆسەی لەبەرڕۆیشتنی ئابووری برەو پێدەدات کە پرۆسەیەکە بە دژی مانەوەی ئابوورییە لە کوردستانداو هەر بەوپێیەش دژی دروستبوونی ناوەندی ئابووریە لە کوردستاندا.

لە پاڵ ئەم هێزی کێشکردنەی دەرەوەدا شێوازی سروشتی لێژی زەوی کوردستان لە ڕووی تۆپۆگرافیاوە بە ئاراستەی دەرەوە هۆکارێکی تری یارمەتیدەرە بۆ ئەوەی ئەو داهات و بەرهەمی ئابووریە نەتوانرێت لە دەشتەکانی نزیك سنوورەکانەوە بگوێزرێتەوە بۆ ناوەندی کوردستان لە کاتێکدا نە ڕێگاوبانی گواستنەوە لە مێژەوە بۆ ئێستا وەها ئاسان بووە، نە ناوەندی کوردستانیش ئەو هێزی کێشکردنەی هەبوووە. نە ناوەندی کوردستانیش لە ڕێگایەکی ڕێکخراوو بەرنامە بۆ داڕێژراوە بە وڵاتانی دەرەوەوە بەستراوە هەتا ئەو بەرهەمانە لە ڕێگای بازرگانیەوە بگوازرێنەوە، نە لە خودی ئەو ناوەندەشدا توانای سەرفکردنی ئەو بەرهەمە

هەبووە لەبەر لاوازی دیموگرافی لە ناوەندی کوردستاندا، نە بازاڕی ناوخۆش لە ناوەندی کوردستاندا دروستبووە بۆ کۆکردنەوەو بەکارخستن‌و بەکاربردنی ئەو بەرهەمانە، نە پیشەسازیش هەبووە هەتا بەرهەمە سەرەتاییەکان‌و مادە خاوەکان بەکاربهێنێت. لەبەر ئەم هۆیانە داهات‌و بەرهەمی ئابووری کوردستان بە ئاراستەی سنوورەکان جوڵاوەو، لەوێشەوە هێزی دەسەڵات و ناوەندە ئابوورییەکانی دەوروبەر بەرەو لای خۆیان رایانکێشاوەو کێشیان کردووەو لە کوردستاندا نەماوەتەوە هەتا ببێت بە هەوێن‌و ماک‌و بنەمای دروستبوونی دەسەڵات چونکە ئاشکرایە دەسەڵات بە بێبوونی ئابووری درووست نابێت.

دیارە ئەم پرۆسەی ڕاکێشانی ئابووری لە کوردستان لە دێرزەمانەوە بەردەوام بووە و هەروەک مەسعود محەمەد دەڵێت: لە سەردەمی ڕۆم و بابلی و ئاشووری و ساسانیەکاندا پرۆسەی ڕاکێشانی ئابووری کوردستان بە ئاشکرا دیاربووەو ڕێگای نەداوە بەرهەم لە کوردستاندا کۆببێتەوە. لە قۆناغی فەتحی ئیسلامیشدا ڕاکێشانی ئابووری کوردستان لە شێوەو شێوازێکی تردا ئەنجام دراوە.

لە قۆناغی فەتحی ئیسلامی و دەسەڵات کردنی سوپای ئیسلام بەسەر کوردستاندا دیسان چەند هۆکارێك ڕێگایان لە کۆبوونەوەی ئابووری لە کوردستاندا گرتووەو بواریان نەداوە ناوەندی ئابووری تێدا دروست ببێت. ئەوە شتێکی ئاشکرایە سوپای هەر دەوڵەت و وڵاتێکی بێگانە، بچێتە وڵای گەلێکی ترەوە لە قۆناغی یەکەمدا لەگەڵ دەسەڵات کردنی سەربازیدا هەوڵدەدات دەسەڵاتی ئابووری و ئیداریش بگرێتە دەست چونکە رۆحی بزوێنەرو بنەمای بژێویی ئابوورییە. ئەگەر ئەو سوپایە توانی سەرچاوەی ئابووری ئەو وڵاتە داگیرکراوە بگرێتە دەست‌و بیخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە مانای وایە یەکێك لە بنەما سەرەکیەکانی بە پاشکۆکردنی ئەو وڵاتەی مسۆگەر کردووە. بەهەمان شێوە لە پرۆسەی فەتحدا کە سوپای ئیسلام گەیشتۆتە کوردستان یەکێك لەو چەکە زۆر بەهێزانەی کە بەدەستیەوە بووە بۆ ناچارکردنی کورد بۆ وەرگرتن و پەسەندکردنی پەیامەکەو قبوڵکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی ئیسلامی چەکی ئابووری بووە. واتە دەوڵەتی ئیسلامی لە ڕێگای جۆرە فشارێکی ئابووریەوە کە ئەویش بریتی بووە لە جزیە کە بە تایبەتی لەسەر ئەو کەسانە دانراوە کە نەبوون بە ئیسلام، بەشێك لە ئابووری کوردستانی گواستۆتەوە بۆ ناوەندی دەسەڵاتی دەوڵەت کە سەرەتا لە دوورگەی عەرەبی و دواتریش لە عێراقی عەرەبدا بووە. واتە بەشێك لە ئابووری کوردستان گواستراوەتەوە بۆ (بیت المال). ئەمە سەرباری باج و خەراج کە سەرجەم خەڵکی گرتۆتەوە. بەهەرحاڵ ئەوەی ئاشکرایە

کوردستان لە سەردەمی خەلیفە عومەری کوڕی خەتابدا فەتح کرا. واتە لەو ساتەوە خەراج و جزیە لە کوردستان سەندراوەو دەوڵەتی ئیسلامی وەریگرتووە. دیارە لە پێش ئەو مێژووەشدا خەراج هەر وەرگیراوە بە تایبەتی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی ساسانیدا یەکێك لە سەرچاوەکانی داهاتی دەوڵەت خەراج بووە کە هاوشێوەی ساسانیەکان دەوڵەتانی تری دەسەڵاتدار بەسەر کوردستاندا بە شێوەی جیاجیا خەراجیان لەم وڵاتە سەندووەو بەوەش بەشێك لە ئابووری کوردستانیان بەرەو لای خۆیان راکێشاوە.

لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خەلیفە عومەری کوڕی خەتابدا کە کوردستان و بەشێکی تر لە وڵاتانی رۆژهەڵات فەتح کران ڕێژەی خەراج بە پێی داهاتی ئەو کاتە زۆر بەرز بۆتەوە بە تایبەتی هەر لەو سەروەختەدا عێراقی عەرەبی و میسریش فەتح کران و پانتاییەکی جوگرافیای زۆر کەوتە ژێر سایەی قەڵەمڕەوی دەوڵەتەوە کە دەبوو خەراج بدەن بۆ زەویەکانیان، ئەمە سەرباری ئەوەی سیاسەتی ئیداری و ئابووری دەوڵەتی ئیسلامی سەرچاوەیەکی زۆر بەهێزی تری ئابووری دۆزییەوە ئەویش سەرچاوەی "جزیە" بوو کە سەرچاوەی بنەڕەتی جزیەش دیسان لای ساسانیەکانەوە هاتووە. قاسم حسین عەزیز دەڵێت: جزیە جۆرە پارە سەندنێك بوو کە ساسانیەکان دروستیان کردو لە هەموو خەڵکیان سەندووە جگە لە بنەماڵەی خۆیان (22).

دەوڵەتی ئیسلامیش هەمان سیاسەتی ئابووری لەبەرگرت، بەڵام جیاوازییەکە ئەوەبوو کە جزیە لە سەردەمی خەلیفە عومەردا لە هەموو ئەو کەسانە دەسەندرا کە لەسەر ئایینی خۆیان دەمانەوەو نەدەبوون بە ئیسلام بەتایبەتیش فەلەو جولەکەو هەروەها زەردەشتی و هەڵگری هەموو پەیامە ئایینیەکانی تریش.

دیارە ئەوەی ئاشکرایە کە لە کوردستاندا خەڵکێکی زۆر بوون بە ئیسلام بەڵام لە بەرامبەر ئەوەدا کە لە سایەی ئیسلامدا ئازادی ژیانیان پێدرابوو، سەروماڵیان دەپارێزرا، دەبوو جزیە بدەن، دیارە ئەو جزیەش بڕێکی زۆر بووەو سەرجەم گواستراوەتەوە بۆ دەرەوەی سنووری کوردستان واتە بۆ (بیت المال). هەر لە سەردەمی خەلیفە عومەردا بە گوتەی حسین مروە بڕی ئەو جزیەی کە لە ناموسوڵمانەکانی عێراق وەرگیراوە سەد ملیۆن درهەمی زیو بووە (23).

دیارە ئێمە بڕی ئەو جزیەمان لا نییە کە لە ناموسوڵمانەکانی کوردستان وەرگیراوە ئەویش لەبەر ئەوەی مێژوونووسانی عەرەب و ئیسلام کە لەو مەسەلەیە دواون لە هیچ قۆناغێکدا دانیان بەوەدا نەناوە کە وڵاتێك هەیە ناوی کوردستانە، هەتا سەرژمێری بۆ بکەن و زانیاری سەربەخۆی لە بارەوە تۆمار بکەن، دیارە کورد خۆیشی لەو ئاستەی هوشیاریدا نەبووە کە

مێژووی خۆی بنووسێتەوە. بەهەرحاڵ هەر لەو کاتەوە بڕێکی زۆر لە دەرامەتی کوردستان لە ڕێگای جزیەوە و بڕێکی زۆریش لە داهات لە ڕێگای خەراجەوە گواستراونەتەوە بۆ خەزێنەی دەوڵەت بۆ دوورگەی عەرەبی یان بۆ بەغدا و سامرا و دواتریش بۆ پایتەختی سەفەوی و عوسمانیەکان کە سەرجەم ئەم پڕۆسەی گواستنەوانەش بریتی بوون لە گواستنەوەی ئابووری لە کوردستانەوە بۆ دەرەوەی کوردستان کە ئەویش بۆتە کۆسپی بەردەم کۆبوونەوەی ئابووری لە کوردیتاندا و هەر بەو پێیەش بۆتە ڕێگر لەبەردەم دروستبوونی ناوەندی ئابووری و دروستبوونی بازاڕی ناوخۆو بازاڕی هاوبەش لەم وڵاتەدا.

هەر لەسەروەختی گەیشتنی سوپای ئیسلام بە کوردستان بە سەرۆکایەتی ئەبوعوبەیدەی کوڕی جەڕاح ئەگەرچی مەبەستی کردن بە ئیسلامی کورد لە پلەی یەکەمدا بووە بەڵام مەبەستی ئابووریش تەواوکەری مەبەستی یەکەم بووەو یەکێك بووە لە بزوێنەرەکانی پرۆسەی فەتح. دوای فەتحی شام ئەبو عوبەیدە نامەیەکی بۆ خەلیفە عومەر نووسی کە ئایا بەرەو فەتح کردنی عێلات و خێڵاتی کوردەکانی چیا بڕوات یان نا (24). خەلیفە عومەر لە وەڵامدا بۆی نووسی: داوا لە (کوردەکان) بکەن یان موسوڵمان بن و پەیڕەوی ئایینی ئیسلام بکەن یان سەرانە بدەن ئەگەر ئەم مەرجانەیان پەسەند نەکرد ئەنجا جاڕی شەڕیان لەگەڵدا بدەن (25).

هەر لە بارەی ئامانجی ئابووری پرۆسەی فەتحەوە دکتۆر عەبدولعەزیز ئەلدوری دەڵێت: فەتح ڕێگایەك بوو بۆ عەرەب هەتا ژیانێکی باشتری لێوە بەدەست بهێنێت (26). هەندێ بۆچوونی تریش هەن کە پێیان وایە عەرەب لە ڕێگای پرۆسەی فەتحەوە لە نیمچە دوورگەی عەرەب چوونە دەرەوە و لە برسێتی ڕزگاریان بوو. ئەم وتانەش ئەوە دەسەلمێنن کە عەرەب و دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی لە ڕێگای پرۆسەی فەتحەوە بەشێکی زۆر لە ئابووری وڵاتانی بەر فەتح کەوتوو بە ئیسلامبوویان بۆ خۆیان ڕاکێشاوەو بردووەو گواستوویانەتەوە بۆ خەزێنەی دەوڵەت کە ئەویش بە گوێرەی کورد هەمیشە لە دەرەوەی سنووری جوگرافیای وڵاتەکەی ئەمدا بووە. واتە بەشێك لە ئابووری کوردستان گواستراوەتەوە بۆ خەزێنەی دەوڵەت لە دەرەوەی کوردستان، ئەمەش هۆیەکی سەرەکی بووە بۆ ئەوەی ئابووری لە کوردستاندا کەڵەکە نەبێت، یان بە واتایەکی تر لە دەرەوە کێش بکرێت، ئەوەش پێچەوانەی کۆبوونەوەی ئابووری و دروستبوونی ناوەندی ئابووریە لە کوردستاندا.

جگە لە گواستنەوەی بەشێکی ئابووری کوردستان بۆ خەزێنەی دەوڵەتی ئیسلامی لە ڕێگای جزیەوە باج و خەراج و زەکاتەوە، هەر لەگەڵ بڵاوبونەوەی ئایینی ئیسلام لە کوردستاندا لەو

شوێنانەی نیشتەجێبوونی تێدا هەبوو مزگەوتەکان دروستکران‌و چەندین پارچە زەوی کشتوکاڵی و کانی و کارێز و سەرچاوە و باخ و لەوەڕگا کران بە وەقفی مزگەوتەکان کە داهاتی ئەمانەش بە شێوەیەکی گشتی دەگواسترایەوە بۆ خەزێنەی دەوڵەتی ئیسلامی واتە لە کوردستان دوور دەخرانەوە. ئەم حاڵەتەش بۆ ماوەی دوورو درێژ بەردەوام بووە. جێگەی خۆیەتی ئاماژە بۆ ئەوە بکرێت کە یەکێك لە هۆیەکانی بزوتنەوە نەیارەکانی دەوڵەتی ئیسلامی کە زۆربەی ئەو بزوتنەوانەش لە سەردەمی عەباسیەکاندا بووە هۆکاری ئابووری بووە چونکە دەوڵەت بە جۆرێك فشاری باج و خەراج و جزیەی خستۆتە سەر خەڵك کە زۆربەی خەڵك پێیان هەڵنەسوڕاوە، ئەنجامی ئەوەش ڕاپەڕینی لێکەوتۆتەوە. یەکێك لەو بزوتنەوانەی کە بەشێکی لەسەر خاکی کورد بووە و تێیدا بەشدار بووە بزووتنەوەی بابەکیە (27). لەوانەشی تیایدا بەشدابوون عیسمەتی کوردی و میری چەند خێڵێکی کوردن لە ئازەربایجان (28). کە ڕێژەی بەرزی باج و خەراج وای لێکردوون ڕابپەڕن. واتە ئەو ڕاپەڕینانە بە مەبەستی نەدانی باج و خەراج و جزیە بوون. لە ئاستێکی تردا دەوانین بڵێین ئەو ڕاپەڕینانەی بەو مەبەستە ئەنجام دراون کە ئابووری ئەو ناوچانە کە ئێمە لێرەدا مەبەستمان وڵاتی کوردە نەگواسترێتەوە بۆ خەزێنەی دەوڵەتی ئیسلامی بەڵکو لە سنووری وڵاتی خۆیاندا بمێنێتەوە، بەڵام دەوڵەتی ئیسلامی دەست بەرداری ئەو داهاتە نەبووە و هەوڵیداوە بە هەر جۆرێك بێت بگوازرێتەوە ناوەندی دەسەلاتی خۆی کە ئەویش بنەمای کۆلۆنیالیکردنی ئابووری هەیە، ئەگەرچی بۆ ئەو سەردەمە زاراوەی کۆلۆنیالیکردن بەو شێوەیە دەرنەکەوتووە بەڵام گەوهەری پرۆسێسەکە بە زاراوەی ئێستا بە کۆلۆنیالیکردن پێناسە دەکرێت.

لە دوای ڕوخاندنی دەوڵەتی عەباسی و گواستنەوەی دەسەلاتی دەوڵەتی ئیسلامی بۆ دەستی تورکە عوسمانیەکان‌و پاشانیش باڵادەستبوونی دەوڵەتی سەفەوی بەسەر بەشێك لە دنیای ئیسلامدا، ئەم جارەیان ئابووری کوردی لە جیاتی ئەوەی تەنیا بەرەو بەغدا کێش بکرێت، بە دوو ئاراستەی جیاواز کێش دەکرا. بەشێکی بە ئاراستەی ئەستەمبوڵ واتە پایتەختی ئیمپراتۆری عوسمانی ئیسلامی و بەشەکەی تریشی بە ئاراستەی پایتەختی ئیمپراتۆری سەفەوی لە ئێران. دیارە سەرباری ناکۆکی نێوان ئەو دوو ئیمپراتۆرێتە هێشتا لەسەر دابەشکردنی کوردستان لە نێوان خۆیاندا کۆك بوون و هەر لەم قۆناغەدا جگە لە دەسەلاتی لاوازی ناوچەیی دەسەلاتێکی ئیداری‌و بەهێز لە کوردستاندا دروست نەبووە هەتا بتوانێت

ئابووری کوردستان بە ئاراستەی خۆی کێش بکاتو لە سنووری کوردستاندا ناوەندی ئابووری دروست ببێت.

سەرباری بوونی چەند میرنشینێکی لاواز لە کوردستاندا دەسەڵاتی ئابووریو بڕیاری ئابووری هەر لە دەستی ئەو دوو ئیمپراتۆرێتەدا بووەو هەرچۆن ناوەندی ئابووری لە کوردستان دروست نەبووە بە هەمان شێوە ناوەندی بڕیاری ئابووریش دروست نەبووە. بۆ نموونە بابی عالی بە ئارەزووی خۆی بۆ هەر کەس مەبەستی بووبێت زەوی کوردستانی تاپۆ کردووەو بە ئارەزووی خۆی زەوی بەخشیوە یان کردوویەتی بەملّکی دەوڵەتو بە وەقفی مزگەوت و بنەماڵە دیارەکان کە ئەمانەش ناڕاستەخۆ چوونەتە خەزێنەی دەوڵەت و بەشێوەیەکی گشتی لە کوردستان چوونەتە دەرەوە. سەفەوییەکانیش سیاسەتێکی هاوشێوەی عوسمانیەکانیان هەبووەو بەهەر جۆرێ بۆیان لوابێت هەوڵیان داوە ئابووری کوردستانی ژێر سایەی قەڵەمڕەوی خۆیان بگوازنەوە بۆ خەزێنەی دەوڵەتی خۆیان کە ئەویش لە دەرەوەی کوردستاندا بووە، ئەوەش وایکردووە کە هیچ ناوەندێکی ئابووری لە کوردستاندا دروست نەبێت.

بێگومان داگیرکەرە نوێیەکانی کوردستانیش وەکو پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد بە هەموو شێوەیەك هەوڵیانداوە ئابووری کوردستان چ ئابووری کشتوکاڵیو ئاژەڵداری چ مادە خاوەکان و تەنانەت (ئاو)یش لە کوردستانەوە بگوازنەوە بۆ ژێر سایەی دەسەڵاتی راستەوخۆی خۆیانو بۆ نێو جوگرافیای نەتەوەیی خۆیان بەو مەبەستەی ڕێگای دروستبوونی ناوەندی ئابووری و بازاڕی هاوبەش لە کوردستاندا نەدەن چونکە لەوە بە ئاگا بوون کە دروستبوونی ناوەندی ئابووری و بازاڕی ناوخۆ و بارزاڕی هاوبەش لە کوردستاندا دەبێتە هێزێك کە چەقی ڕاکێشان و کۆکردنەوە و یەکخستنی کورد دروست دەکات. بێگومان ئاکامی ئەو کۆبوونەوە و یەکگرتن و یەکبوونەش هێزێکی ئەوتۆی لێدروست دەبێت کە بتوانێت زەمینەی دروستبوونی بە بکەربوونی کورد لە سەر جوگرافیای خۆی بڕەخسێنێ.

ئەنجام

لە ئەنجامی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە تاکو ئێستا ئابووری لە کوردستاندا بەو ئەندازەیە کۆنەبۆتەوە کە ببێتە ماکی پێکهێنانی ژێرخانێکی ئەوتۆ کە هەم دەوری بزوێنەری مێژوو ببینێت لەم کۆمەڵگەیەدا هەم ببێتە بنەمای پێکهێنانی سەرخانێکی کۆمەڵایەتی پێگەیشتوو، هەروەها دەوری خۆی ببینێت لە ڕێکخستنی بنەماو زەمینەی پێکهاتنی توێژو چینە کۆمەڵایەتیەکانداو زەمینەی بە سرووشتی گەشەکردنو جوڵەی

قۆناغەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیو پەرەسەندنی کۆمەلایەتی بە شێوەیەکی تەواوو پێگەیشتوانە خاڵرێژ بکاتو لە ئاستێکی ئەوتۆدا بێت کە پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانی بەڕێوەبردن بە هەموو خاسێتەکانیانەوە بنیاد بنێتو بەرهەم بهێنێت. بێگومان ناوەندی ئابووری دەبێ وەکو ناوەند ببێتە بنەمای بەرهەمهێنانی جوڵەو ڕەوتی سروشتی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی و لەو ئاقارەشدا ئابووری وەکو فاکتەرێك دەبێتە بزوێنەری مێژوو چ لە گەیاندنی کۆمەڵدا بە ئاستی پێکهێنانی دەوڵەت و چ لە بزواندنی کۆمەڵدا بۆ بنیادنانی شارستانی و بەرهەمهێنانی شارستانی.
کۆنەبوونەوەی ئابووری لە کوردستاندا و دروستنەبوونی ناوەندی ئابووری هۆی سەرەکی پێکنەهاتنی بازاڕی ناوخۆ، یان بازاڕی هاوبەشەو بەو پێیەش ئابووری نەیتوانیووە ببێتە بنەمای سەرەکی ململانێی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگەی کوردیدا، یان بە واتایەکی تر ئابووری نەگەیشتۆتە ئەو ئاستەی کە پەیوەندیەکانی بەرهەمهێنان کۆنترۆڵی هەموو ململانێو ناکۆکیەو کۆمەڵایەتیەکانی کۆمەڵگەی خێڵایەتی کوردی بکات و لەنێو ململانێیەکی بەربڵاوتردا بیانتوێنێتەوە کە ئەویش ململانێی چینایەتییە کە لەو ململانێیەشدا چینی باڵادەست دەسەڵاتی خۆی بەسەر هەموو کۆمەڵدا بکاتو دەسەڵاتی چینایەتی خۆی دروست بکات کە ئاسایی ئەو دەسەڵاتەش لە شێوەی دامەزراندنی دەوڵەتدا بێت.
دیارە ئەو هۆکارانەشمان خستەڕوو کە دەوریان بینیووە لە لەباربردنی ناوەندی ئابووری لە کوردستاندا. کە ئەوانیش بریتی بوون لە سروشتی بەرهەمهێنانی لاوازو بەشی خۆکردن (ئیکتیفای زاتی) و لەبەرڕۆیشتی ئابووری و ڕۆڵی داگیرکردنی کوردستان لە دێر زەمانەوە تاکو ئێستا.. کە سەرجەم ئەو هۆکارانە بنەمای پێکهاتنی ناوەندی ئابووری کوردستانیان لە رابردووەوە بۆ ئێستا لەبار بردووەو بەو پێیەش ڕێگایان نەداوە کە زەمینەی پێکهاتنو دەرەکەوتنی چینی ناوەند لە کوردستاندا بڕەخسێتو بەو پێیەش زەمینەی گواستنەوەی کۆمەڵگە بۆ کۆمەڵگەیەکی پیشەسازی بەرهەم هێن بڕەخسێتو ناسیونالیزمی کوردی بە شێوەیەکی سرووشتی دەربکەوێتو پرۆژەی سەرەبخۆییو درووستکردنی دەوڵەتی نەتەوەیی بکاتە پرۆژەی خۆی. بەواتایەکی تر دروستنەبوونی ناوەندی ئابووری بۆتە هۆی ئەوەی کە فاکتەری ئابووری تاکو ئێستا نەیتوانیووە ببێتە بزوێنەری مێژوو لە کۆمەڵگەی کوردیداو لە ئاکامدا کورد بگەێنیتە قۆناغی دروستکردنی دەوڵەت. هەر هیچ نەبێت لەسەرەوەختی دەرکەوتنی چینی بۆرژوازو سەرهەڵدانی هەستی نەتەوایەتیدا. بە مانایەکی تر دەتوانین بڵێین لە ئەنجامی کۆنەبوونەوەی ئابووری لە کوردستاندا و دروستنەبوونی ناوەندی ئابووری کوردی

هەست و هوشیاری نەتەوەیی کورد بە سروشتی نەخەملاوە چونکە چینی بۆرژوا کە هەڵگری پەیامی نەتەوایەتییە بەسروشتی بە تەواوی پێکنەهاتووەو، نیتوانیووە هەڵگری خاسێتو بنەماو سیفەتە چینایەتییەکانی خۆی بێت کە ئەرکە نەتەوەییەکان لە ڕاسیدا لە ئەستۆی ئەودایە.

لێرەدا دەتوانین دروستنەبوونی ناوەندی ئابووری لە کوردستاندا بە یەکێك لە هۆکارە سەرەکیەکانی بەردەم دروستنەبوونی دەوڵەتی کوردی دابنێین و ناسروشتی ناسیۆنالیزمی کوردیش کە تاکو ئێستا ناتوانێت هەڵگری بەرنامەی دەوڵەت و دروستکردنی دەوڵەتی کوردی بێت دەگەڕێتەوە بۆ باری شێواوو ناسروشتی پێکهاتنی ئەو ناسیونالیزمە لە ژێر کاریگەری پەرەسەندنی ناسروشتی کۆمەڵگەی کوردیدا کە ئەویش دەرئەنجامی لاوازیو حاڵەتی ناسروشتی بەرهەمهێنانو کۆنەبوونەوەی ئابووریو دروستنەبوونی ناوەندی ئابووری کوردییە لەگەڵ نەتوانینو ناکارایبووندا بۆ ئەوەی ببێتە فاکتەری بزوێنەری مێژوو لەم کۆمەڵگەیەدا.

سەرچاوەکان

1- الدکتور محمد عابد الجابری- العصبیه والدوله- دار الشؤون الپقافه العامه- بغداد- ص225.

2- نفس المصدر –ص253.

3- الدکتور سمیر امین –التگور اللامتکافئو- ترجمه: برهان غلیون –الگبعه الپانیه- ص25.

4- ابن خلدون –المقدمه- دار الجبل – ص46.

5- شەرەفخانی بەدلیسی – شەرفنامە- وەرگێڕی هەژار- ل37.

6- هەمان سەرچاوە ل 98.

7- سی. جی. ادمونز- کورد وترك و عرب- ترجمه جرجیس فتح الله الگبعه الپانیه، اربیل 1999- ص23.

8- شەرەفخانی بەدلیسی –شەرەفنامە- ل38.

9- شامیلوف –حول مساله القگاع بین الکرد- ترجمه الدکتور کامل مڤهر احمد. الگبعه الپانیه- بغداد-1984-ص44.

10- نفس المصدر، ص44.

11- الدکتور محمد عابد الجابری – العصبیی والدوله- ص220.

12–عەتا قەرەداخی –*خێڵایەتی*کورد و ئاستەنگەکانی بەردەم دروستبوون فیدراسیۆن، گۆڤاری گەلاوێژی نوێ – ژمارە (15) ساڵی 1999.
13– الدكتور سمير امين –التگور اللامتكافو– ص13.
14– نفس المصدر ص13.
15-Edith and E.F Penrose- Iraq- International Relations and National Development- London- 1978. P.P. 32-33.
15– مەسعودی محەمەد، حاجی قادری کۆیی.
16-David Adamson. The Kurdish War- London- 1964. p. 15.
17– مینۆرسکی –کورد– وەرگێڕانی: حەمە سەعید حەمە کەریم– بغداد– 1984 – ص33.
18-Martin Van Brunssen. Agha, Shaikh and State- Zedboiks- 1992- p11.
19– لوسيان رامبو (تومابوا) – الكرد والحق – الترجمه: عزيز عبدالاحد نباتی– اربيل 1998– ص25.
20– ن. ێ. خالفين –الصراع على كردستان– الترجمه: الدكتور احمد عپمان ابوبكر –بغداد –1963– ص12.
21– الدكتور قاسم حسين عزيز – البابكيه – دار الفارابى – بيروت– ص79.
22– حسين مروه – النزعات الماديه فى الاسلام – الجزو الاول– ص418.
23– وڵاتگیری رەشە خەڵکی عیراق– وەرگێڕانی مەلا جەمیلی رۆژبەیانی – سلێمانی 1997 –ل 16.
24– هەمان سەرچاوەی پێشوو، لا16.
25– الدكتور عبدالعزيز الدورى –الجزور التاريخيه للقوميه العربيه – بيروت دار العلميه للملاين1960، ص16.
26– عەتا قەرەداغی بزوتنەوەی بابەکی و پەیوەندی بە کوردەوە، گۆڤاری پەیڤین، ژمارە (1)ی هاوینی 1997.
27– احمد بن ابى يعقوب بن جعفر، تأريخ اليعقوبى، الجزو الپالپ ، ص 207.!!!!!